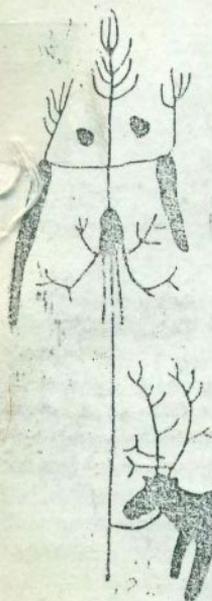

Мирәли СЕЈИДОВ

ГАМ-ШАМАН
ВӘ ОНУН
ГАНАТЛАРЫНА
ҮМУМИ БАХЫШ

К 22

БАКЫ. КӘНЧЛИК. 1994

Редактору Вәли Һәбибоғлу

Сејидов Мирәли.

С 30 Гам-шаман вә онун гајнағларына үмуми бахыш.
Бакы, Кәнчлик, 1994, сәһ. 232.

Китабда илк дөфә Азәрбајчан икили-дуал тәфәккүрүнүн јаранмасы, тарихән кечдији сиишли-јохушлу јол ишыглан-дырылыр. Азәрбајчан мифоложи тәфәккүрүнүн өјрәнилмәниш сәһәләри—түрк халғларынын сојкөкүндә дуран гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләринин, халғларын илки мифоложи-фәлсәфи, ичтимаи көрүшләри, гам-шаманизмин көкләри, ону јарадан ичтимаи дүнја үмумтүрк контекстиндә арашдырылыр.

4702060204
М 653 (07)—94 90—93

Аз 2

ISBN 5—8020—0858—X

© Кәнчлик, 1994.

ГУ ГУШУНУН СОН НӘГМӘСИ

«Өн сөз» әвәзинә јазылмыш бу башлыг гој сизи һеч дә тәәччүб-ләндирмәсин. Бу адын сәрләвһәјә чыхарылмасынын өз тарихи вардыр.

Мәрһум Мирәли Сејидов илә сөһбәтләримин бириндә она отуз-иллик елми ахтарышларынын, кәркин јарадычылыг әмәјинин мәһ-сулу олан «Азәрбајчан халғынын сојкөкүнү дүшүнәркән» адлы ири һәчмли монографijasыны Азәрбајчан мифолокијасынын тәдгигин-дә, мугәллифин өз јарадычылыгында бөјүк әдәби һадисә һесаб ет-дијими билдирмишдим. Бу һагда әтрафлы сөһбәт етмишидик. О, өзү-нәмәхсус тәмкинликлә мәни динләдикдән сонра демшиди:

— Сән һеч Гу гушунун сон нәгмәсини ешитмисәнми?

Мән тәбиидир ки, она јох чавабы вердим. О, суал долу бахыш-ларымы көрүб фикринә давам етди: — Һеч мән дә гулаг асмамы-шам. Амма ешитмишәм ки, Гу гушлары һәјатларында бирчә дәфә охујурлар. Бу да онларын өлүмгабағы нәгмәләри һесаб олунур. Ин-ди мән дә бу китабы өзүмүн өлүмгабағы нәгмәм билирәм. Елә һе-саб едирәм ки, бу вахта гәдәр јаздығым һеч бир әсәрим, һәтта сә-нин һаггында данышдығын о ири һәчмли сојкөкү китабы белә «Гам-шаман вә онун гајнағларына бахыш» әсәри илә мугәјисә олу-на билмәз. Бу китаб мәним бүтүн јарадычылыгымын зирвәсидир. Азәрбајчан мифолокијашүнаслыгында тарихи һадисә һесаб олу-маға лајигдир.

Мирәли мугәллим бу китаб үзәриндә, өзүнүн дедији кими, тәгри-бән он беш ил ишләмишидир. Лакин бу әсәри ваһид бир компози-сија әтрафында ишләјиб ортаја чыхармаға, китаб шәклинә салмаға 1990-чы илин Гара Јанвар күнләриндә башиламышды. О, һәмин күн-ләрдә Шәһидләр хијабанындан бир гәдәр јухарыда јерләшән хә-тәханада үрәјиндән инфаркт әвзијјәтиндә јатырды, һәкимләр ондан рус чәлладларынын республикамызда төрәтдикләри чинајәтләри, јүзләрлә күнаһсыз инсанын күлләбаран едилдијини кизләдирди-ләр. Һәтта јанварын 22-дә шәһидләрин дәфи күнү барәдә белә она мәлуMAT вермәмишдиләр.

Лакин бүтүн өмрүнү доғма халғынын јолунда чыраг кими јан-дыран, онун азадлыг јолуна өз тәфәккүрү, елми ахтарышлары илә ишыг салмаға чалышан Мирәли мугәллим бүтүн бунлары билирди, амма һеч кимә бир сөз демәјиб агрыны ичәридә чәкирди.

Гамин күнләр мән онун јанына тез-тез кедирдим. Бир дэфә е'ти-
риф едиб деди ки, һәкимләр һәр шеји мәнән кизләтмәјә чалышыр-
лар, амма билмирләр ки, мән азадлығымыз уғрунда ахыдылан бу
ганлары, шәһид өвладларымызы һәлә чох-чох ил бундан әввәл көз-
ләјирдим. Азадлығы, хошбәхтлији һеч ким бизә һаваји вермәјәчәк,
һәлә бу јолда чох әзијәтләргә, мәһрумијјәтләргә гатлашмалы ола-
чагы, шәһидләр верәчәјик. Шәһиди олмајан торпаг мүгәддәсләшиб
Вәтәнә чеврилмәз.

Мирәли мүүәллим о вахт јени бир китаб үзәриндә шиләдијини
билдирмишиди, демишиди ки, јашымын елә вахтыдыр ки, мән јалныз
бу китабымла халгыма хидмәт едә биләрәм. Бу әсәри Вәтәнин мүс-
тәғиллији уғрунда гурбан олмуш икидләрин мүгәддәс руһуна һәср
едирәм.

Охумуларә тәғдим едилән бу китаб һәгигәтән гәјри-ади шәраитдә
јазылыб. Мүүәллиф икинчи дэфә инфаркт олмасына бахмајараг һә-
кимләрдән кизли палата шәраитиндә кечә-күндүз раһатлыг билмә-
дән бу әсәр үзәриндә шиләјиб. Дәфәләргә она «өзүнә бах, сәнә
һәјәчанланмаг, шиләмәк олмаз. Хәстәханадан чыхандан сонра бу әсә-
ри јазарсан» дессәм дә, бу агсачлы, јетмиш јашлы, зәманәмизин Дә-
дә Горғуду һесаб едилән Мирәли мүүәллимдән ејни сөзләри ешидир-
дим: «Шәһидләр хијабанында јатан о икидләрдән һеч нәјим артыг
дејил. Аллаһ-таала мөһләт верәјди, бу китабы шәһидләримизин дәф-
ни күнү башламышам, гырхына гәдәр гуртара биләјдим. Вә һәр
дэфә јанына кәлдикдә о мәнә јени јазылымыш сәһифәләри көстәриб
ушаг кими сөвинирди.

Мирәли мүүәллим хәстәханадан чыхдыгдан сонра да китаб үзә-
риндә өз кәркин ишини давам етдирди. Онун өз иш режими вар
иди. Сәһәр саат бешидән башлајараг јазы масасына синә кәрән бу
бөјүк инсан бир дә саат он—он бир рәдәләриндә орадан ајрыларды.

Бир дэфә мәнә зәнк вурду, деди ки, китабы јазыб гуртармышам.
Истәјирәм сәнинлә шәһидләр хијабанына кедим.

Мәгсәдини баша дүшүм. Шәһидләрин гырхы тәзәчә гуртармыш-
ды. Халгымызын мүгәддәс өвладларынын мазары үзәриндә гојулмуш
гәрәнфил тәғләри гаршысында ајаг сахлајыб һәр бир шәһид өнүндә
баш әјди. Хијабандан чыхдыгымыз вахт Илһам вә Фәризәнин гоша
мазары өнүндә дајанды, ағыр-ағыр деди:

— Вәли мүүәллим, мән өз сөзүмә әмәл етдим. Аллаһ-таала мәнә
шәһидләрин хатирәсинә һәср олунмуш китабы јазмага мөһләт вер-
ди. Инди ону бурахмаг Сиз нәширијат ишчиләринин өһдәсинә дүшүр.

Мирәли мүүәллимин чох бөјүк сүр'әтлә, раһатлыг билмәдән ја-
зыб нәширијата тәғдим етдији бу әсәр дәрһал тематик плана са-
лынды вә үзәриндә редактә иши апарылды. Чох тәәсүф ки, бу
бөјүк алим әсәрин нәшрини көрә билмәди.

Әввәлки китабларыннан фәргли оларәг Мирәли мүүәллим «Гам-

шаман вә онун гәјнагларына бахыш» әсәриндә илк дэфә оларәг
Азәрбајчан икили-дуал тәфәккүрүнүн јаранмасы, тарихән кечдији
енишли-јохушу јолларыны арашдырыр. Азәрбајчан мифоложи тә-
фәккүрүнүн өјрәнилмәмиш сәһәләри — түрк халгларынын сојкөкүн-
дә дуран гәбиләләрин, гәбиләбирләшмәләринин, халгларын илкин
мифоложи-фәлсәфи, ичтимаи көрүшләри, гам-шаманизмин көкләри,
ону јарадан ичтимаи дүңја үмумтүрк контекстиндә шығландырылыр.

Китабда архаик көрүшләр, илкин тәбиәтлә инсанын гаршылаш-
масындан доған инамларын вә онларын сонрагы гам-шаман көрүш-
ләри илә әлағәси әһәтәли шәкилдә тәдгиг едилир. Мүүәллиф өз тәд-
гигатында тәкчә бир әдәбијјәтиһунас — мифолог кими дејил, һәм
дә тарихчи, етнограф, дилчи, чох вахт исә гәдим дөвр фәлсәфәсинин
камил билчиси кими диггәти чәлб едир.

Гам-шаман көрүшүнүн көкү тарих е'тибарилә чох гәдимләргә
кедиб чыхыр. Бу көрүшләрин көкүндә Инсан вә тәбиәт дурурду.
Бу ики варлыг арасында сых гаршылыгы әлағәдән доған инамла-
рын, мифоложи-фәлсәфи бахышларын өјрәнилмәси дүңјанын дәрк
олунмасында, түрк халгларынын мифик тәфәккүрүндә мүхтәлиф чаг-
ларда баш верән ичтимаи дәјишикликләрин дүзкүн дујулмасында
мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Гәдим инсанлар тәбиәт гүввәләри гаршысында өз ачизликләри-
ни дәрк едәрәк баш верән һадисәләргә икили мөвгедән јанашырды-
лар. Онлар бир тәрәфдән тәбиәт һадисәләрини мадди аләмин ај-
рылмаз тәркиб һиссәси сајыр, јә'ни онун объективлијини гәбул едир,
дикәр тәрәфдән исә тәбиәтдә мөвчуд олан мүхтәлиф һадисәләри до-
ғуран сәбәбләри ахтармага чәһд көстәрир, әкликләри јарадан көк-
ләри өзләринин үјдурдуғлары, амма инандығлары мифик аләмә
әлағәләндиридиләр. Бу мифик дүңјанын өјрәнилмәсинин бу күн
чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүүәллиф инсанын дүңјаја кәлдији
чагдан башлајараг онун тәбиәтә мүнәсибәтини, аилә-мәшиәт дахи-
линдә бичимләнмиш тәсәвүрләри, әски һәјат тәрзини өзүнә-
мәхсус бир тәфәккүрлә арашдырыр. Онун фикринчә «түрк сојлары-
нын, гәбиләбирләшмәләринин, халгларынын ән әски ибтидаи дини
көрүшләри, аз сонралар гамчылыг-шаманчылыг өз ахары илә, тәби-
әтлә гаршылашмадан үзә чыхмыш, тәбии јолла јаранмыш вә о
башлыча оларәг чох узаг кечмишләрдәки ган јаддашынын јаваш-ја-
ваш өзүнү көстәрдији вахтлардакы халг тәфәккүрү, дуал тәшкилат
консепсијасы, тәбиәтә инамла сәсләшир. Белә бир көрүшү үзә чы-
хармаг үчүн инсанын илк тәфәккүрү, јашајыш тәрзи арашдырыл-
малыдыр».

Китабда гам-шаман көрүшләри түрк халгларында, о чүмләдән
Азәрбајчан халгынын тәфәккүрүндә икили-дуал бахышларын јаран-
масы илә сых бағлы шәкилдә тәдгиг едилир. Бу чәһәтдән гам-ша-
ман көрүшләринәгәдәрки тәбиәт һадисәләринә мүнәсибәт, инсанын

тәбиәтлә гаршылыгы алағәси вә бу зәминдә јаранан мүхтәлиф бахышлар системи гамчылығын-шаманчылығын башлыча көкү кими көтүрүлүр. Мүәллифин фикринчә, түрк халгларынын илкин дини тәфәккүрү өз-өзүнә дејил, мәһз тәбиәт һадисәләринин тә'сири сәјәсиндә јараныб формалашмышдыр.

Гамчылығын тарихи көкләри чох гәдим вә дәриндир. Тәбиәтдән асылы вәзијәттә јашајан ибтидаи инсанын әтрафында баш вәрән һадисәләри дәрк едә билмәмәси бу гамчылығын көкүндә дурур. Јә'ни гамчылык мәһз бу көкләрә әссланараг јаранмыш вә заман дәјишдикчә инсанларын психикасына, тәфәккүр тәрзинә, бүтөвлүкдә дүнјабахышына өзүнүн газандыгы ичтимаи-дини билликләр мәчмусу илә тә'сир көстәрә билмишдир. Бу бахымдан түрк халгларынын тарихи кечмишини, тәфәккүр мэдәнијәтини өјрәнмәк сәһәсиндә гамчылығын кениш тәдгиг едилмәсинин чох бөјүк әһәмијәти вардыр. Көркәмли мифолог бу китабда гамчылығын өјрәнилмәси сәһәсиндә илкин тәшәббүс көстәрә дә, гејд едилмәлидир ки, бу, дәрјада бир дамаја бәнзәјир. Гамчылығын тәдгиги сәһәсиндә кәләчәкдә чох ишләр көрүлмәлидир. Чүнки түрк халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын сојкөкүнүн, тәфәккүр мэдәнијәтинин өјрәнилмәсиндә гам-шаман мэдәнијәтинин арашдырылмасы чох инчә мәтләбләрин әјдынлашдырылмасына көмәк едә биләр. Лакин ону да гејд едәк ки, бу чох чәтин вә кәркин әмәк тәләб едән бир ишдир. Тәсәдүфү дејилдир ки, мүәллиф китабынын бир јериндә гејд едир ки, биз бу проблем арашдырмаг үчүн Азәрбајчан мифоложи тәфәккүрүнүн өјрәнилмәшини сәһәләринә әл атаркән бөјүк бир чәтинликлә растлашдыг.

Лакин бу «бөјүк чәтинлик» алимин кәркин вә инадлы ахтарышлары мәгсәдјөнлү зәһмәти сәјәсиндә арадан галдырылмышдыр.

М. Сејидов «бөјүк чәтинлик» дејәркән нәји нәзәрдә тутмушду?

Мүәллифин фикринчә, түрк халгларынын сојкөкүндә дуран гәбилә вә гәбиләбирләшмәләринин, халгларын илкин мифоложи-фәлсәфи көрүшләри заман кечдикчә дәјишмиш, бә'зиләри архаикләшмиш, сырадан чыхмыш, бә'зиләри исә јени мә'на кәсб етмиш, дөврүмүзә кәлиб чыхса да кениш јајылмамыш, әјрә-әјрә адамларын, һәтта кәндләрин, тајфаларын тәфәккүр тәрзиндә, давранышында, мәшиәтиндә галмышдыр. Бу мифоложи-фәлсәфи бахышлары арајыб-ахтармаг, үзә чыхармаг, объектив тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмәк, милли мифоложијамызын инкишафында онларын ролуну вә маһијәтини ачмаг, тәдгиг етмәк чох ағыр вә зәһмәтли бир ишдир.

Әсәрин бүтүн руһу, јазылышы бир даһа тәсдиг едир ки, М. Сејидов бу чәтинлијә бахмајараг мәһз белә ағыр бир иши көрмәји өз өһдәсинә көтүрмүшдүр. Бөјүк устад белә бир аддымын атылмасына, јә'ни гамчылығын-шаманчылығын көкүнүн өјрәнилмәсиндә илкин мифоложи көрүшләримизин тәдгигинә мүнүм бир амил кими бахыр-

ды. О, истәр бу әсәрдә, истәрсә дә шәхси сөһбәтләриндә дәфәләрлә белә бир идејаны тәлгин едирди ки, гамчылығын-шаманчылығын өјрәнилиб тәдгиг едилмәси илә түрк халглары арасында мифоложи, ичтимаи-сијаси көкләрин үзә чыхмасына көмәк көстәрәчәкдир. Бу исә үмумтүрк әлагәләринин тарихән нә гәдәр дәриндән бир-биринә бағлы олдуғуну ашкар едәчәкдир.

Бәли, бу, мүтәфәккир алимин мүгәддәс идеалы иди. Түрк халглары арасында тарихән көк салмыш гәдим ән'әнәләри, бахышлары үзә чыхартмагла бу халгын Јер үзәриндә јашајан башга халглардан даһа гәдим, даһа бүтөв, үлү халг олдуғуну көстәрмәк үчүн о бүтүн гүввәсини, имканларыны сәфәрбәрлијә алыр, јалныз бу мәгсәдә хидмәт едирди.

Көркәмли мифологун тәдгигиндән әјдын олур ки, түрк халгларынын миф дүнјасы ваһид дүнјабахышына әссланыр, вахтилә онларын дүшүнмә тәрзи, дүнјаны дәрк етмәси, бәдиш тәфәккүрү бир-биринә чох јахын олмушду.

Гам-шаман бахышларынын көкүндә дуран илкин көрүшләр космогоник антропоморфик, зооморфик бахышлар системинин мәчмусу әсасында формалашмышдыр. Мүәллиф гејд едир ки, гам-шаман илкин көрүшләринин мәркәзиндә Күнәш, Ај, улдузлар, бир сөзлә, космоик чисимләр, Дүнја ағачы вә зооморфик онгонлар дурурду. Белә көрүшү, дурумуну јарадан инсан өзү илә космоик чисимләр, онгонлар арасында көк, кен јахынлығы көрүрдү.

Китабда гәдим түрк халгларынын тәфәккүрүндә дәрин көк салмыш анимистик көрүшләрин тәдгигинә дә мүәјјән јер әјрылмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, ибтидаи инсан өзүнү тәбиәтин әјрылмаз бир һиссәси һесаб едирди, јә'ни амансыз тәбиәт һадисәләрини өз тәсәввүрүндә чанландырыр, бу һадисәләрин һәр биринә чанлы варлык кими јанашырды. Һәмин вахтдан башлајараг мүасир дөврүмүзә гәдәр давам едән бу тарихи-диалектик просесин тәһлил едилмәси, мүхтәлиф түрк халгларынын мәшиәтиндә, мифоложијасында көк салмыш анимистик көрүшләрин ашкара чыхарылмасы бүтөвлүкдә үмумтүрк мэдәнијәтинин дүзкүн дәрк едилмәсини, онун гәдим бир тарихә, адәт-ән'әнәјә, ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчә тәрзинә малик олма-сыны шәртләндирир. Бу ме'јары әсас көтүрән мүәллиф әсәрдә гамчылығы-шаманчылык мә'нәвијатында һәм анимистик, һәм дә космогоник көрүшләрин јаранмасы вә инкишафы просесини диггәтлә изләјир, хусусилә Азәрбајчан халг нағыл вә дастанларында, бә'зи рәвәјәтләрдә бу көрүшләрин изини ахтарыр, марағлы мулаһизәләр ирәли сүрүр.

Гам-шаман мэдәнијәтинин өјрәнилмәси һәм дә әјрә-әјрә түрк халгларынын мифик дүнја көрүшүнү, төрәнини, онларын мүхтәлиф чағларда јаранма вә формалашма просесини, мејлләрини өјрәнмәјә көмәк едир' һансынын даһа гәдим тарихә малик олдуғуну үзә чы-

харыр. Тэдгигатчы бу проблемин өjrөнилмәсинә мүнүм әһәмијјәт верир, мифин јахүд төрәнин илкин олмасы мәсәләси илә бағлы марағлы арашдырмалар апарыр вә бу гәнаәтә кәлир ки, истәр мифин, истәрсә дә төрәнин мөвчүдлүгү инсанын тәбиәт һадисәләринә мүнәсибәтиндән доғмушдур. Көркәмли мифолог бу һагда фикрини давам етдирәрәк јазмышдыр: «Бир сыра арашдырычылар белә дүшүнүрләр ки, миф, бир сырасы илә дүшүнүр ки, төрән илкиндир. Бу мүрәккәб, чәтин проблем ајрыча арашдырма тәләб едир. Бизчә төрән вә миф илкин, ибтидаи инамларын әсасында јаранмышдыр. Ибтидаи инсан тәбиәтлә гаршылашаркән өнчә онда инамын мајасы, көкү јараныр, сонра о аз-чох бичимләнир вә ола биләр ки, бичимләнмәјә башлајыр, бу дурумда һачаланма олур. Миф дә, төрән дә бундан гидаланыб јаранмаға үз гојурлар».

Гам-шаман мәдәнијјәтинин көкүндә дуран мифик бахышларда, ајры-ајры төрәнләрдә натурфәлсәфә үнсүрләри дә мөвчүддур. Бу чәһәтдән түрк халғларынын, о чүмләдән Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихиндә натурфәлсәфә үнсүрләринин Авропада олдуғундан даһа гәдимләрә кедиб чыхмасы көз гаршысындадыр. Мә’лумдур ки, фәлсәфәнин илк тарихи формасы кими натурфәлсәфәнин јарадылмасы антик дөврә аид едилир. Лакин көркәмли алимин бу тәдгигатында тәбиәт һадисәләрини мүчәррәд шәкилдә изаһ едән, тәбиәтин үмуми мәнзәрәсини вермәјә тәшәббус көстәрән бу тәбиәт фәлсәфәсинин көкләри даһа гәдимләрә кедиб чыхыр. Мүәллиф түрк халғларынын мифолокијасында, һабелә гам-шаман мәдәнијјәтиндә натурфәлсәфәнин тәдгигини гаршысына мәгсәд гојмаса да бу һагда мүәјјән дәјәрли мұлаһизәләр сојләјир, кәләчәкдә тәдгигатчыларын бу саһәдә ахтарыш апармасыны арзулајыр.

Һәгигәтән, Азәрбајчан мифолокијасында натурфәлсәфә үнсүрләри проблеминин ајрыча мөвзу кими шиләниб ортаја чыхарылмасыны ичтимаи фикир тарихимизин арашдырылмасында мүнүм ады һесаб етмәк оларды.

Түрк халғларынын тәфәккүрүндә кениш јер тапмыш мифоложи бахышларын тәркиб һиссәси кими инамларын өjrөнилмәсинин чох мүнүм ролу вардыр. Мүәллиф түрк халғларынын ода, суја, ағача, ајры-ајры һејсанлара, тәбиәтә инамларыны өзүнәмәхсүс бир дил илә арашдырыр, ејни заманда гам-шаман көрүшләриндә бу инамларын тутдуғу мөвгеји ачыб көстәрир, бир чох дастан вә нағыллардан, әфсанә вә мифоложи бахышлардан тәдгигат объекти кими истифадә едир.

Китабда түрк халғларынын ичтимаи тәфәккүрүндә дәрин көк салмыш мифоложи инам вә аңлајышлар үзәриндә дә кениш дајанылыр, хусусилә Ал—Ал арвадынын јарандығы миф дүнјасы тәдгиг олунур. Түрк халғларынын бир чохунда кениш јайылмыш бу мифоложи инамы тәдгигатчы алим тәбиәт һадисәләринин контекстиндә

арашдырыр вә марағлы мұлаһизәләр ирәли сүрүр. Тәдгигатын оријиналлығы ондадыр ки, мүәллиф үзәриндә кениш дајандығы мифоложи инамлары бүтүн түрк халғларынын һәјатында, мәшиәтиндә вә дүнјакөрүшүндә мөвчүд олан бир чох инамлар илә әлағәләндирир, охучулара мә’лум олан дастан вә нағыллардакы һадисәләрә јени ме’јарла јанашир, тәдгигатчы үмумиләшдирмәләр апарыр вә дәјәрли тәклифләр ирәли сүрүр.

Китабда Ал арвады сөзү илә бәрәбәр, Алов, Алғарысы, Алас, Алмаз вә бир чох башга аңламлар тәдгигата кәтирилир. Бүтүн бу аңламлар түрк халғларынын мифик тәсәвүрләри илә сых шәкилдә әлағәләндирилир, бә’зи мифоложи әфсанәләр илә бағлы әтрафлы мұлаһизәләр ирәли сүрүлүр. Тәдгигатчынын гејд етдијинәкәрә Гарахолда јашајан түрк халғында Албасла әлағәдар әфсанәнин елм үчүн ајрыча әһәмијјәти вардыр. Әфсанәјә көрә овчулар Албасла никаһсыз јашајырлар. Албаслар овун уғурлу кечмәсинә јардым едирләр. Инама көрә албаслар чох ири, узун, күрәкләринә атдығлары дөшләриндән овчуларә сүд верир, габырғаларындан әт кәсиб онлары једирмишләр.

Бу әфсанәјә хусуси диггәт јетирән мүәллиф һәм дә Гарахолда јашајан түрк халғынын көкүнү, сојуну ајдынлашдырмаға чалышыр, бу гәнаәтә кәлир ки, бу әфсанәдә гәдим бир адәт, гәдим түрк халғлары арасында ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн илкин хусусијјәтләри, о чүмләдән овчулуг әмәји өз әксини тапмышдыр. Көркәмли мифолог инсан јашајышынын даһа дәрин гатларына енәрәк белә бир фикир үзәриндә дурур ки, гәдим инсанлар арасында никаһ һеч дә бирдәнбирә формалашмамышдыр, о тәдричән узун бир јол кечәрәк формалашмаға башламышдыр. Демәли, әфсанәдән ајдын дујулур ки, овчуларын Албасла никаһсыз јашамасы никаһ актынын артыг мәнзәрә формалашмыш дөврүнә тәсадүф едир. Елә бу фактын өзү һәмин әфсанәнин јаранма тарихини, дөврүнү мүәјјән етмәјә имкан верир, гәдим түрк халғлары арасында илк әмәк бөлкүсүнүн мәнзәрә овчулугла бағлы олмасыны көстәрир.

Һәмин әфсанәдә түрк халғларынын бә’зи гәдим инамлары да диггәти чәлб едир. Үмумијјәтлә, бу кими әфсанәләр, мифоложи рәвәјәтләр зооморфик, һабелә түрк халғларында мөвчүд олан бир сыра тәбиәт-елми, мифоложи-фәлсәфи бахышларын үзә чыхарылмасында мүәјјән рол ојнајыр. Бу чәһәтдән көркәмли мифолог јери кәлдикчә тәдгиг етдији әфсанәләрдә һабелә дикәр мифик рәвәјәтләрдә түрк халғларында фәлсәфи бахышларын илкин тәшәккүлү, формалашмасы мәсәләләринә дә мүәјјән гәдәр тохунур.

Китабда тәдгигатчынын галдырдығы мүнүм мәсәләләрдән бири дә түрк халғларында гәдим дөврләрдә тәшәккүл тапмыш дуал тәфәккүр тәрзидир. Марағлыдыр ки, Мирәли мүәллим дуал тәфәккүр мәсәләсинә әввәлки әсәрләриндә дә тохунмуш, марағлы фикирләр

дыр. Бу инам диггэтлэ арашдырылдыгда эски түрк гәбилә бирләш-мәләриндә инсанын јашајыш тәрзи, ибтидаи тәсәрруфаты, шүүр сәвијјәси барәдә долғун тәсәвүр әлдә етмәк мүмкүндүр. Мүәллиф јада инамыны кениш тәдгиг едиб марағлы фикирләр ирәли сүрүр. бу күнә гәдәр Азәрбајчанда мүфәссәл өјрәнилмәмиш бу мүһүм проблемин тәдгиг саһәсиндә илк аддымыны атыр. Онын фикринчә, јада инамы шаман көрүшләриндән дә чох-чох габаг јаранмышдыр, бу инам эски түрк адамынын илкин тәсәрруфат фәалијјәтин: башладыгы чагын мәһсулудур. Бу чәһәтдән көркәмли мифолог јада инамы илә бағлы эски инсанын башга инамларыны да тәдгиг етмәјә, онлар арасында гәдим әләгә телләрини арашдырмаға чалышыр. Биз бу тәдгигатда түркдилли халғларда суја, даға, даша, ағача олан инамларла әләгәдар бир сыра әфсанәләр, рәвәјәтләр, мифоложи тәсәвүрләр илә гаршылашырыг. Мүәллиф бүтүн бунарларын јада инамы илә бу вә ја дикәр дәрәжәдә бағлылығыны көстәрир.

Гам-шаман көрүшләринин зәнкинлији вә ичтимаи-фәлсәфи көк-ләринин арашдырылмасы бу күн елмә мә'лум олан, һабелә индијә-дәк бәлли олмајан бир сыра инамларын кениш тәһлил едилмәсини, бу инамларын тәрихән көкүндә дуран бир чох мәсәлләрин ашқара чыхарылмасыны зәрури едир. Тәсадүфи дејилдир ки, Мирәли мүәллим гам-шаман көрүшләриндә мүһүм јер тутан бә'зи инамлар илә јанашы бу тәдгигат ишиндә оба инамына ајрыча кениш јер ајыр-мышдыр. Онын фикринчә, оба сөзү бир чох түрк халғларынын, о сырадан Азәрбајчан вә онун сојкөкүндә дуран сојларын, гәбиләләрин, гәбиләбирләшмәләринин миф көрүшләри илә сых бағлыдыр. Бу инам да түрк халғларынын башга инамлары кими тарихән узун јол кечмишдир. Оба инамынын арашдырылмасы һәлә шаман көрүшләри јаранмаздан хејли әввәл эски түрк адамынын тәбиәтлә гаршылашмасындан јаранан илкин тәсәуратыны, көрүшләрини үзә чыхармаға имкан верир.

Марағлыдыр ки, «оба» анламы мүхтәлиф халғларда да мөвчүд-дур. Мүәллиф бу анламы мүгајисәли шәкилдә арашдырараг белә бир гәнаәт үзәриндә дурур ки, «оба» түрк руһуну, түрк тәфәккүрүнү өзүндә чәмләндириб. Оба инамы бир даһа сүбут едир ки, азәрбајчанлыларда тәбиәтә инам вә тәбиәтлә бағлы көрүшләр, натур-фәлсәфә күчлү олмушдур. Обаја инам, еләчә дә бир чох мифик көрүшләр, дүшүнчә, фикир, ичтимаи зөвләр дүнјасынын сајсыз-һесабыз мисаллары көстәрир ки, вахты илә түрк халғларынын тә-фәккүр системи јахын, бир олмуш вә бу да үмүмтүрк мәдәнијјәтини јаратмышдыр. Бу чәһәтдән эски үмүмтүрк мәдәнијјәтинин арашды-рылмасы сон дәрәжә мүһүм бир проблем кими гаршыда дурмагда-дыр. Ону да гејд едәк ки, мәрһүм түрколог алимимизин бизә ирс гејдүғу китаблары вә бу әсәри эски үмүмтүрк мәдәнијјәтинин араш-дырычыларына чох бөјүк көмәк көстәрә биләр.

Бир тәдгигатчы алим кими Мирәли мүәллим бүтүн варлығы,

руһу илә мәнсуб олдугу халға бағлы шәхс иди. Онын арашдырма-лары бүтөвлүкдә үмүмтүрк дүнјасында өз орижиналлығы, хүсуси дәст-хәтти илә сечилән тәдгигатлардыр.

Мирәли мүәллим өзүндән сонра зәнкин бир ирс гејуб кетмишдир. Онын түрк мифолокијясынын тәдгиги саһәсиндә апардыгы ахтарыш-лары республикамызда хүсуси бир мәктәбин әсасыны гејмушдур. Заман кечәчәк, нечә алим нәсли гејтишчәк, бу көркәмли мифологун јаратдыгы мәктәбин гејтишдирмәләри онун зәнкин ирсиндән дәнә-дәнә бәһрәләнәчәк, чешмәсиндән су ичәчәкдир.

Мирәли мүәллим сөзүн әсл мә'насында тәдгигатчы, һәм дә ге-рибә шәхс иди. О, мәшиәтдә ешитдији һәр бир јени сөзү, әсатири, мифлә бағлы һәр һансы бир фикри дәрһал гејд едәр, онун көкүнү ахтармагдан јорулмазды. Гочаман тәдгигатчы түрк халғларынын гәдим ичтимаи-фикир дүнјасыны арашдырмагдан јорулмазды.

Мирәли мүәллим көзәл јарадычылыг арзусу илә јашајырды. О һәр дәфә бир проблем әтрафында ахтарышларыны апараркән де-јәрди ки, Аллаһ-таала мәнә имкан версин, геј бу тәдгигаты баша чатдырым. Сонра өзү билән мәсләһәтдир. Амма тәдгигат баша чат-мамыш Мирәли мүәллим јени бир мөвзу әтрафында ахтарышларыны башилајарды. О јазыда истәдијинә наил олдугда ушаг гәдәр севи-нәрди, чох мә'сум вә сәмими оларды. Түркијәни, бүтөвлүкдә түрк дүнјасынын гибләкәһи санарды.

Таддашымда Дәдә Горғуд тимсаллы, күләруз, сәмими, мәрһибан бир ағсагал кими галаан һөрмәтли Мирәли мүәллим вәфатындан ики һәфтә әввәл Азәрбајчан Республикасы Милли Академијясы-нын мүхбир үзвү сечилмишди. О, бу фәхри ады алмағы мүнәсибәти-лә чох севириди, учмаға санки гол-ганады јох иди. Һалбуки Мирә-ли мүәллим бу ады халғ арасында чохдан алмышды. Чәсарәтлә де-јә биләрик ки, гонишу халғларын әкәр елә бир мифологу, тәдгигатчы-алими олсајды ону көзләри үстә сахлајардылар, сағлығында она бүтүн фәхри адлары верәрдиләр, дүнјада таныдардылар ки, о даһа да руһлансын, башгаларынын бачармадыгы ахтарышлары давам етдирсин. Чох тәәссүф ки, белә бир шәхсијјәт — бүтүн өмрүнү түрк халғларынын сојкөкүнү, ичтимаи фикир дүнјасыны өјрәнмәјә һәср етмиш Мирәли мүәллим сағлығында өз лајиг олдугу гејмәти ала билмәди. Онын бүтүн һәјаты мәрһумијјәтләр, елми чәкишмәләр ичиндә кечди, јазыб үзә чыхардыгы әсәрләр ишыг үзү көрәнә вә өз елми әһәмијјәтини алана гәдәр бәдхәһ, түрк халғларынын сојкөкү-нүн өјрәнилмәсини лазым билмәјән, она ағыз бүзән бә'зи үздәнираг алимләр тәрәфиндән чох пис гаршыланды. Гочаман алим өзләрини алим адландыран, вәзифә пилләләриндә отурагаг әлиндә мәнсуб олдугу халғы дејил, рус империясынын сижәтини хидмәт едән белә шәхсләрин ирадәсини ғыра-ғыра, ичласларда, ајры-ајры сөһбәт-ләрдә үзәринә јағдырылан һәдјанлары, һүчүмлары дә'ф едә-едә өзүнә

јол ачмыш вә бу кун артыг һеч кимин инкар едә билмәдији Азәр-бајчан мифолокијасынын өјрәнилмәси саһәсиндә ајрыча бир мәктәбин әсасыны гојмушдур.

Мирәли мугәллим Азәрбајчан Демократик Республикасынын га-нуни вариси кими јаранан бужунки республикамызын кербинин атрибутларынын музакирәсиндә фәал иштирак едән алимләрдән би-ри иди. Онун иштирак етдији мәчлисләрдә мәнтиги муһакимәләри илә һесаблашмамаг олмәзды. Умумијјәтлә, бу гочаман алимин иш-тирак етдији мәчлисләрдә чыхыш едәнләр өз фикирләрини өлчүб-бичиб данышардылар. Чүнки түрк халгларынын, еләчә дә азәрбај-чанлыларын гәдим адәт вә ән'әнәләри, сојкөкү илә бағлы ирәли сүрулмуш һәр һансы бир јанлыш фикирә гаршы дәрһал етиразыны билдирәр, мүдахилә едәр, әсл һәгигәти сөјләмәкдән чәкинмәзди.

Бахыш, халгыны бөјүк мәнәббәтлә севән, бүтүн өмрүнү, шүүрлу һәјатыны онун фикир дүнјасыны, сојкөкүнү тәдгиг етмәјә, арашды-рыб ортаја чыхармага, мәнсуб олдуғу халгын дүнја халглары ичә-рисиндә ән гәдим тарихә малик олдуғуну көстәрмәјә чалышан Мирәли мугәллим белә шәхс иди. О, гәләмә алдығы әсәрләрдә каһ әдә-бијјатчы, тарихчи, дилчи, философ, этнограф олурду, каһ да му-сигинин инчәликләрини дәриндән билән муסיгшиһунаса чеврилирди.

Мирәли мугәллими тез итирдик. Јашынын 74 олмасына бахмаја-раг, о һәлә халгы үчүн чох иш көрә биләрди.

Гој елми ичтимаијјәт мәни гынамасын, бу јазыда бир һәгигәти дә демәк истәјирәм. Биз һәлә Мирәли Сејидовун симасында кими итирмәјимизи билмирик. Вахт кәләчәк, онун халгымыза ирс гојуб кетдији әсәрләр өз гијмәтини алачаг, кәләчәк нәсил, елми ичтима-ијјәт бу алимин тәкбашына түрколокијада, халгымызын сојкөкүнүн арашдырылмасы саһәсиндә нә гәдәр бөјүк ишләр көрдүјүнү ајдын дәрк едәчәк. Бөјүк алим әсл гијмәтини дә елә о вахт алачагдыр.

ВӘЛИ ҺӘБИБОУЛУ,
фәлсәфә елмләри намизәди.

Јазыны 1990-чы ил јанвар ајынын 19—20-дә көкүнүн — вәтәнин бахымсызлыгы — мүс-тәгиллији уғрунда гурбан ол-муш икидләрин удуг—мүгәд-дәс руһуна һәср едирәм.

ГАМ-ШАМАН ИНАМЛАРЫНА УМУМИ БАХЫШ

Гам-шаман тәфәккүрү хүсусилә ондан габагкы кө-рүшләр түрк халгларынын мифоложи-фәлсәфи бахыш-ларынын, аз сонра динин сөјкәндији көрүшләрин үзә чых-масына, бичимләnmәсинә, бәдии тәфәккүрүнүн, естетик дујумунун јаранмасына, кенишләnmәсинә јардым ет-мишдир. Бу көрүшләр чеврәни дәрк етмәк, она тә'сир етмәк, тәбиәтлә гаршылашмасындан јаранан мүрәккәб дурумдан јаранмышдыр. Түрк халгларынын бу көрүш-ләри онларынын тарихән бу вә башга дурушда туш олдуғ-лары јад, гошну сојлара, гәбиләбирләшмәләринә, халг-лара бә'зән аз, бә'зән дә чох тә'сир етмишдир. Бу көрүш-ләр дүзүшү — консепсијасы инсанын тәбиәти севмәк һиссини күчләндирирди, инсанла тәбиәт арасында гар-шылыгылы илишкә јарадырды.

Гам-шаман көрүшләри һәр шејдән габаг ата-баба, аилә, илкин сој көрүшләри, инамлары илә илишкәли ол-мушдур. Бу көрүшләрин, тапынылан инамларын бир һиссәси өз илкинлијини, бағымсызлыгыны — мүстәгил-лијини горумуш, бир һиссәси исә гам көрүшләри илә гајнајыб гарышмышдыр. Јагутлардакы «ағ шаман» кө-рүшү илә «ајын ојуну» («ајын ајини») арасындакы ја-хынлыг вә ајрылыг буна јахшы өрпәк ола биләр. Биздә шаманларын «Ағ шаман» адланмасы илк көрүшләрлә ајы—ојун—ајы ајини илә илkilәнмишди. Ајы сөзү һаггында дәфәләрлә јазмышыг. О, башлыча олараг ја-радычы, инсан јарадан демәкдир. Бу инам «ағ шаман» ојуну илә гајнајыб гарышаркән Шаман, ағ сифәтини алмышдыр. «Ағ шаман» термини ики дурумда јарана биләрмиш. **Биринчи дуруш:** түрк аилә бирләшмәси, соју,

сонра гəбилəси дуал — икили, əкликлэр тəфəккүрү илэ јашајаркэн һэр нəснэдэ **икилик**, əксиклик көрмүш вэ елэ буна көрэ дэ шаманын бир групуна «ағ», о биринэ «гара» шаман демншдир. **Икинчи дуруш:** əски түрк со-ју јер үстү таңрысы Үлкенин рэнкини «ағ» гəбул етмиш-дир. Бу вэ башга нəснəни онгопу инсаны, (һэтта онла-рын јашајыш мəнтəгəсини, јолу вэ с.), удуглашдырмаг, бəјүтмөк үчүн она «ағ» сөзүнү артырырдылар. Бу көрү-шэ көрэ, «ағ шаман», јə'ни Үлкенэ аид, удуг — мүгəддэс шаман демəкдир. Демəли, «ағ шаман»ла «ајын ојун»у əски көрүшлэрлэ (икинчиси ола билсин түрк олан Саг-ларын көрүшлэри илэ) сəслəшир вэ заман кечдикчэ кө-рүшлэр дүнјасында һəрдэн бағымсыз—мүстəгил, һəрдэн исэ биркэ чыхыш етмишлэр.

Гам-шаман көрүшүнүн көкүндэ Инсан вэ тəбиəт ду-рурду. Демəли, гам тəфəккүрүнүн бир учунда үзүнтү-лэрлэ һəјат кечирэн инсан вэ онун дүрлү талєји, фикир-лэр силсилəси, о бири учунда исэ танындығы «дост», «дүшмэн» олан тəбиəт дурурду. Инсанын илк фикирлэр силсилəси заман кечдикчэ инсансəвэрлик, сонралар əхи-лик, нштибаһ — ојаныш көрүшлэрини доғур.

Гам-шаман көрүшлэриндэн бəһс ачаркэн биз түрк халгларынын вэ о сырадан Азэрбајчан халгынын икили-дуал тəфəккүрүнүн јаранмасы, тарихэн кечдији енишли-јохушлу јолу көздэн кечирəчəк, туш олдуғу күчлү-күч-сүз фикир јағылары илэ апардыглары вурушлу-вуруш-суз олајлардан — һадисəлəрдэн јери кəлдикчэ јазачағыг. Гам-шаман көрүшлэринэ гэдэрки тəбиəт һадисəлэринэ бахышлар, сонралар инсанын тəбиəтлэ аз-чох шуурлу гаршылашмасындан јаранан илкин көрүшлэр гамчылы-ғын-шаманчылығын башлыча өзүлү, көкү — кениш олмушдур. Биз бу мөвзуну там арашдырмағы гаршымы-за мөгсəd гојмамышыг. Гам-шаман вэ она гэдэрки инам-ларын јалныз башлыча јөнлэриндэн бəһс едəчəјик.

Түрк сојларынын, гəбилəлэринин, гəбилəбирлəшмэ-лэринин, халгларынын эн əски ибтидаи дини көрүшлэ-ри, аз сонралар гамчылыг-шаманчылыг өз ахары илэ, тəбиəтлэ гаршылашмадан үзэ чыхмыш, тəбини јолла ја-ранмыш вэ о, башлыча олараг чох узаг кечмишлəрдəки ганјаддашынын јаваш-јаваш өзүнү көстəрдији вахтлар-даки халг тəфəккүрү, дуал тəшкилат консепсијасы, тəбиəтэ инамла сəслəшир. Белэ бир көрүшү үзэ чыхар-маг үчүн инсанын илк тəфəккүрү, јашајыш тəрзи араш-дырымалыдыр. Бу тəфəккүр заман ирəлилəдикчэ этə-

гана долмуш вэ јени-јени көрүшлэрлэ, инамларла зэн-киллəшмишдир. Халгын илк дини гамчылығын көкүндэ, башлангычында тəбиəтдэн асылылыг ону там дəрк ет-мэмəк кими инсанын тарихи дурушу, инсанын һэлэ-там камиллəшмəмиш һисси, ағлы дурур. Бу дуруш, тəбиəтэ гаршы дурмаг ону дүшүмэјэ, јаратмаға, о сырадан ил-кин дини јаратмаға јөнəлтмишдир.

Инсанын вэ онун тəбиəтлэ илишкəси вэ елэчэ дэ ики-ли көрүшү-дуал, əкликлэр тəфəккүрү нəинки Азэрбај-чан, һэтта бүтүн түрк халгларында арашдырымамыш бир проблемдир, елми дүјүндүр. Биз бу проблеми араш-дырмаг үчүн Азэрбајчан мифоложи тəфəккүрүнүн өјрə-нилмəмиш саһəсинэ эл атаркэн бəјүк бир чəтишликлэ растлашдыг. Азэрбајчан, елэчэ дэ башга түрк халгла-рынын сојкөкүндэ дуран гəбилəлэрини, гəбилəбирлəшмэ-лэринин, һэтта халгларын илкин мифоложи-фəлсəфи, топлумсал (ичтимаи көрүшлэри) чағлары кечдикчэ тə-бии, гануни олараг элэнмиш, чалхаланмыш, бир һисми элавэ олунмуш, ара-сыра јени көрүшлэрин тə'сири илэ хошлуғла, бə'зэн исэ зорла һəјат сəһнəсиндэн, фикир дүнјасындан говулмуш, тарихин бурулғанында галмыш, ирəлијэ кечэ билмəмишдир. Биз исэ мөвзумузла бағлы илкин вэ аз сонракы инамлары, мифоложи тəфəккүрү там, бүтөв шəкилдэ арашдырмалы идик. Тарихин мифо-ложи көрүшлəрдэн, персонажлардан гопардығы сујум-лары бэрпа етмəк үчүн јери кəлдикчэ башга түрк халг-ларынын илкин мифоложи дүнјакөрүшүнэ эл атмыш вэ арашдырдығымыз көрүшү имкан дахилиндэ там шəкилэ кəтирмэјэ, бэрпа етмэјэ чалышмышыг. Бунула илкин мифоложи көрүш, илкин мифоложи персонаж аз-чох бэрпа олунмагла бəрабэр, һэм дэ түрк халглары арасын-да мифоложи, топлумсал (ичтимаи) сијаси теллэр үзэ чыхыр. Бу исэ үмумтүрк мэдəни илишкəлэринин өјрə-нилмəсинэ јардым едир.

Инсан јарандығы күндэн, инсан һəјатынын дан сөкү-лəниндэн ону чеврəјэ алан тəбиəтин истиси, сојуғу, дүр-лү-дүрлү олајлары — һадисəлэри илэ гаршылашмыш вэ бу һадисəлэрин һэр бири һаггында заман-заман өзүнүн конкрет, һəрдэн ајдын, һəрдэн исэ һэлэ дурулмамыш мұлаһизəси, фикри јаранмышдыр. Инсанын тəбиəтлэ гаршылашаркэн јаранмыш илкин ибтидаи фикри, мұ-лаһизəси, аңлајышы, топлумсал—фəлсəфи тəфəккүрү кет-кедэ, чағлар ирəлилəдикчэ мүрəккəблəшмиш вэ за-ман кечдикчэ она — тəбиəтэ даһа дəрин нүфуз етмэјэ

чәһд етмишир. Инсан ирәлиләдикчә олајлары дәрин-лијинә кедәркәи истәһсал аләтләри артдыгча, камилләшдикчә, мүрәккәбләшдикчә, онунла бағлы мәншәтдә јаранан дәјишикликләр елә бил онун тәфәккүрүнү, зәкасыны даһа да шыгландырыр, даһа чох дүшүнчәләрә сөвг едирди. Инсанын чалышмалары ону тәбиәтә јахынлашдырыр вә онларын арасында дүрлү-дүрлү илишкәләр јарадырды. Елә бу илишкәләрин јарандыгы чағлар илк мифолокија вә ондан өнчәки илк инамлар силсиләси тәбиәтлә үз-үзә туш олмагдан, ону чәмијјәтин, инсанын инкишафынын, ондан јаранан топлумсал тәфәккүрүнүн гатына ујғун јаранмышдыр. Сөзсүз ки, бу илишкәләрин чохусу инсаны кәләчәјә аддымламаға јардым едирди. Тәбиәт өз мүләјимлији, инсана «јардымы» илә инсанда башга јөнлү, сәртлији, амансызлыгы илә исә башга бир тәәсүрат јаратмышдыр. Бизчә тәбиәти белә дәркетмә дуал, икили анлајышын — тәфәккүрүн, әксликләр көрүшүнүн јаранмасында башлыча рол ојнамышдыр. Бу көрүш илкин чағларда ибтидан шәкилдә олмуш, о, сонралар бичимләймиш сабитләшмиш вә инсан һәјатынын бир чох саһәләрини, чох сонралар ибтидан, илкин сәнәтдә дә өзүнү көстәрмишир. Әски дүја, әски јашајыш тәрзи илә сәсләшән нағылларда, дејимләрдә буна раст кәлирик. Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран илкин сојларда, гәбиләләрдә, гәбиләбирләшмәләриндә инсанла тәбиәтин гаршылыгы илишкәси һәр шејдән өнчә тәбиәти мүшаһидәдән јаранан ән әски көрүш олан дуал тәфәккүрлә, икили анлајышла, әксликләр көрүшү илә сәсләшир. Елә бил булар инсанла тарихин енишли-јохушлу јолуну биркә аддымламыш, онун ајрылмаз јол јолдашы олмушдур. Әсрләр кечмиш бу јол јолдашылыгы кет-кедә башга-башга шәкилләрдә өзүнү көстәрмишир.

Истәр илкин көрүшләр, истәрсә дә мифолокија, илкин вә сонрадан бичимләймиш мифоложи инам, мифоложи персонаж арашдырыларкәи онун јаранмасынын тәбии-топлумсал көкләри, бу вә башга түрк халгынын миф дүнјасында тутдуғу јери, онун јухары, ашағы гатлардакы мөвгејиниң сәбәбләри өјрәнилмәлидир. Бу проблемләри, мәсәләләри имканымыз дахилиндә өјрәнмәјә чалышачағы.

Тәбиәтдәки тәбии олајлар илкин инсанда истәр-истәмәз примитив, ибтидан, топлумсал /ичтиман/ фикир јарадырды. Бу ибтидан илкин фикир илк тәхәјјүллә, тәсәвүрлә, ујдурма һәјат керчәклији илә јоғрулмуш

фантазија илә хаос шәклиндә, гајнајыб-гарышмыш дурумда-иди. Тәбиәти анламағы, онун илкин ибтидан фикир, тәхәјјүл, тәсәвүр дүнјасыны бөјүк анаја бәнзәтсәк, о һисс олунмадан, јаваш-јаваш чылыз, анчаг кәләчәји сағлам олан мифи доғду. Елә буна керә онун «ганында» дан сөкүлән вахтдан башламыш тарих боју инсанын фикир, тәхәјјүл, тәсәвүр, һәјат керчәклији илә јоғрулмуш ујдурмасы, фантазијасы вардыр. Мифин јаранмасы бирдән-бирә олмамыш, о тәдричән јаранмыш. узун јүзилликләр боју бичимләнмә просеси кечмишир. Бу мәсәлә һаггында имканымыз ичиндә, гыса да олса фикримизи билдирәк.

Миф нијә вә нечә јаранмышдыр? Бу чох чәтин сорғуја белә чаваб вермәк истәјирик. Мифи нә тәбиәт, нә топлумсал /ичтиман/ фикир дүнјасы, нә дә јарандыгы күндән јахшы күн-дирилик үзүнә һәсрәт галан инсан тәкбашына јаратмамышдыр. Ибтидан инсан тәбиәтлә дост, еләчә дә јағы кими гаршылашдыгча тәбиәтлә онун арасындакы зиддијјәтдән, анлашмадан илк инам вә сонра илк миф јаранмышдыр. Узун бир чағын бахышы. фикир дүзүмү олан илк инам, илк миф илкин бичимләнмәмиш фикри, тәхәјјүлү тәбиәтлә, онун ганлы-гадалы, аз-чох хош күнләри, олајлары илә гаршылашмыш, үз-үзә кәлмиш вә бу дурум онлары бичимләнмәјә доғру јөнәлтмишир.

Инсан тәбиәтдән, өлмәмәк, јашамағ үчүн нај алмаға чалышмышдыр. Инсанын мадди еһтијачы, тәбиәтдән истифадә етмәк истәји илкин, дејәсэн чылыз көзәллик һиссини дә јаратмышдыр. Ахы, дејәсэн илк јахшы һисс, көзәллик һисси даһа чох ибтидан инсанын «вар олмағ», «олум», «өлүм» һисси илә бағлы олмушдур. Ону јашадан, једирән (ағач, мејвә, гуш, һејван вә с.) еһтимал етмәк олар ки, ону ачлығын өлүмүн амансыз пәнчәсиндән гуртаран һәјат не'мәтләри бу вә башга нәснәләр хошакәлим, јахшы-көзәл, өлүмә апаран, өлүм кәтирән нәснәләр исә пис, јаман сајылмышдыр. Елә дејәсэн икили анлајышла, әкслик көрүш илә биркә ејни ананын гучағында јахшы-көзәл, јаман һисслә дә бөјүмүш вә сонракы инкишаф, фикир, дујум ахары, ону мүстәгилләшдирмишир. Инсан нәинки һәјат не'мәтләриндә, һәтта тәбиәтин көрүнүшүндә јаваш-јаваш инсанда көзәллик ахтармаға башламышдыр.

Илк инам, илк миф исә өз нөвбәсиндә доғулан күндән бәтниндә истәр-истәмәз ибтидан, илкин топлумсал-фәл-

сәфи фикри жаратды. Бу «ушаг»да мифлә сых бағлы иди. О, сонра мифин гучагында дүшүб имәкләмәжә башлады. Чағлар кечдикчә толлумсал-фәлсәфи фикир онунла жан-яна аддымласа да башга бир јөнү тутуб ирәлилә-јирди. Толлумсал-фәлсәфи фикир бөјүдү, ирәлиләди. Бу тарихи толлумсал — олајын чидди сәбәби вар иди. Бизчә сәбәб будур: чагын гатына көрә, ајры-ајры ар-алларда—эразиләрдә ибтидан истәһсал васитәләри, күндирликлә бағлы ентијач, тәләб, јашамағ, вар олмағ зәру-ријјәтиндән доған дурум бичимләнен толлумсал варлығ, толлумсал чәмијјәт ону өзүнүн инкишафы илә илишкәли оларағ кәләчәжә, кет-кедә мүрәккәбләшән фикир дүн-јасына, ишыға доғру апарырды. Бу толлумсал /ичтиман/ мифик фикирләрлә јүкләнмиш тарихи јол чох енишли-јохушлу иди. Орада јаваш-јаваш илк фикир ајрылығла-ры јараныр, дүшүнчәләр һачаланыр, онлар бир-бирини рәдд едир, һәрдән бир-бири илә говушурлар. Фикирләр, дүшүнчәләр дүнјасындакы барышмаз, барышан көрүш-ләр, әксликләр үмуми соју гәбилә, гәбиләбирләшмәси, сонралар халғ тәфәккүрүнү аз-чох зәнкинләшдирирди, бичимләнмәжә доғру апарырды. Фикир дүнјасыны мү-рәккәбләшдирән, ирәли апаран, чәмијјәтдә тәдричән ја-ранан толлумсал /ичтиман/ ајрылығлар дүрлү јашајыш иди. Миф тәфәккүрү аналығ ихтијарыны, сәләһијјәтини, апарычы ролуну итирди. Миф тәфәккүрү ајры-ајры сојларын, гәбиләбирләшмәләринин, һәтта халғларын фикир ахарында чәмијјәтин инкишаф гаты илә илишкәли оларағ јаваш-јаваш, һәтта һәрдән һисс олунмадан мүркүләјир, орада да донуб галыр, ирәли кетмир, тәкчә јаддашларда јашајыр. Демәли, миф һәр бир халғда ај-ры-ајры вахтларда мүәјјән бир чагын бахышыдыр. Ми-фә кими вә јаранмасынын илк чағлары ону јарадан сој, гәбилә үзвләриндән фәргләнән тәбии билкидиләр, мүд-рикләр чыхмыш, онларын илк адлары тәәссуф ки, бизә кәлиб чатмамышдыр. Дејәсэн, лап габағларда беләләри гам-шаман адланмышлар. Ола биләр ки, гам онларын илкин үмуми адыдыр. Гам-шаман јүзилликләр боју чә-мијјәтдән ајрылмамышлар. Замаң аддымладыгча, ич-тиманјјәт, бөјүк сојлар бичимләнмәжә доғру үз тутдугча өзү илә гамы-шаманы да апарыр вә онун нүфузуну арты-рырды. Ахы, гам-шаман сојун, гәбиләнн фикир аләмнин башчысы иди, ичтиманјјәтин фикир, дүшүнчә дүнјасы иди. Бу тарихи толлумсал, дини дурум, јә'ни гамын баш-чы олмасы сој, гәбилә ағсағгалынын ағалығына кәрәк

иди. Ахы, илкин ағсағгал дини вә дүнјәви рәһбәр иди. Доғрудур, илкин чағлар ачығ-ачығына көзә чарпан инзи-баты фәргләнмәләр олмасы да онун изләри өзүнү кәстә-рирди вә бу изләр кетдикчә дәринләшир, чәмијјәтдә дә өзүнү мөһкәмләндирди.

Гамчылыға-шаманчылығына гәдәрки вә онунла илиш-кәли көрүшләри арашдырмағ үчүн түрк халғларынын фикир, дүшүнчә, илкин бәдни тәфәккүр дүнјасыны, онун толлумсал /ичтиман/ тутумуну, һәр чүр (ич вә дыш) тәз-јигә дөзүмүнү, кенишлијини имкан ичиндә көз гаршы-сына кәтирмәк кәрәкдир. Тәкрар едирик, биз сөзсүз ки, бу бөјүк, кениш мөвзуну там чеврәжә алмағы гаршымы-за мәгсәд гојмасағ да онун бир сыра башлыча јөнләри-ни ајдынлашдырмаға чалышачағығ: Шаман-гам көрүш-ләринин көкүнү арашдырмағ үчүн һәр нәснәдән өнчә түрк сојларынын, гәбиләләринин көрүшләр дүзүмүнү—консепсијанын һәјата, чеврәжә бахышыны, тәбиәтдә баш верән тәбии олајлара мүнәсибәтини өјрәнмәк кәрәкдир. Түрк халғларынын, еләчә дә Азәрбајчан халғынын вә онларын шаман-гам тәфәккүрүнүн гидаландығы гајнағ илкин сој, сојбирләшмәси көрүшләри олмушдур. Умумиј-јәтлә, түрк халғларынын дүнјаны дәрк етмәси илә сых бағлы олан гамчылар-шаманлара һәр дүрлү дүшмәнә истәр сојун, гәбиләнн тәсәррүфатына, истәр мәнәви-мәдәни аләминә, торпағына көз дикәнләрә гаршы да дурмушдур. Бу гаршыдурмалар, чыхышлар дүрлү-дүрлү шәкилдә олмушдур. Сој, гәбилә үзвү, халғ өз толлумсал шәрәфини, толлумсал намусуну горумағ үчүн илкин оха, јаја, даһа сонралар башга силаһлара мәчбурән әл ат-мышдыр. Белә һалларда чох вахт гоһум, јад гәбиләләр, гәбилә бирләшмәләри, халғлар арасында гырғын олма-сын, ган төкүлмәсин дејә доғма јурду тәрк етмәк, узағ-узағ, һәрдән бәрәкәтли, һәрдән бәрәкәтсиз торпағлара кетмиш, һәрдән исә от битмәјән, аз сулу торпағлар үчүн чапларыны гојмуш вә бир гарыш белә кери чәкилмә-мишләр. Бир өрнәји јад едәк: һун хаганы икид, горхмаз Метејә Чин хаганынын елчиси хәбәр кәтирир ки, Чин хаганы онун ағ атыны истәјир. һун хаганы бөјүк сәркәр-дәләринин вә мүдрикләрин фикирләринин әксинә ола-рағ, аты вермәжә разылығ верир ки, халғлар арасында бир ата көрә вуруш олмасын (түрк халғларында хага-нын, бөјүк сәркәрдәләрин аты дүшүмлү сајылырмыш). Һәтта түрк халғларынын мифолокијасында белә бир ми-

фик эфсанә вармыш ки, хаганын аты көздән кәләрмиш¹. Мете хаган өз мәшһур атыны Чин хаганына көндәрир. Бир аздан сонра һәмийн елчиләр јенә кәлир вә Чин хаганының јенә бир тәләбини билдирирләр. Мете она мәшһур үч көзәл чарийәсини версин. Хаган гурултај чағырыр. Сәркәрдәләр, хасбәјләр Чин хаганының алчаг тәклифини бир адам кими рәдд едир вә Чин хаганының мүһарибәјә чагырышыны гәбул едир. Мете хаган разы олмур ки, үч көзәл чарийәјә көрә халгын ганы төкүлсүн. О дејир ки, кәлин сүлһүн горунмасы, инсан ганының төкүлмәмәси үчүн гызлары верәк. Хаганын тәклифи илә гызлары Чин елчиләри өз хаганларына һәдијјә апарырлар. Ај кечир, күн кечир, дејәсэн ағзы бала батмыш Чин хаганы јенә елчиләри јоллајыр ки, филан от битмәз, шораплыг јери она версин, јохса вуруша чыхсын. Адәтән тәмкинли, сакит, әмин-аманлығы севәп, мүдрик, бир аз да мүлајим хаган бирдән гәзәбләнир вә сәркәрдәләрә, хасбәјләрә дејир:

— Бу торпағы бизә улу ата-бабаларымыз онларын нәвә-нәтичәләринә мирас кими вермишләр. Мираса хәјанәт олмаз. Онлар торпағы нај вермәк үчүн бизә вермәјибләр. Атымы истәди, вердим, чарийәләри истәди, вердим. Хәјр! Чинли хаган, мән бабаларымызын нәвә-нәтичәләринә мирас гојуб кетдикләри торпағы сәнә верә билмәрәм! Савашымыз савашдыр! Атымы кәтирин, мәнимлә кедән кәлсин. Халг силаһланды, елчиләр гачды. Гыса вахтда Мете дүшмәнә галиб кәлди. Бу саваш удуг—мүгәддәс саваш, јурд уғрунда саваш иди. Бу тарихи эфсанәдә халг икидини јурдун мәрд оғлу кими көстәрир. Мете икидлик бөлкәси кими верилир. Бу саваш халгда јурд, вәтән, халг севкисини даһа да јүксәлдирди. Бу тарихи эфсанәни јарадан вә ола билсин бичимләндирән гам-шаман халгда јурду горумаг кими бөјүк һисси аловландырмашдыр. Гам-шамандан вә онларын јайдыглары көрүшләрдән бәһс едәркән мифлә сәсләшән бир адәти-һекајәти* јад едәк. Шаманлар һаггында јаранмыш вә кшини јайылмыш «Шаманын азарланмасы» адәт-һекајәсидир. Аз ајрылыгларла јаранмыш «Шаманын азарланмасы» адәти-һекајәси һаггында билкиләр,

¹ Бах: Мирәли Сејидов. «Алы киши вә Короглу образларының прототипләри һаггында», «Азәрбајҗан» топлусу, 1978, № 3, сәһ. 195—200.

* Биз бу адәти шәрти олараг адәт-һекајә адландырырыг.

мүәјјән фикирләр сөјләмишләр. «Шаманын азарланмасы» адәт-һекајәсини бир сыра варианттында дејилир ки, кәләчәјин шаманы-гамы нараһат һал кечирир вә о, чанын гырағына кедиб үзү үстә јерә јыхылыр, ағзындан көпүк кәлир. Мүәјјән вахт бу дурушда галыр, ајыландан сонра шаман олур, ше'р гошур, гоһуз чалыр. Биз бу һекајә-адәтдәки бир нәснәјә-шејә диггәт јетирмәк истәјирик. Кәләчәјин шаманының чај (су) гырағында үзү үстә торпаға јыхылыб јатмасы адичә тәсәдүфдүрмү? Јох! Адәт-һекајә нә вахт исе јаранаркән әски миф тәфәккүрү илә бағлы олмушдур. Бизчә кәләчәјин шаманының чај (су) гырағында азарланмасы әски түрк халгларының суја инамы илә сәсләшир. Түрк халглары сују илк башланғычлардан бири сајмышлар. Елә буна көрә дә кәләчәјин шаманы илк башланғычын јанында азарлајыр вә бунунла да ондан јардым диләјир. Адәт-һекајәдәки даһа бир дуруму да көз гаршысына кәтирәк. Кәләчәјин шаманы чај (су) гырағында үзү үстә јерә јыхылыб, бу дурушда мүәјјән мүддәт галыр. Бизчә онун јерә јыхылмасы јерин удуглуғу—мүгәддәслији илә сәсләшир. Јер түрк халгларында ана (гадын) кими гәбул олунмушдур. Онун әри Көј торпағы — Јери јағыш васитәси илә мајалајыр. Кәләчәјин шаманы суја, торпаға—јерә—улу, удуг анаја таныныр вә онларын јардымы илә шаман-гам истәдадына јијәләнир. Демәли, кәләчәјин сөз, гоһуз, саз устасы азары, бәланы гован гамы-шаманы суја, јерә инам јаратмышдыр². Түрк халглары танынмыш, халг үчүн чаныны әсиркәмәјән гәһрәманларыны Јерлә бу вә башга шәкилдә илишкәләндирмәләри сөзсүз ки, јерә инамла бағлыдыр. Мисал үчүн Түркмәнләрдә Короглу гәбирдә (јерин ичиндә) доғулур. Дејәсэн, бунунла түркмәнләр Короглуһун анасының (өлмүш анасының ону доғмасы сонрақы әләвәдир) Јер-јер илаһәси олдуғуна инарә етмишләр. Даһа бир мисал чәкәк, Јагут оланхо (халг пағыллары) икидләрини — батырларының бир сырасы доғулан вахты чоһ зәиф, сјбәчәр олурлар. Белә ушағы горпаға басдырырлар вә о, торпагдан гидаланыр, күчлү, јарашыглы батыр олур³. Азәрбајҗан пағылы «Симнар»-

² Бах: Мирәли Сејидов. «Алы киши вә Короглу образларының прототипләри һаггында», «Азәрбајҗан» топлусу, 1978, № 3, сәһ. 202—204.

³ Бах: «Образцы народной литературы якутов». Собранный Е. К. Пекарский. СПб, 1911, I том.

да ушаг доғуларкән ејбәчәр олур. Онун «...башында, гашында, кирпикләриндә түк јох иди, өзү дә эт кимијди»⁴. Бу ејбәчәр, өлкүн ушағы су дирчәлдир, гарадағын дашы, гаш, киприк, сач верир. Азәрбајчан «Короғлу»-сунда гоша булагын сују Короғлуја кур сәс, күч верир, ону ашыг едир. Су «Короғлу» дастанында актив, «Шаман азары»нда пассив иштирак едир. Дастанда, адәт һекајәдә су охумаг, ше'р гошмаг истә'дады да верир. Биздә шаманы-гамы суја, торпаға инам јаратмышдыр. Белә бир инамдан шаманын јаранмасы версијасы заманын бөјүк дәјишиклә чанымыза чатдырдығы халг јардычылығында өзүнү көстәрир. Бу бахымдан «Ашыг Гәриб вә Шаһсәнәм» дастаны ајрыча мараг доғурур. Рәсулу, кәләчәјин Ашыг Гәрибин атасы өлүр. О, аз сонра атасынын гәбри үстә кәлир, орда аглајыр, гәбрин үстүнә јыхылыр вә Рәсулу јуху тутур, ағзы көпүкләнир. Јухудан ајыландан сонра саз чалыр, ше'р гошур⁵. Арашдырычылары диггәтиндән јайымыш даһа бир өрпәји јад едәк: танымыш «Гурбани» дастанында лап јенијетмә Гурбани чөлә чүтә әкин әкмәјә (торпагла чалышмага) кедир. Окүзләр хам олдуғундан чүтә кетмирләр. Гурбани онлары ачыб бурахыр вә өзү дә зағаја-мағараја кедиб орада јатыр. Атасы кәлиб ону орада тапыр, анчаг јухудан ојада билмир. Гурбанини биринин јардымы илә евә анапыр вә үч күндән сонра о ајылыр саз истәјир, бутасы һаггында ше'р дејир⁶. Гурбани, танымыш һагг ашағы олур. Инди бу һадисәјә диггәт јетирәк. О мағарада јатандан сонра һагг ашығы олур. Демәли, мағара она бу истә'дады верир. Бәллидир ки, дағ кәнчлијә гамлыг-шаманлыг верирмиш. Бурада да дағдакы заға-мағара она ашыглыг верир. Онлар «Шаман азары»ндакы кими торпаға јатандан, зағада ағач алтында јатандан сонра һагг ашығы гам-шаман олурлар. «Шаман азары» адәт-һекајәси илә «Ашыг Гәриб вә Шаһсәнәм» «Гурбани» дастаны арасындакы ошарлығлара диггәт јетирәк. Ашыг Гәриб гәбрин үстүнә (торпаға) јыхылыр, Гурбани мағарада јатыр. «Короғлу» дастанында гәбрдә өлү гадын ушаг доғур, Гәрибин ағзы көпүкләнир, кәләчәјин шаманы да торпаға јыхылыр, ағзындан көпүк кәлир. Һәр үчү дә бу олајдан-һадисәдән сонра ше'р гошур, маһны охујур. Гурбанини Ашыг Гәриби чаг ја-

⁴ «Азәрбајчан нағыллары». I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 34.

⁵ «Азәрбајчан нағыллары». I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 34.

⁶ Ба х: «Халг дастанлары» Бакы, 1961, сәһ. 127—128.

манча дәјишиб, она мәнәббәт дону кејдирибдир. Бу башга чүрә дә ола билмәзди. Чүнки заман кетдикчә ислам дини шаман-гам көрүшләри илә бағлы һәр нә вардыса ону мәнв етмәјә чалышырды, ја да онун донуну дәјиширди. Гам-шаманын ашыг Гәрибин торпаға јыхылмасы, орада бајылмасы, сонра ше'р гошмасы, гогуз, саз чалмасы ејни миф инамы илә сәсләшир.

Кәтирилән өрпәкләрдән көрүнүр ки, түрк халгларында о сырадан Азәрбајчан халгында вә онун сој көкүндә дуранларда Јерә — Торпаға удуг — мүгәддәс мүнәсибәт ону тарих боју удуг етмишдир. Елә буна көрә дә Азәрбајчан халгындан мин бир һијлә илә, вәһши һәрәкәтләрлә, гурназлыгла торпагындан пәј алмаг истәјән рәзил гоншуја халгын бир чавабы вар: «Торпагдан, көкүндән — јурдан пәј олмаз».

Мете тарихи әфсанәсинин әксинә «Шаман азары»нын чох аз дәјишилмиш шәклинә «Аббас вә Күлкәз» дастанында туш олуруг. Аббас ағачын алтында јатыр, үч күн ајылмыр. Ајылан кими дејир ки, бута верибләр вә саз истәјир, ашыг олур⁷. Бурада Гурбанини ағач алта јатмасы дүнја ағачына ишарәдир. Демәли, торпаг, мағара (дағ), дүнја ағачы кәнчлијә истә'дад верир, онлары, ашыг, гам-шаман едир. Һәр ики дастандакы олај гам-шаманлыгла бағлыдыр.

Диггәт јетирин, бир сыра халгларда чај, торпаг, бир сырасында мағара — дағ, ағач (Дүнја Ағачы) гамлыг-шаманлыг, «һагг ашыг»лығы верир. Бу дурумун тәфәккүрлә илишкәли бир сәбәби јохдурму? Вар! Инамларында торпаға, чаја, даға (мағараја), Дүнја Ағачына үстүнлүк верәнләр һәмин нәсмәјә — шејә үстүнлүк вермишләр. Әслиндә үчү дә ејни шејдир, инандығлары зооморф, торпаг, чај истә'дад вермиш, онлара бута вермәклә күнәшлә илишкәләндирмишдир.

Башга сүјумлу бир тарихи әфсанәни дә јад едәк. Бөјүк, кәнч бир түрк хағаны Чин гызына вурулур. Бу әфсанәдә халг, ола билсин гам бөјүк мәнәббәтлә, бөјүк вәтән һиссини гаршылашдырыр. Гызын гәбиләбирләшмәси олан чинлиләр гызы түрк хағанына вермәјә бир шәртлә разы олурлар. Хағанын јурдунун ортасында мүгәддәс даш вармыш (дејәсэн бу даш јада — јағыш дашы имиш). Она тапынаркән јурда, өлкәјә бол јағыш јағыр, халг мәнсул көтүрүр, мал-гара јахшы балалајыр,

⁷ Ба х: «Халг дастанлары». Бакы, 1961, сәһ. 201—202.

жүн-дирлик жахшы олурду. Ешгин аловундан јаныб-јахылан кәнч, икид хаган буун фәргинә вармадан дашы вермәјә разы олур. Инама көрә бу даш удуг-мүгәддәс имиш. Ону верәркән јурддан бәрәкәт кедирмиш. Чин-лиләр бу кизләнчәји, сирри билирмишләр. Онлар һәр күн дашдан бир парча гопарыб Чинә апарырмышлар. Парча-парча гопарылыб анарылан дашын сон парчасы өлкәдән чыхарыландан сонра хаганын јурдуна фәлакәт кәлир. Јағыш јағмыр, гураглыгдан торпаг чадар-чадар олур, мал-гара артмыр, әкин-бичин битмир. Сон даш парчасы анарыландан сонра дәһшәтли туфан башлајыр, өлкә виран олур, харабаја чеврилир. Намы јурду тәрк едир. Бу тарихи әфсанәдә халг вә онун гам-шаман, јурду мәнәббәтә (ола билсин шәһвәтә) сатан хаганы нисләјир, онун чалышмалары, мајмаглыгы, халга бәдбәхтлик, гаракүн кәтирир. Шамаи-гам, халга јаманлыг, гаракүн кәтирән мәнәббәти нисләјир. Тарихи әфсанәлән белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр, ки, хаган јурдун, халгын мәнәфејинә көрә мәнәббәтиндән кечмәли иди. Диггәт јетирин: биринчи өрнәкдә гам халгы јурду горумаға чағырыр, икинчи өрнәкдә исә ағылсыз мәнәббәти илә јурду тармар едән хаганы нисләјир. Бах елә буна көрә дә гам-шаман халгын ирәлидә кедән ағсагалыдыр. О, јахшылығы тәрифләјир, нисә лә'нәт јағдырыр.

Даһа бир мисал чәкәк. Алма-Ата јахынлыгындакы Исыг-гурганда танылмыш, ерадан беш јүз ил габағын абидәси сајылан «Гызыл дөјүшчүнүн» («гызыл адам») палтарындакы бәзәкләр, ишләмәләр дүнја мэдәнијјәтинин ән јахшы өрнәкләриндәндир. Көрүнүр ки, «Гызыл дөјүшчү» икид сәркәрдә, ола биләр кәпчлијинә бах-мајараг гәбиләбирләшмәсинин хаганы имини вә дөјүшдә икидчәсинә һәлак олмушдур. Елә буна көрә дә һөрмәт әләмәти олараг ону рәсми (нарадны) палтарда басдырмышлар. «Гызыл дөјүшчү» мэдәнијјәтиндә халгын дөвләт гурулушу, тәфәккүрү, топлумсал-мифоложи көрүшләрн, чеврәјә мүнәсибәти, инсансөвәрлији, аилә вә онун тохунулмазлыгы кими кејфијјәтләр өзүнүн әксини тапмышдыр. Шамаи-гам чалышмаларына даһа јахшы көз гарышына кәтирмәк үчүн «Огузнамә»нин Ујгурустанда јазыја алынмыш вариантында бир олаја-һадисәјә диггәт јетирәк. Оғуз хаган јуху көрүр вә Уруг Туругу чағырыр. Дастанда о белә тәгдим олунур:

« . . . : : : оғуз каганнун,
јаніда сакамуг муз сачлуғ

Узун узлуғ бир карт киши тутур бар эрди,

Укғулуғ тузун бір эр эрди, түшимәл

Эрди. Анун,, ати Уруг Турук эрди Кун-

ләрдә бир күн үкүда бир алтун

Ја көрди такі уч күмүшок көрди. Бу алтун

Ја күн токушидан дә күн батуши-

ғача тә(к)кән эрди, "такі бу уч

Күмүш ок түн јан, ғакка тәтә.

түрүр эрди . . . : : »⁸

(чағдаш азәрбајчанчасы: «...Оғуз хаганын јанында ағсагалы, ағ сачлы, чох маһир, маһарәтли бир инсан—киши варды, ағыллы, мүдрики киши иди. Онун ады Уруг Туруг иди. Күнләрдән бир күн Оғуз јухуда бир гызыл јај көрдү, үч күмүш ог көрдү. Бу гызыл јај күн доғандан та күн батана тәкин тутмушду, үч күмүш ог шимала кедирди...»)

Доғрудур, бурада Уруг Туруга гам-шаман демирләр. Ону шаманлары адландырдылары кими елин билчиси, ағсагалы сајырлар. Анчаг тарихи-мифоложи дастандан көрүнүр ки, о баш гамдыр-шамандыр, хаганын мәсләһәт-чисидир, дөвләтин кәләчәк тәләјини изаһ едир, јол көстәрир. Анламлы јухуну јозаркән хагана мәсләһәт көрүр ки, чеврәни тутсун. Хаганын јухуда көрдүјү күн-доғандан күнбатана кими әһәтә едән јајы бу чәһәтләр арасындакы торпаға јијәләнмәјә ишарә олдуғуну дејир вә онун фикрини буна јөнәлдир. Демәли, баш шаман-гам Уруг Туруг гәбилә бирләшмәси нисләнәсинин мүдрикидир, идеја, дүшүнчә башчысыдыр. Јери кәлмишкән лап өтәри дә олса јазаг ки, үч күмүш огла гызыл јајдакы металларын мүхтәлифлији әксикләр көрүшү илә илишкәлидир. Бизим кәтирдијимиз өрнәкләрә бир даһа лап өтәри көз јетирәк. Әски гамын-шаманын јаратдығы, ола билсин бичимләндирдији әфсанәләрдә—тарихи әфсанәләрдә гәбилә бирләшмәсини, халгы јурд уғрунда дөјүш-

⁸ А. М. Шербак, Огузнамә, М., 1959, сәһ. 56—57.

мәжә, дөвләт мөһкәмләндирмәжә, ону кенишләндирмәжә чагырмышдыр. Журду шәхси һиссләринә гурбан верәни исә журд-вәтәни өз дүшмәни сажмышдыр. Сөзсүз ки, белә тарихи әфсанә халгы да, о сырадан кәнчлији дә доғру јола јөнәлдир, бөјүк һиссләрлә јашамаға чагырыр, онун чалышмаларыны јурдун, халгын хејринә јөнәлдирди.

Гамларын-шаманларын чалышмалары бунунла битмирди. О, өз чалышмалары илә гәбилә бирләшмәси үзләринин халгын тәфәккүр дүнјасынын инкишафына јардым едирди. Бу чагын бөјүк вә апарычы фикирләриндән бири икили-дуал көрүш иди. Биз ашагыда икили көрүшүн гам-шаман көрүшләри силсиләсиндә тутдуғу бөјүк, чидди јери имканымыз дахилиндә ајдынлашдырмаға чалышачагыг. Бу көрүшүн ич-дахили анламы, мәзмуну ајдынлашмаса, сонралар, чағлар кечдикчә мүрәккәбләшән түрк дүшүнчә, фикир дүнјасында бөјүк јер тутан көрүшләрин көкү дә үзә чыхмаз. Јери кәлмишкән јазак ки, илкин шаман-гам Уруг Туруг кими олмүрду. О, сонракы чағларын гамыдыр-шаманыдыр. Илкин гам-шаман бу вә башга сојун, кичикли-бөјүклү гәбиләнин, тәктүк һалларда һәрби-демократ гәбиләбирләшмәсинин дини (миф көрүшлү) вә дүнјәви һәрби башчысы иди. Бу бөјүк һүғуги вәзифә узун өмүрлү олса да, ахырда чәмиј-јәтин инкишафы јолу парчаламышдыр:

1. Гам-шаман-гамған-гамата, гамхан; Башлыча оларак халгын мә'нәви дүнјасы илә уғрашырды.

2. Һәрби демократ гурулушунун (гәбилә, гәбилә бирләшмәсинин) башчысы-хаган-гаған, дөвләт ишләринә башчылыг едирди.

Гам-шаманлар адәтән дүшүнчә-фикир, јери кәләндә исә сијасәт аләми илә уғрашырдылар.

Һәрби демократ гурулушунун башчылары гаған-хаган вә онун јардымчылары — Хасбәјләр, сәркәрдәләр исә дөвләтин тәлеји илә уғрашыр, онун әразисини кенишләндирмәк, халгын јахшы јашамасы үчүн гамларла биркә јоллар ахтарырдылар. Илк гамларын-шаманларын, хаганларын, икид, ағыллы һәрбчиләрин, мүдрик ағсагалларын һәјат, һәрби тәчрүбәләри үмумхалг тәфәккүрүнүн инкишафына вә бичимләнмәсинә јардым едирди. Көрүнүр елә бу тарихи кәсимдә икидликлә илишкәли миф әфсанәләри, дејимләри, јаранырды. Һәрбчиләрин (о чағлар демәк олар ки, аз гала гадыннан

тутмуш јенијетмәжә гәдәр һамы кәрәк оlanda һәрбичи иди) тәчрүбәси илә илишкәли әфсанәләри сојун, гәбиләнин кәнчләри илә јенијетмәләриндә чәсарәт, јурдсәвәрлик, улусәвәрлик, халгсәвәрлик һиссини күчләндирди.

Шаман-гам икидлији, мә'нәви аләмә, ичтиман һәјата, әхлаги нормаларына, әдәб-әркана көз гојур, илкин шаман бу мәсәләләрә рәһбәрлик едирди. Шаман-гам сојун, гәбиләнин, гәбилә бирләшмәсинин көрән көзү, дүшүнән бәјни иди. О бир јөндән халгы өлүмүн пәнчәсиндән гуртармаг үчүн дүшүнүр, ону ирәли апармаг үчүн көтүр-гој едир, чәрхи дөвран етдирмәк үчүн фикирләр сөјләјир, адәтләр јарадырды. Гам-шаманлар Дәдә Горгуд кими кәлкәкдән (Уруг Туруг кими) хәбәр верир. Әрәб тарихчиси Фардизи дејир ки, гыргызлар арасында фагинум адланан киши вар. (дејәсән гамы гыргызлар вахты илә фагинум адландырмышлар). О чалгычыларла өлкәни долашыр — чалгычылар чалыр о мүәјјән һәрәкәтләр едир вә нәһәјәт бајыларак јыхылыр. Јары ајыларкән ондан нә олачагыны сорушурлар. Гытлыгмы, боллуғму, јагышымы, гураглыгмы, сүлһүмү, савашмы вә с. суаллар верилир, о да чаваблар верир. Чох вахт онун дедији олур.

Түрк Оғуз дүнјасында јуғчуларла гамлар чох јахын сәһәткарлар олмушлар. Јуғчулар да чәрхи «дөвран етдирмәк»лә инсанлары һәјата руһландырырдылар. Өлүмә мејдан охујурдулар. Онлар бири јөндән өлүмә аглајыр, еләчә дә өлүмә мејдан охујур, чәрхин дөвраныны давам етдирмәк үчүн јени инсан јаратмаға сөвг едирди. Бунун үчүн төрәнләр јарадыр. Сојун, гәбиләнин јашајышыны көз гаршысына кәтирәркән елә бир тәсәввүр јараныр ки, һәјат, чәрхи-фәләјин дөвраны гамларын-шаманларын әлиндә иди, ону ирәли апарыр, архаја баханда көһнәни, вахты кечмиши далда гојур, јенисини јаратмаг үчүн чәһдләр көстәрирди. О, бу вә башга һадисәјә мәһәббәти, нифрәти, аловландырырды. Атилланы севки дәрјасына атыр, бирдән әлини атыб орадан чыхарыр. Шаман-гам инсанларда, сојларда, гәбиләләрдә һәјата даһа мөһкәм бағланмаг үчүн дүрлү-дүрлү инамлар јарадырды.

Елә бу миф сојумларына, чалышмаларына көрә белә бир инам јаранмыш ки, гамларын-шаманларын илаһи күчү «гүдрәтдән» верилмишдир. Инама көрә бу гүдрәт гамын башы үзәриндә булут кими кәлир вә көјгуршағы

шәклиндә бәдәнинә кирир. Көрүнүр буна көрә дә гам-шаман давулунда көјгуршағынын шәкли чәкилирмиш. Биз јери кәлмишкән өтәри дә олса арашдырычыларын көзүндән јаынан бир мәсәләјә диггәти јөнәлтмәк истәјирик. О да будур. Гама-шамана күнәшлә, онун јаруги — шүасы илә бағлы олан көјгуршағы удуг-мүгәддәс күч верир. Демәли, гам-шаман күнәшлә илишмәлидир. Елә көрүнүр буна көрә дә бөјүк шаман-гам Дәдә Горгуду «вилајјәт иссысөл» (вилајәт ишығы) сәјленилар. Ағы Горгут үчгорбустандакы сағ јөнү (чан руһ оду) тәмсил едир. Гыса дејиләнләрден белә чыхыр ки, чох-чох габаглар дедијимиз кими Дәдә Горгут Күнәшлә «Од»ла бағлы олмушдур. Гамын — Дәдә Горгудун күнәшлә илишкәсини көстәрән бир дәлилә дә диггәт јетирәк: гамлар әләриндә ат түкләри бағланмыш әлагачы көздириләр. Јагутларын ојун таңғасы адландырдыглары гам палтары марал вә ағ гојун дәрисиндән олурду, папағы гырмызы парчадан тикилирди вә чеврәсинә үч дәнә дүјмә тикилирди. Бир сыра онгон һејкәлләри асылырды.

Инди гам-шаман палтарына диггәт јетирәк. Гамын ағачындакы ат түкләри ат онгонунун бәлкәсидир. Палтарынын ағ гојун дәрисиндән тикилмәси ики мәгсәдлә едилирмиш: Бәллидир ки, гојун түрк гәбиләбирләшмәләриндә башлыча онгон имиш. Онун ағ рәнкдә олмасы исә әксликләр көрүшү вә Үлкән таңры илә сәсләшир. Ағ рәнки Үлкәнин рәнки дә сәјылырмыш, папағынын гырмызы рәнкдә олмасы ону күнәшлә илишкәләндириләр. Гырмызы Күнәшин бәлкәси вә онун рәнки кими гәбул едилирмиш. Демәли, гам-шаман Күнәшлә, ишыгла илишкәлидир. Јери кәлмишкән чох гыса да олса папагдакы үч дүјмә һағгында дејәк. Бу дүјмәләрин үч олмасы удуг үчлүк анлајышы илә сәсләшир.

Инамлар башлыча оларағ һәјатла үз-үзә кәлмәкдән, һәјата тәсир етмәк кими һиссдән, вар олмағ уғрунда дүрлү вурушдан јаранырды. Инамы ким јарадырдыса-јаратсын, ону һәјатла инсанын гаршылығлы илишкәләри доғурду. Анчағ онлардан азы јаранышында ајры-ајры гамларын-шаманларын тәфәккүрү илә дә илишкәли иди.

Унутмағ олмаз ки, ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән (ким олур-олсун) јаранмыш инамлар башлыча оларағ үмумгәбилә, сој, гәбиләбирләшмәси тәфәккүрүнә дајанарағ мејдана кәлирди. Әкәр бу инамлардан тәк-түкүнү бу вә башга гам јаратмышса, сој ичәрисиндән чыхан

мүдрик ағсағгал, фитри истәдады јаратмыш, һәм инам сонрадан бичимләниш сој, гәбилә гатына, гәбиләбирләшмәси дөвләт сәвијјәсинә кими жүксәлмишдир. Елә буна көрә дә гамлар-шаманлар христианлығы гәбул едән Илитвери доғма диндән әл чәкмәмәјә чағырдырмышлар.

Һун хағаны Илитвер јепископос Исраилин сөзү илә христианлығы гәбул етмәјән шаманлара-гамлара көрүлмәмиш үзүнтүләр, әзијјәтләр, чәзалар да верир, јандырырдылар.

XII јүзиллијин Азәрбајчан тарихчиси Муса Гағангалынын јаздығына көрә Исраилин тәһрики илә хаған чох амансыз бујуруг верир. Бујуруга көрә гам-шаманлар тутулуб «әл-голу бағлы» јепископос Исраилин јанына кәтирилирди. О да әмр едирди ки, јолларын кечидләриндә, адам чох олан јерләрдә од галасынлар. Чадукәрлијин (гам-шаманчылығын — М. С.) бош шеј олдуғуну исбат етмәк үчүн сечилмиш, көзә кәлән шаманлары ода атдырыр, тәк-түкүнү дустағ етдирилди. Гам-шаман тапынағлары дағдылырды. Таңрыларын һејкәлләри парча-парча едилди. Китаблар јандырылырды. Алпилитверин вә христиан Исраилин һун мәдәнијјәтинә тутдуғу диван Азәрбајчан халғынын сој көкүндә дуран һунлара сағалмаз јара вурду. Демәк олар ки, Алпилитвер вә Исраил бөјүк бир мәдәнијјәти одда јандырдылар. Китаблар јандырылды. Халғ әлифбасыз, китабсыз галды. Халғ узун јүзилликләрбоју бу вә башга шәкилдә шаман-гам көрүшләрини горумуш, она тапынмышлар. Буна ән јакшы өрнәк Шамандағда кечирилән ојун-ајиндир. Шаман-гам вә онунла јан-јана јашајан варсағ сәнәти Гағгазда бөјүк рол ојнамышдыр. Шамандағ дејилән ојун дағда од јандырмагла кечирилирмиш⁹.

Тарих өз ишини көрдү. Баш гамын-шаманын етиразына бахмајарағ, Илитвер христианлығы гәбул етди. Һун хағаны вә сәркәрдәләри дүјдулар ки, артығ һәрбидемократик топлумсәл-гурулушун вахты кечир, о истисмар үчүн аз јарарлыдыр. Јени бир топлумсәл гурулуш вә онун идејасы кәрәкдир. Бу да христианлығ, ислам көрүшү вә феодал гурулушу иди.

Гам-шаман тәфәккүрүнүн узун өмүрлү дүнјасыны арашдыраркән өнчә миф аләми илә сых бағлы олан, дејәсән мифин гучағында дүнјаја көз ачан көрүшләрә

⁹ Кениш билки үчүн б а х: Мирәли Сејидов, «Азәрбајчан мифик тәфәккүрүн гәјнағлары». Бақы, 1983, сәһ. 295.

диггәт јетирмәк кәрәкдир. Бу көрүшләр ола биләр дә илкин гам-шаман бахышыҗла бир дүнјаја кәлмишдир. Бу көрүшләрлә шаманчылығы-гамчылығы мифдән аҗырмаг олмаз. Елә буна көрә дә биз гам-шаман аләмнини даһа јахшы көз гаршысына кәтирмәк үчүн аз да олса мифдән данышмалыҗыг. Бу башдан дејәк ки, түрк халгларынын мифләри бир булагдан су ичмиш, бир көрүшләр дүнјасындан гидаланмышдыр. Буна көрә дә оларын мифләри, миф көрүшләри бир-биринә чох јахындыр, чох вахт бирдир. Түрк дүнјасынын мифи даһа чох һәјәтлә, онун јашадыгы чеврә илә, јашајыш тәрзи илә, тәбиәтә «дост», «дүшмән» мүнәсибәти илә сәсләшир. Бу мифин ортасында инсан, онун зәиф, күчлү јөнләри, ону чеврәјә алаң тәбиәт вә онун олајлары дурурду. Демәк олар ки, түрк мифолокијасыны тәбиәт вә инсанын гаршылығы илшкәси јетирмиш, олар чағын јүксәк дүшүнчәләри илә јоғрулмушдур. Түрк халгларынын мифини бир-бириндән аҗрылмыш шәкилдә өјрәнмәк, арашдырмаг доғру дејилдир. Чүнки дејилдији кими түрк халгларынын миф көрүшләри бир-биринә доғмадыр. Буна көрә дә миф аңлајышларында аҗры-сечкилик гојмаг јарамаз. Биз түрк халгларынын миф дүнјасынын елми көрүшүнү јаратмаг үчүн јери кәлдикчә аҗры-аҗры түрк халгларынын миф көрүшләринә әл атырыг. Арашдырмалар аҗдынлашдырыр ки, бу халгларын вахты илә дүшүнмә тәрзи, дүнјаны дәрк етмәси, бәдин тәфәккүрү бир-биринә јахын олмушдур. Бир чох әски халгларда олдугу кими түрк халгларында да илкин миф көрүшү вә сонрадан онула јан-јана аддымламыш, она гајнајыб-гарышмыш, гамын-шаманын илкин көрүшләринин ортасында—мәркәзин дә Күнәш, Ај, улдуз, бир сөвлә космик чисимләр, Дүнја Ағачы вә зооморф онгонлар дурурду. Белә көрүшү, дурумү јарадан инсан өзү илә космик чисимләр, онгонлар арасында көк, кеп јахынлығы көрүрдү. Она көрә дә Огуз гағанын оғланлары Күнәш, Ај, Улдуз, Дәниз вә с. адланмышлар, олар кайнаты тәмсил етмишләр. Бу мүрәккәб дүзүмә Дүнја ағачы, торпаг ана кими гошулмушдур. Көрүрсүнүзмү, миф дүшүнчә дүзүмү-консенсиясы заман кечдикчә мүрәккәбләшир вә инсан шүүруну даһа да чох ишләмәјә јөнәлдирди. Инсан бу компонентләр-антропоморфик, зооморф онгонләр илә өзү арасында тәбии вә миф илишкәләри арајыб тапмаға чалышыр. Бу кәрәкли чалышмалар инсан өвладыны ирәли апарырды. Ана-гадын башланчыгы сајылан торпагла

көјүн бир-бири илә аңлашмасы, Көјлә Јерин әр-арвад олмасы (көј јағыш васитәси илә Јери мајалајыр, о да не'мәт верир), һәјәтдакы тәбии әксликләр чәрхи фәләји дөвран етдирир.

Бу көрүшләр гам-шаман бахышларынын көкүндә дурмушдур. Унутмаг олмаз ки, јухарыда јад едилән көрүшләрин чоху шамандан-гамдан габаг вар иди. Онлары сонралар гамлар-шаманлар бичимләндирмишләр, јенијени артырмалар етмишләр. Елә тарихин бу чох әски чағында башлыча олараг тәбиәтдән кәлән сој, гәбилә, гәбиләбирләшмәләри көрүшләри илә тәбиәтә дајанан гам-шаман бахышлары үзбәүз дурурлар, олар бир көкдән олдуларындан тезликлә гајнајыб гарышырлар, бир сырасы тарихин һеч бир күзәштә кетмәјән амансыз бурулғанында һәмешәлик галыр, һәјәтда даһа чох күн-дирликлә илишкәлиләр һәрдән аҗрыча, һәрдән исә гам көрүшләринә гајнајыб-гарышмыш һалда ирәлиләмишләр. Јери кәлмишкән дејәк ки, јарадылыш-космогония вә инсан һаггында дүрлү мифләр әски чағын мүдрикләринин ағлы илә, бир баш јухарыда дуранларын јарадычылығы илә сәсләшир. Јарадылыш вә инсан һаггында јаранмыш мифләр көстәрир ки, сојда, гәбиләдә дүшүнән бејинләр чағын чидди проблемләри илә уғрашырлармыш. Онлары даһа чох јарадылыш, һәјәт не'мәтләри инсан вә онун өлүм проблеми дүшүндүрмүшдур. Бу проблемләрә тохунмаг үчүн инсан јалныз күн-дирлији һаггында дејил, «елм» һаггында дүшүнмәли иди. Илк елмин јаранмасынын өзүлү гојулурду. «Елм»лә уғрашмаг үчүн онун аз да олса һәјәтлә бағлы базиси олмалы иди. Белә дүшүнчәләр дејилдији кими илк елми јарадырды. Дүшүнән инсаны өзүндән өнчә јаранмыш ган јаддашы, јашадыгы чағын һәјәт тәчрүбәси, гоншу сојларын мүшәһидәсиндән јаранан дүшүнчәләр ону зәиф, лап зәиф дә олса камала јөнәлдирди. Һәмин камал, дүшүнчәләр, идрак чырағыны јандыран јағ јеничә јаранмыш миф вә јашамаг, вар олмаг еһтирасы, аз-чох топланмыш һәјәт тәчрүбәси иди. Чағлар кечдикчә бу чырағын јағына илкин елм дә өз пајыны гатыр вә о кетдикчә инкишаф едирди. Елә инсан инкишаф едән әмәк истәһсал әләтләринин һесабына да јүксәлдикчә онун миф тәфәккүрү зәңкиләширди вә беләликлә миф бу вә башга халгын мүәјјән чағында апарычы рол ојнајырды.

Јухарыда гејд етдик ки, инсанын инсан вә јарадылышын јаранмасы һаггында ибтидаи шәкилдә олса да дү-

шүнчәләри әфсанәләрдә јер тапмыш вә дүрлү-дүрлү мүләһизәләр, фикирләр јаратмышды. Јаранмыш илкин мүләһизәләр нә гәдәр дә ибтидаи олса орада инсанын тәбиәтлә гоша јеримәси, аз сонра онун бачарығы, јаваш-јаваш дүрлү јолларла үстүнлүјә јијәләнмәк кими чалышмалары өзүнү көстәрирди. Елә дејәсән бурадан башла-јараг инсан бәјни, зәкасы кечмишә нисбәтән даһа сүр'әт-лә ишләјир вә инкишаф едирди. Белә бир ичтимаи-тари-хи дурумда јени-јени мифләр јараныр, оланларын бир сырасы мүрәккәбләшир, мөвзусу, образлар системи дүн-јасы кенишләнир, һәјатын инсана кәрәк олан сәкәләри-ни чеврәсинә алыр. Бу чағларын мифини инсан тәлеји-нин мүрәккәб сәһәләри, аилә, һәтта илк дөвләт гурулу-шу мәсәләләри марағландырырды. Аилә мәсәләләриндә, тәсәррүфат, илк дөвләт ишләриндә топлумсал-тарихи проблемләрдә миф тәфәккүрү инсана јардымчы олурду. Һәмин миф тәфәккүрүнүн архасында сој, гәбилә, гәби-ләбирләшмәсинин ағсаггалларынын, мүдрикләринин зә-касы, һәјат тәчрүбәси, топлумсал-бәдни тәфәккүрү дајаг кими дурурду. Елә буна кәрә илкин мифдән башламыш топлумсал тәфәккүрүн бәдни тәфәккүрлә биркә гәјна-јыб-ғарышмыш шәкилдә өзүнү көстәрмәсинин башлыча сәбәбләриндән бири дә бу иди. Тәфәккүрләр кет-кедә ајрылыр. Јахшылыг, јаманлыг ајры-ајры компонент ки-ми габарыг шәкилдә мифдә, мифдән габагкы көрүшләр-дә өзүнү көстәрирди. Һәр ики һиссин көкү бирдир, ин-сандыр, тәбиәтдир. Бир көкдән јаманлыг, јахшылыг меј-дана кәлирди.

Илкин мифләр сәдәликләри илә көзә чарпырлар, он-ларда ири һәјат лөвһәләри, көрүшләри јохдур. Бизчә бунун башлыча сәбәби одур ки, инсан илкин өз чеврәси һаггында дүшүнүш вә онунла илишкәли ибтидаи мифлә сәсләшән әсәрләр, дејимләр јаратмышдыр. Бу ибтидаи мифләр халгымызын илкин тәфәккүрүнү арашдырмаг үчүн чох кәрәклидир. Һәмин мифләр, дејимләр васитә-си илә илкин топлумсал шүүру, һәјата, чеврәјә мүнә-сибәти, естетик зөвгү өјрәнир вә еләчә дә о чағларын тәсәррүфат мәсәләләри, илк инсанын бу сәһәдә туш кәл-дији илкин техники чәтинликләр көз гаршысына кәти-рилир. Бу мифләр аилә гурулушунун бир сыра ичәлик-ләрини, евләнмә акты, бунун дүрлү олмасынын һәјати, топлумсал сәбәбләрини ајдынашдырыр. Инсан илк мифләри јарадаркән ону өлүм вә олум, вар олмаг кими һәјати мәсәлә вә еләчә дә фәлсәфи аңламлы дүшүнчә

наһат етмишдир. Бу дејәсән миф тәфәккүрүндән дә габаг фикирләрдә, дүшүнчәләрдә вар имиш. Елә буна кәрә дә илкин мифдә вә ондан габагкы көрүшләрдә ән күчлү гәһрәманлар, ән күчлү мәнфи образлар өлүм кә-тирәнләр, јаманлыг вә јахшылыг башланғычлары иди. Өлүм јајан образ, нә гәдәр күчлү олса да ибтидаи инсан она галиб кәлмәјә чалышмышдыр. Бу мүбаризә инсанын кәләчәјә, һәјата инамыдыр. («Урал Батыр»да, Дәли Домрул вә с. мифлә бағлы образларда јахшылыгын гә-ләбәси буна мисал ола биләр). Биз ашағыда јаман, јах-шы башланғычларындан ајрыча данышачағыг. Инсан вар олмаг уғрунда вурушдугча јашамаг үчүн јоллар, ва-ситәләр ахтарырды вә зәкасынын, һиссинин јардымы илә уғурла тушлашан вахтлар да олурду. Түрк халгларында одун әлдә едилмәсинә бир нечә мифлә илишкәли әф-санә һәср олунмушдур. Одун әлдә едилмәси әски инсан үчүн бир чох һәјат мәсәләләринин һәлли демәк иди. Ин-сан оду әлдә едәндән сонра сојугдан о гәдәр дә горх-мурду. Одун әлдә едилмәси бишмиш әт јемәјә, метал әлдә етмәјә кәтириб чыхарыр, о да әкинчилијин инки-шафына јардым едир. Әкинчилик отураг һәјатын әсасы-ны гојур вә бөјүк мәдәнијјәтин јаранмасы үчүн өзүлү атанлардан бири олур. Оддан истифадә овчулуғун, мал-дарлығын, әкинчилијин инкишафына јардым етмәклә аиләнин топлумсал, әсәсләрынын мөһкәмләнмәсинә, тә-сәррүфатла вә она сых бағлы фәсилләрлә илишкәли тө-рәнләрин јаранмасына, бунунла сәсләшән дүрлү сәнәт-ләрин мејдана кәлмәсинә имкан јарадырды. Мисал үчүн југ төрәни илк театр, актјор сәнәтинин јаранмасына тәкан верди. Малдарлыгла, әкинчиликлә уғрашанлар ја-зын кәлишинә илкин төрәнин скелетини јаратдылар. Зәһ-мәт, онунла уғрашанларын зәһнини, шүүруну инкишаф етдирдикчә ибтидаи төрән скелети, ибтидаи миф кет-кедә мүрәккәбләширди, јени-јени миф образлары, шәхсиј-јәтләри јаранырды. Јени тәфәккүрүн јаратдығы јени, ја да јениләшдирдији, зәнкинләшдирдији миф образы, шәх-сијјәти һәјатын, јашајыш тәрзинин, истәһсал аләтләринин кениш сәһәсини чеврәсинә алырды. Ибтидаи миф скеле-тиндән узағлашдыгча елә көһнә миф инсанын инкишаф етмиш зәкасынын, шүүрунун тутумуна кәрә зәнкинләшир вә бир нечә миф аңлајышыны әһатә едән мифдә һәјатын, јашајыш тәрзинин тәбии тәләбинә кәрә парчаланма ке-дирди. Мифләр парчаланыр, бир-бириндән ајрылыр, елә-чә дә зәнкинләшир. Елә бурада да бир мәсәләни јада

салмаг лазымдыр. Миф парчаландыгча, зенкинлешдикчә онун тәсир чеврәси артыр. Анчаг бу парчаланма дуал тәшкилат гурулушуна мәнсуб оланлара о гәдәр дә аид дежилдир. Чүнки дуал тәфәккүр инсанда аҗры-аҗры голганадлы дүшүнчә ярадырса да, еҗни шәкилдә боҗабухуна чатыр вә инкишаф едирләр. Ахы инама көрә дуал тәшкилат гурулушу арасындакы зиддиҗәт барышмамазлыг, вуруш (мүбаризә) фәләҗин чәрхнин дөвран етдирир, ону ирәли апарыр, гоҗмур һәҗат дурғунлашсын. Дуал тәшкилат гурулушу, әксликләр вә онларын башлангычлары дурғунлуға «дүшмәндир», онлар истәр-истәмәз, тәбиәтин ганууна көрә «җарашырлар» вә беләликлә дә һәҗат, һәтта ибтидаи чәмиҗәт дә онун васитәси илә аз-чох мүрәккәбләшир, ирәлиләҗир. Инсан тәбни әксликләриң өзүнә җарарлысынын «тәрәфиндә» дурурду, она «җардым» едирди (онун белә чалышмалары тәбиәтә тәсир етмирди). Анчаг «җардым» чәнди инсан тәфәккүрүн инкишафына тәкан верән амилләрдән бири иди. Инсан мифә, миф дә инсана вә онларын һәр икисинә истәһсал аләтләри васитәси илә сых бағлы җашаҗыш, күн-дирлик һәҗата тәсир едир. Белә бир илишкә, җәни инсанла миф вә җашаҗыш тәрзи, дүшүнмә формасы, тәсәррүфатдакы җахынлыг түрк халгларынын бүтүн саһәләриндә охшарлыг, бәнзәҗиш, доғмалыг ярадырды. Бу фикри даһа кениш шәкилдә көтүрсәк дә сәһв етмәрик. Халгларын мифләри арасындакы охшарлыг сөзсүз ки, һәр нәснәдән-шеҗдән өнчә истәһсал аләтләринин еҗилиҗиндән, җахынлыгындан вә онларла бағлы җашаҗышдан доған тәфәккүрдәки җахынлыгдан, бәнзәҗишдән җаранырды. Миф җашаҗыш тәрзинә сых бағлы олдуғундан онун җардымы илә илк инсанын дүнҗасыны өҗрәнмәк олур. Елә буна көрә дә мифә тарихи сәнәт кими дә җанашылмалыдыр. Демәли, миф дә мадди мәдәниҗәт, тәсәррүфат тарихини өҗрәнмәк үчүн җардымчы җаҗнагдыр.

Инсан чеврә илә тәмәсда олдуғча ону дәрк етмәҗә чалышыр. О тәбиәти, чеврәни, дәрк етмәҗә чалышдыгча өзүнү дә аңламаға, өзүнү таңмаға башлаҗырды. О, чеврә илә өзү арасындакы гаршылашмадан өзүнүн зәифлиҗини, күчсүзлүҗүнү, еләчә дә күчүнү һисс едирди вә бу аңлар, һәм ачизләширди, һәм дә фәрәһләнирди, гүрурланырды.

Дәфәләрлә җазмышыг ки, илкин, ибтидаи инсан ади бир уғурдан фәрәһләнәркән, тәбиәтин амансыз тәбни һадисәләриндән кәдәрләнәркән өзүнү тәбиәтдән аҗыр-

мырды, өзүнү онун ичиндә көрүрдү, елә тәкбир чанлы кими дүшүнүрдү, ону да чанландырырды. Бизчә елә анимизм (тәбиәтин, чисимләрин чанлы кими дүшүнүлмәси) дә бу чағлар җаранмышдыр. Бурадан да миф тәфәккүрүндәки бир сыра суҗумлар өзүнү көстәрир. Миф тәфәккүрүнүн җаранмасында ипсанларын тәбиәт вә онун әшҗалары илә чанлыларла гаршылашмасынын, илишкәсинин бөҗүк ролу вардыр. Бу топлумсал миф, миф-фәлсәфи көрүш һәмишә ирәли бахмышдыр. Тәбни еһтиҗач, вар олмаг, җашамаг еһтирасы бу көрүшүн чанлы күчүдүр. Бизчә мифлә илишкәли таңрылар, гәһрәманлар бир дә она көрә җенилмәздирләр ки, онларда бу күч вардыр. Һәтта онлардан бир сырасы бу күчүн җарадычыларыдырлар. Мисал үчүн «Ағ оғлан» җарадылыш мифиндә Дүнҗа ағачынын суҗундан вә онун ичиндән чыхан илаһәнин дөшүндән сүд ичәи җенилмәз олур. Онгонларла, таңрыларла, илаһәләрлә гаң гоһуму оланлар бу суҗума маликдирләр. Җарадылышла илишкәли «Ағ оғлан» мифлә бағлы дастанда Ағ оғлан илк инсандыр, о, миф көрүшүнүн илкин чағынын инсаныдыр. О вә онун кимиләр мифдә елә тәғдим олунурлар ки, илк вә сонракы инсандан аҗрылырлар. Бизчә бурада арашдырычыларың диггәтиндән җаҗынан бир һикмәт вар. Миф җарандыгча, җеткинлешдикчә вә чағлары хошла, зорла кечдикчә о, кечмиши идеаллашдырмаг мәгсәди күдмүшдүр. Миф инандырмаға чалышмыш ки, улу бабалары, соҗун җарадычылары илаһи, җары илаһи олмуш аңларда илаһи вә илаһәләрин, таңрыларың көрүлмәмиш физики вә мәнәви күчү (таңрыларың, илаһәләрин севкиси, бағышламаг вә б. һиссләри) вардыр. Шаманлар-гамлар онлары чағдаш инсана өрнәк кими көстәрирдиләр. Елә бурадан да мифин бөҗүк мәнәви, тәрбиҗәви чалышмағы, суҗуму өзүнү көстәрир. Җары инсаплашмыш, там инсаплашмыш, аңчаг көкләри, соҗлары илә, илаһәләрә, онгонлара миф гәһрәманларына илишкәли дастан җарадычылығында мифлә бағлы мәнәви аләмни тәсирини дә көрүрүк. Миф суҗуму илә инсаның өзүнә инамы, өз мәнәви дүнҗасына инамы чағлар кечдикчә гарышыр, миф суҗуму керә чәкилир. (Анчаг унутмаг олмаз ки, о аз-чох өз ишини көрмүшдү). Һәтта бу вә башга миф гәһрәманны чағын топлумсал-сиҗәси көрүшләринин тәсирини илә донуну дәҗишәрәк, тарихи гәһрәмана чеврилир. Бу чидди дәҗишкәлиҗи түрк халгларынын дастан җарадычылығында көрүрүк. Мисал үчүн «Маадаҗ гара»дакы Мер-

ген, «Урал Батур»дакы Урал Батур, «Короглу»дакы Короглу вә б. Буиларын бир сырасы там, бир сырасы исә гисмән миф дүнјасындан узаглашыблар.

Бир чох түрк халгларында, о сырадан Азербайчан халгында ортаг олан гәһрәманлыг, мәнәббәт вә мәшһәт дастанларында, нағылларында слә образлар вардыр ки, онлар миф дүнјасындан аз-чох чыхсалар да өз сујумларынын көкүгә көрә јенә миф аләмилә баглыдырлар. Агларкән јагыш јаган, күләркән күл ачылап (бу јазып кәлмәси, дә демәкдир) гызлар, јенилмәз Тапдыг («Тапдығын» нағылында), өлүмлә — Әзраиллә вурушан вар олмағын бәлкәси Дәли Домрул вә б. фикримизин тәсдиги үчүн мисал ола биләрләр. Даһа бир мисал да чәкәк: «Әјил чинарым, әјил» нағылынын гәһрәманы хијардан јарапмышдыр¹⁰. Демәли, онун көкү зооморфдур. Елә буна көрә дә чинар она јардым едир, хошбәхтлијә чатдырыр. Доғрудур, нағылда икинчи, јардымчы мөвзу да вар. О да јахшылыгла јаманлыгын үз-үзә дурмасыдыр. Нағыл јарадычысы вә илк дашыјычысы мифлә дүнјәви, реал аләмип, јаманла, јахшылыгын гаршылашмасыны әсәрин мөвзусуна чевирмишдир. Көрүнүр нағылын јарапдыгы, ола биләр бичимләндији чагда бу мөвзулар диггәт мәркәзиндә олмушдур. Белә гарышмалар, мүрәккәбләшмәләр јүзилликләр боју давам етмишдир. Чүнки тәфәккүрләр — мифлә бағлы анлајышлар асанлыгла көрүшләр дүнјасындан чыхмыр, јенилмир, дүнјәви тәфәккүр, керчәк һәјата бағлы көрүшләр исә дәрһал үстүн кәлә билмир. Адәтән бу көрүшләр һарада, нә вахт исә барышмыш, бир-биринә күзәштә кетмиш, һәрдән исә буилардан бири һаким мөвгедә дурмуш вә рәгибинип фикир мејданындан говмушдур, фикир, бәдип зөвг аләминдә белә дүрлү көрүшләр дастанларда, нағылларда да дүрлү образлар силсиләси јаратмыш, дүрлү тәфәккүрләрнә тәблиг етмишләр. Бу дүрлүлүкләр түрк халгларынын фикир дүнјасынын зәнкинлијини, һансы фикрин нә вахт ирәлиләдијини вә бунун топлумсал-тарихи сәбәбләрини ајдынлашдырмаға јардым едир.

«Әјил чинарым әјил» нағылындакы гыз миф дүнјасындан нағыла кәлмиш, ола биләр өзү илә өз сүжетини

¹⁰ Бу нағылын башга бир вариантында гыз кудудан јаранмышдыр. Нағылда дејилер ки, бир әр-арвад вә онларын оғланлары вардыр. Киши базардан чохлуца куду алыр. Әр-арвад һәр сәһәр дурурлар ки, ев сәлигә илә силиб-сүпүрүлүбдүр. Онлар бу ишә тәәччүб едирләр. Оғланлары пусур, көрүр ки, бир кудунун ичиндән көзәл гыз

кәтирмиш, сонра мифлә бағлы нағыл дүнјәви тәфәккүрлә чарпазлашмыш вә бир чох миф сујумларындан әл чәкмишдир. Демәли, нағылын илк склети, илк гурулушу миф дүнјасы илә илишкәлидир. Нә үчүн белә әски гурулушу әсәр узун өмүрлү олмуш вә дүнјәви һәјатын һиссләринип мифлә чарпазлашмасына гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Бизчә бунун башлыча сәбәби одур ки, нағылын илк склетиנדәки ағач Дүнја ағачынын бәлкәсидир. Дүнја ағачы исә узун вахт дүнјаны јарадан зооморфлардан бири сајылырмыш. Һәтта түрк халглары ипанырмышлар ки, Дүнја ағачы көјдән кәлмиш, илк ипанын — Ағ оғланын јарандыгы јердә олармыш. Белә бир ипанырмыш ки, о, ушаглары, ипанылары, һејванлары горујур, јашамаг, аилә гурмаг үчүн јардым едир. О, веримлилик-мәһсулдарлыг илаһәсини өз ичәрисиндә сахлајыр («Ағ оғлан» јарадылыш дастанындакы, «Оғузнамә»дә сујун ичиндәки ағачын ичиндә јашајан гадын кими), ипанына ағыллы мәсләһәтләр верир. Дејәсән «Ағ оғлан»дакы Дүнја ағачы илә веримлилик илаһәси бир миф «вәзифәсини» дашымышдыр, чағлар кечдикчә онлар кет-кәдә ајрылмышлар. Һәр ики миф анлајышы, зооморф (Дүнја ағачы) онгон, илаһә (Дүнја ағачынын ичиндән чыхан) нә гәдәр бир-бириндән ајрылсалар да јенә һарада исә бир олдуғлары чағын сујумуну өзләриндә аз-чох сахламышлар. Диггәт јетирин, миф бирдән-бирә фикир-дүшүнчә, зөвг дүнјасындан чыхмамыш, о һәмишә өзүнү горујуб сахламаға чалышмышдыр. Чүнки мифи јашадан дүшүнчә халг арасында адда-будда да олса узун вахт јашамышдыр. Анчаг дүшүнчә, зәка ишыгландыгча, ајдынлашдыгча, даһа да ирәлиләдикчә мифләр вә онларла бағлы дүшүнчәләр тарихип бу вә башга чағынын бурулғанында галмышлар. Дүшүнчә дүнјасы һәјат тәрзинип јаваш-јаваш дәјишмәси илә илишкәли олараг, ипаны јени-јени истәһсал аләтләрнә јаратмаға, онлардан сәмәрәли истифадә етмәјә јөнәлдирди. Бу да дүшүнчәдә, зөвгдә дәјишлик јарадырды. Дүшүнчә-фикир дүнјасы тәбиәтдән даһа јарарлы јарарланмаг үчүн сојјаддашындан, тәчрүбәдән истифадә етмәјә ајрыча әһәмијјәт верир-

чыхыр, ев-ешији сүпүрүр вә јенә кудунун ичинә кирмәк истәркән оғлан кизләндији јердән чыхыб ону тутур вә дејир ки, сән нечә олмуш ки, кудунун ичиндә олмусан. О чаваб верир ки, мән ипанын ағачынын өвладлары олмушмын, онлар танрыја јалварырлар ки, онлара өвлад версин. Мән ағачынын бостанындакы кудунун ичиндә јаранмышам (с ө ј л ә ј ә н и Чәфәргүлу. М ә р д ә к а н).

ди. Дүшүнчә чаглары тәчрүбә илә, јени-јени кичикли-бө-
јүклү тапынтыларла зәнкинләшдиридди. Бу зәнкинлик
зәка ишыгы, чырағы кими инсаны даһа ирәлијә апарыр-
ды. Бу зәка чырағыны сојлара бөјүк бир мирас кими ве-
рилмәсиндә шаманларын-гамларын багшыларын вә ми-
фин дә бөјүк ролу вардыр. Зәка чырағы, ишыгы сојјадда-
шы мифин мүјјән вахт јашамасына јардым едән амил-
ләрдән биридир.

Миф башлыча олараг ики јөнлү олур. Кечмиши ши-
ширдир, һәтта идеализә едир вә јашадығы чағы ишыг-
лаидырыр. Инсанын јаратдығы Зәка чырағы» сојјадда-
шы илә миф биркә тәбиәт тәзаһүрләринин сәбәбини
ахтармаг чалышмалары инсан шүүрунун тутумуну ке-
нишләндиридди. Инсан кет-кедә фәаллашыр вә һәр нәснә-
нин-шејин јаранма, вар олма, јашама сәбәбини ахтарыр.
Ола билсин бу ахтарыш илкин чагдан ики сујумлу ол-
мушдур. Өнчә инсан чеврәдәки һадисәни бу вә башга
руһ, илаһи јијә илә илишкәләндиридди. Белә чагда шү-
ур чалышмадан-фәалијјәтдән аз гала галырды. Онда
инсан баш вермиш һадисәни көрдүјү кими гәбул едир
вә ону дәјишмәк, мәгзинә, көкүнә кетмәк һаггында дү-
шүнмүрдү, бурадан да һәр нәснә илә разылашма һисси
јаранырды ки, бу да ирәли аддымламага гојмурду,
шүүрда нисби дурғунлуг јарадырды. Һәр нәснәнин сә-
бәбини ахтармағын јахшы јөнү онда иди ки, о, мөвчуд
һадисәләрин сәбәбини ахтараркән бејни чалышыб-чаба-
лајырды. О, бу вә башга һадисәнин, тәбии инкишафын
тәбиәтин өлүб-дирилмәсинин вә бу кими нәснәләрин сә-
бәбини дүшүнәркән һәрдән доғру нәтичәләрә кәлир, һәр-
дән исә сәһв едирди. Һәр һалда сәбәб ахтармаг инкишаф,
дүшүнмәк үчүн имкан јарадырды. Сәбәб ахтармаг-ети-
ологизм түрк халгларында лап гәдимдән өзүнү көстәрир,
әдәбијјәтда орта јүзилликләрдә вә сонралар да өзүнүн
хүсуси јери олмушдур. Мисал үчүн Низаминин «Хејир вә
Шәр» һекајәсиндә Шәрин һадисәләрин сәбәбини ахтар-
масы көстәрир ки, һәлә бөјүк шаири дә дүшүнмә, физик
сөјләмәк чәнди марагландырмышдыр. Дүшүнмә дүзүмү
шаири она көрә марагландырмышдыр ки, о, дурғунлуға,
һазырын назире олмаға гаршы дурур. Низами шүүру
ишләтмәк, инсаны она кизли олан тәзаһүрләри, нәснә-
ләри ајдынлашдырмаг үчүн ахтарышлар апармаға, ин-
сана јарајан тапынтылар етмәјә јөнәлдирди. Һәр нәснә-
нин-шејин сәбәбини ахтармаг ибтидан инсандан галма
олса да о, һәмишә һәтта миф тәфәккүрүндән чох-чох

узагда олан чагда инсанда да бу һисс, истәк вардыр вә
о инди дә ирәли, јени-јени дүшүнчәләрә, идеаллара, та-
пынтылара апарыб чыхарыр. Ајдынлашыр ки, гама-ша-
мана кими түрк гәбилә бирләшмәләринин миф, еләчә дә
она гәдәрки инамлары чохсајлы сојлары кечмиш, бичим-
ләнмиш, үмумиләшмиш вә кениш күтләнин инамына
чеврилмиш, дыш /харичи/, ич /дахили/ аләмин дәркинә
аз-чох јардым етмишдир. Белә инамлар мифин гидалан-
дығы гајнағы, башланғычы олмагла бәрабәр үмумсој,
гәбилә бирләшмәснә тәфәккүрүнүн јаранмасына, бичим-
ләнмәсинә јардым етмишдир. Бу тарихи-топлумсал һа-
дисәдә гам-шаманын чалышмаларыны унутмаг олмаз.
Кет-кедә инамын, мифин аңлам јүкүнүн чохалмасы он-
даки мүдриклији артырырды. Инамлар, илкин мифләр
сојлардан кечиб сојбирләшмәләринә, гәбиләбирләшмә-
ләринә кәлинчә садаланан инсан чәмијјәтинин, јазды-
ғымыз кими, үмуми тәфәккүрү јаранмаға башлајыр. Бу
чагда инсан чәмијјәтләриндәки дүшүнчәләр бичимлә-
нмәјә үз тутур, онун халғын үмуми мәһәви аләминә кир-
мәси үчүн топлумсал /ичтимаи/ тәләбләрә бағлы ајры-
ајры компоментләри аз гала һисс олунмадан јаранырды.
Мифләр, инамлар инсан чәмијјәти ирәлиләдикчә тәбиәт-
лә, әмәклә, инсан чалышмалары илә, күн дирликлә, ис-
теһсал әләтләри илә сых бағлы мәишәтлә илишкәли тө-
рәндәрин илкин склетини јарадырды вә онлар кетдикчә
бичимләнирди. Јазла бағлы төрәни¹¹, Југ төрәнини өр-
нәк көстәрмәк олар. Белә төрәнләрдә ибтидан инсанын
тәбиәтә мүнәсибәти онунла гаршы-гаршыја дурмасы,
өзүнә јаваш-јаваш инанмасы, сонра өзүнү јарадычы
(југ төрәниндә олдуғу кими) сајмасы әксини тапмышдыр.
Елмдә мифлә төрәнин илишкәси һаггында дүрлү-дүрлү
дүшүнчәләр, көрүшләр вардыр. Бир сыра арашдырычы-
лар белә дүшүнүрләр ки, миф, бир сырасы исә дүшүнүр
ки, төрән илкиндир. Бу мүрәккәб, чәтин проблем ајры-
ча арашдырма тәләб едир. Бизчә, төрән вә миф илкин,
ибтидан инамларын әсасында јаранмышдыр. Ибтидан
инсан тәбиәтлә гаршылашаркән өнчә онда инамын маја-
сы, көкү јараныр, сонра о, аз-чох бичимләнир вә ола би-
ләр бичимләнмәјә башлајыр, бу дурумда һачаланма
олур. Миф дә, төрән дә бурадан гидаланыб јаранмаға
үз гојурлар. Сөзсүз ки, мифлә төрәнин јаранма чағы һаг-
гында Чин сәдди чәкмәк олмаз. Заман кечдикчә илк тө-

¹¹ Бах: М. Сејидов. «Јаз бајрамы». Бақы, 1990.

лэ, чалышмаларла илишкэли мифлэр даһа чох «ашағы тэбэгэни» марагландырмышдыр. Буна көрә дә белә мифлэр кениш халг күтләси арасында јајылмышдыр. Миф вә гам-шаман көрүшләринин илишкәси натурфәлсәфәдә өзүнү көстәрир. Гам-шаманлар тәбии васитәләрлә отларла вә с. илә өз алгышлары-дуалары илә хәстәләри «мүаличә» едирдиләр. Бу сәпкили «мүаличә»ләр һәрдән угурлу да олурду. Мифдә натурфәлсәфә әски түрк халгларында, јуанларда, әски һиндлиләрдә, әски чинләрдә кениш јајылмышды. Сонралар тәбиәт смләри гисмән топлумсал /ичтимай/ идрак мифдән ајрылыр, мүстәгилләшир. Бу о демәк дејилдир ки, мифин чанына һопмуш топлумсал идрак әријиб кедир. О, мифи тәрк едир.

Хејир белә дејил! Топлумсал идрак зәнкинләшир, мифдән хошлуғла ајрылыр. Әски миф башлыча олараг онула тарихин јол јолдашы олан сәнәтлә биркә аддымлајырды, онун әсас чәббәханасы иди. Сонралар сәнәт мифдән адда-будда јарарланырды вә инди дә јарарланыр. Вахтилә гамлар-шамлар белә демәк оларса һәрби-дини, һәрби-демократ башчы иди. О, сојун, гәбилә-бирләшмәсинин ағсагалы, башбиләни (шаманы-гамы) кими гәбул олунурду. Дәлилләр көстәрир ки, шаман тәкбир башчы олса да бөјүк, чидди мәсәләләрдә сон сөзү һәрби демократијанын үзвләри, халг дејирди. Буна ән јахшы мисал Оғуз қағанын оғланлары арасында јер, торпаг бөлмәси (бу да миф көрүшүлә бағлыдыр) вә һакимијәт вермәси һадисәсидир:

«Сон, Оғуз қаған унүз курилтай

Чакірди, нукәрләрин эл кунләрин

Чарваб чакірди. Кәйбә кән, әшб олтурди(л)ар...

Он, јакта бузуклар олтурди,

Чон, јакта учоклар олтурди».

(Чағдаш Азәрбајчанчасы «Оғуз қаған бөјүк гурултај чағырды, нөкәрләри, ели чағырды. Кәлиб мәсләһәтләшдиләр. Сағда Бузоғлар, солда Учоглар отурдулар).

Гам-шаман дејилдији кими сојун, гәбиләнин ағсагалы, башбиләни вә дини рәһбәри иди. Бу топлумсал дурум узун өмүрлү олмушдур. Һәтта Дәдә Горгуд бојларынын јарандыгы әски чағларда белә ағсагал вә гам-шаман

вәзифәсини көрән адамлар өзләрини аз-чох горујуб сахлаја билмишдир. Дәдә Горгуд бојларынын танымыш образларындан бири Гамған адланыр. Биз һәлә 1988-чи илдә бу сөзүн сөзачымыны верәркән онун гам вә гам тәркибләриндән јарандығыны јазмышыг вә белә изаһат вермишик ки, гам-дини (шаман) хадим, ган сөзү «н»-сәгирлә дејилирсә, «ата», «н»-лә дејилирсә «ған» хан демәкдир. Онда, гамған, гамхан анламышдадыр. Бу да чох тәбиидир. Чүнки сој, гәбилә үзвү гама ата вә хан ган кими бахмышдыр. Бу топлумсал титул көстәрир ки, түрк халгларында о сырадан Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран Оғузларда гам-шаман ата вә хан сајылырмыш. Демәли, о нә вахт исә дини вә дүнјәви рәһбәр имиш. Чағлар кечдикчә чәмијјәтдә аз-чох синфи парчаланманын лап ибтидан шәклинин әсасы гојулдугча бу топлумсал аплајышда, титулда да парчаланма кедир вә ајры-ајры анламлы титуллар јараныр. Сојун, гәбиләнин, гәбиләбирләшмәсинин топлумсал /ичтимай/ һәрби башчысы хан, хаған, гаған, дини ағсагалы гамған-дин ханы, дин атасы јараныр. Буна «Оғузнамә»дәки Оғуз қағанла Уруг Туруг мисал ола биләр. Биринчи гәбиләнин һәрби, инзибати атасы, о бири исә ағсагалыдыр. Уруг Туруг дастанда гам-шаман адланмаса да о, гәбиләбирләшмәсинин баш шаманы, Оғузун мәсләһәтчисидир.

Шаманлар-гамлар илк инамларын, мифләрин, төрәнләрин дашыјычысы олмагла бәрабәр, бир чох миф әфсанәләринин тәсәррүфатла илишкәли төрәнләрин јарандычылары, ола биләр дә јаранмышы бичимләндирәнләр, зәнкинләшдирәнләр идиләр. Космик чисимләрлә, тәбиәтлә илишкәли јаранмыш инам, миф әфсанәси чох күман ки, гамын-шаманын бејниндә, үрәјиндә бичимләниш, һәрдән дә чағын тәләбинә ујғун «редактә» едилмишдир. Гамлар-шаманлар чағын топлумсал-тарихи олајларына, сонра исә естетик тәләбинә бу вә башга мифдә, мифлә сәсләшән тарихи дастанда артырмалар, һәрдән исә ихтисарлар едирдиләр. Бу һәрдән кәрәкли, һәрдән мәчбури артырмалары, ихтисарлары арашдырычы имкан дахилиндә үзә чыхармага чалышмалы вә баш вермиш олајын тарихи, миф, естетик сәбәбләрини ајдышландырмалыдыр. Бунун үчүн арашдырычы тарихи дәлилләри, топлумсал, миф көрүшләриндәки дәјишикликләри ахтарыб тапмалы, дәјишиклијин сәбәбини өјрәнмәлидир. Биз илкин вә гамлары-шаманларын дашыјычысы вә јарандычысы олдуғлары ојунларла (ајинләрлә), сәсләшән инам-

лардан, мифләрдән, миф эфсанэләриндән бәһс едәркән онларын һансы топлумсал, миф дурумда јарандыгларына ајрыча диггәт јетирмәјә чалышачағыг. Одла илишкәли инамлар чох әскидир. Онлар инсанын тәбиәтдән горхдуғу вахтла вә оңу дилә тутмаг, рам етмәк чағы илә сәсләширләр. Түрк халгларынын илкин вә ола биләр она јахын көрүшләринин ән чох јайылмыш натурфәлсәфә, әксликләр, икили (дуал) бахышлар иди. Белә көрүшләрлә сәсләшән мифик эфсанәләрдән бири сојкөклә бағлы Үлкенлә, Ерликлә илишкәлидир. Бу эфсанәнин бир чох вариантлары вардыр. Эфсанәнин даһа чох јайылмыш вариантында дејилир ки, Ағ Ана Үлкенлә Ерлики јарадыр. Дүнјаны бөјүк океан тутмушду. Океанын үстүндә ағ газ учурду (Сөз арасы дејәк ки, Ағ ана вә Ағ газдакы ағ удуглуғу-мүгәддәслији билдирир, јерүстү ишығлы дүнјанын бәлкәсидир.). Үлкенлә Ерлик океанын дибиндән палчыг чыхарыб чеврәјә сәпдиләр вә палчыгын дүшдүјү јерләрдә торпаг — јер јараныр.

Сајан Алтај түркләриндә бу мифик эфсанәнин башга бир вариантына туш олуруг. Сајан Алтај түркләринин эфсанәсиндә дејилир ки, бөјүк су-океан вармыш, ики газ онун үстүндә учурмуш. Газлардан бири сујун дибиндән палчыг чыхарыр, о бири исә палчығы суја сәпир. Палчыг суда һара дүшүрсә ора торпаг — јер олур.

Газлар јерин јарадычылары һесаб олуурлар. Онларын да Үлкен, Ерлик кими чалышмалары бирдир.

Үлкен ағ чичәкдән ағ инсан јаратды. Онун гардашы Ерлик дә оңу изләјир, о да ағ инсан јарадыр. Анчаг Үлкен онун инсанларыны гара етди вә өзү јерүстү, гардашы јералты дүнјанын танрысы олду. Бу эфсанәни арашдырап билкишләрин чоху Үлкенни бу һәрәкәтини пахыллыг һисси илә илишкәләндириләр. Ашағыда көрәчәјик ки, бурада һеч бир пахыллыг һисси јохдур, бу адичә чағын анарычы дүшүнчәси, көрүшү әксликләрлә сәсләшир.

Ерлик мифик образы бир чох түрк халглары вә башга халглар арасында да јайылмышдыр. Тувинләр Ерликә «Ерлик Ловун Хан, Хагаслар Ирлик, Бурјатлар Ерликхан, Монголлар Ерлик Номун-Хан, Галмыглар Ерлик Номун-Хан дејирләр.

Ујгурлар Ерлики күчлү һаким, хаган сајмышлар. Әски ујгур абидәләриндә там бунун әксинә олараг она Таму—Ерлик (чәһәннәм ханы Ерлик) хан кими туш олу-

руг¹³. Бизчә Ерлик — «ер» (еркәк, күчлү) вә «лик» шәкилчисиндән (ола биләр «лик» вахты илә ајрыча сөз олмушдур) јаранмышдыр. Ерлик јәни кишилик — икидлик демәкдир. Көрүнүр о, сонралар әксликләр көрүшүнүн тәсирина мәруз галараг, јаманлыг бәлкәсинә чеврилмишдир. Ерликин миф сујуму барәдә јазан биличиләр бир дурума диггәт јетирмәмишләр. Бизчә, Ерлик тамамилә икили көрүшлә, әкслик көрүшү илә илишкәлидир. О, гардашы кими инсан јарадан демургдур — илк башланғычдыр. Бу онун илкин јахшы јөнүдүр. Көрүнүр елә буна көрә дә о илкин чағлардан Ерлик-кишилик адланмышдыр. Сонралар миф көрүшләр сујумуну дәјишмиш вә Алтај түркләриндә олдугу кими өлүләрин, өлүләр дүнјасынын һакиминә дә чеврилмиш, пислији дә тәмсил етмишдир.

Эфсанәләрдән бириндә Ерлики Үлкен јох, «өлүмү үстәләјән», «өлүмү јенән» јамантаг ону јер алтына јолајыр. Бизчә Ерликин Јер алтына кетмәси, онун јералтынын һаким олмасы нә Үлкенлә, нә дә Јамантагла бағлыдыр. Үлкен вә Ерлик икили көрүш, әксликләр тәфәккүрү јаранаркән онлардан биринчи јерүстү, ишығлы дүнја илә, икинчиси исә гаранлыг, јералты дүнја илә илишкәләндирилмишдир. Демәли, онларын ишығлы, гаранлыг, јерүстү, јералты дүнја илә илишкәләри әксликләр, дуал көрүшләр илә сых бағлыдыр.

Јери кәлмишкән јазаг ки, Ерликин Јерлә, Јералты дүнја илә илишкәләнмәсинин башга бир сәбәби дә вардыр. Түрк халгларынын мифолокијасында Јер гадын башланғычыдыр. Оңу Көј јағыш — васитәси илә мајалајыр вә о да нәмәтләр верир вә беләликлә дә о веримлијин — мәһсулдарлығын, артымын да бәлкәсинә чеврилир. Елә буна көрә дә бир сыра халгларда Ерликин гадын әләмәтләри вар, онун артымында веримлијин дә бәлкәси олан миф образлары, илаһәләри («Ағ оглан» дакы ағачын ичиндән чыхан, тулуг дөшлү ана гадын, дөшләрини чижинә атан Умај) кими ири, узун дөшләри вардыр¹⁴. Јамантагла Ерликин вурушу вә биринчинин үстүн кәлмәси бизә Дәдә Горгуд бојларындакы Буғачын бојуну јада салыр. Буғач да дәһшәтли, јенилмәз буғаны јени, Ерликлә Јамантагын вурушу Буғачла буғанын вурушуну јада салмасынын да бир сәбәби јохдурму? Ерлик

¹³ Ба х: Мифы народов мира. I том, М., 1980, сәһ. 537.

¹⁴ Ба х: Баскаков Н. А. «Диалект черневых татар (туба-киәни). I. тексты и переводы». М., 1965, сәһ. 108.

бир чох түрк халгларында өкүз башлыдыр. Ола билэр ки, «Маадај Гарада»кы Мергенлэ вурушан өкүз, елэчэ дэ Буғачын галиб кэлдији өкүз вахты илэ Ерликин зооморф шаклинэ дүшүмүшдүр. Чаглар кечдикчэ Ерликэ илаһи кими инам зэйфлэмиш, ону јенмэк икидлијин бэлкэси сајылмышдыр. Јамантаг, Үлкен тэрәфиндән јер алтына јолланылан Ерлик өлүләрин кұнаһыны да саја алыр. Инсан јаратмаг кими демург — илк башлангыч Ерлик башлыча олараг јаманлығын бэлкәсидир, о һәтта хәстәликләри јарадыр. Анчаг бу јаманлығы илэ биркә Тувинләрдә вә бир сыра түрк халгларында о, көј танрысы кими јүксәк, јахшы инамла илишкәлидир. Елэ буна көрә Алтајларда Ерлик әски, илкин сајылмышдыр. Ерликә јалныз инсан јаратмаг кими ишыгы сујум анд едилмәмишдир. Телеутлар инанырмышлар ки, Ерлик Үлкенин өзүнү јаратмышдыр. Ону һејванлара руһ верән дән сәјмышлар. Ерликдә јаманлыг, јахшылыг јан-јана өзүн көстәрир. Бу сујум түрк халгларынын мифолокијасынын башлыча јөнләриндән биридир. Демәли, Ерлик әкликләрин башлангычы сајылмышдыр. Ерликин јахшы јөнү одур ки, о, Үлкенлэ биркә дүнјаны, инсанлары јарадыр, (һәрдән бу ишдә она мане олур). Илк башлангычдыр — демургдур — инсан јарадыр. Пис јөнү одур ки, хәстәлик јарадыр, јер алтындан чыхыб көзәл кишиләри, гадынлары өлдүрүр. Бахын Ерликдә әкликләр — инсан јарадыр, инсанын көкүнү кәсән хәстәлик төрәдир. Бу кими әкликләр онун миф сујумудур.

Инди Ерликлэ Үлкенин миф сујумуну гаршылашдыраг: Үлкен бир хәтт үзрә јанмышдыр, о јахшыистәр мифлә бағлы демургдур. О, јалныз инсанлара јахшылыг едир, јаманла мүбаризә апарыр, Ерликин пис чалышмаларына гаршы дурур. Демәли, гардашын бири јахшыны, о бири исә јаманы тәмсил едир. Бу белә дә олмалы иди. Чүнки һәр ики образ әкликләр ганунун тәләбинә көрә јаранмышдыр. Ола билэр сонрадан бу сујума јијәләнмишдир. Бу ганунун тәләби илэ көк бир олмалыдыр. Елэ буна көрә дә мифдә онлар гардаш кими бичимләнмишләр. Ола билэр ки, бу мифин склетинин јарандыгы илкин чағда онлар әкликләрлэ илишкәләндирилмәмишләр. Әклик көрүшү чәмијјәтин апарычы көрүшүнә чевриләркән гардашлар јени миф сујуму газанмышлар, әкликләри тәмсил етмишләр. Бизчә бурада арашдырычыларын диггәтиндән бир мәсәлә дә јајынмышдыр. Илк миф әфсанәсиндән көрүндүјү кими гардашлар Үлкен вә Ерлик

јахшы чалышмышларла уграшырлар. Һәр икиси дә ағ чичәкдән инсан јарадыр, һәр икиси биркә дүнјаны јарадыр вә с. Анчаг Ерлик бирдән јаманлығы тәмсил едир. Бунун бир сәбәби вардырмы? Дејилдији кими миф әфсанәсиндән ајдын олур ки, Үлкенлэ Ерлик гардашдырлар, онларын соју, көкү бирдир, анчаг ајры-ајры инсанлардыр. Бу дурум әкликләр көрүшүнүн тәләбиндән јаранмышдыр. Анчаг бурада бир мәсәлә әкликләр ганунуну позур. Һәр ики илк башлангычын-демургун адамлары бир рәнклидир. Бу әклик гануна зидд олдугу үчүн әски инсан Ерликин инсанларыны гара рәнкә чевирир. Нәинки Ерликин инсанлары һәтта миндији өкүз, сарајы, һәр нәснәси-шеји гарадыр. Јенә бир мәсәлә дә һәлл олунмалы иди. О да Ерликин һакимијјәт мәсәләси иди. Онулла Үлкенин һакимијјәти бир-биринин әксинә олмалы иди. Бу проблеми халг белә һәлл едир. Үлкенә јер үстүнүн, ишыгы дүнјанын, Ерликә исә јералты, гаранлыг дүнјанын һакимлији верилр. Ағ рәнк Үлкенин, гара исә Ерликин рәнки сајылыр. Үлкенә кәсилән гурбанлар ағ, ачыг рәнкли, Ерликә кәсиләнләр исә гара, түнд рәнкли олмалы иди. Һәтта Ерликә ојун-ајин кечирән шаман гара шаман адланырмыш. Биз әкликләрә түрк халгларынын бир чох миф инамларында, миф-тарихи дастанларында туш олуруг. Мисал үчүн «Оғузнамә»нин Үјғурустанда јазылан вариантында хаганын оғланларынын Күн ханын, Ај ханын, Улдуз ханын гардашлары Дағ ханын, Дәниз ханын, Көк ханын, јурд јерләри әкс тәрәпләрдә (күдоған, күнбатан) зооморф онгонларынын рәнкләри һәтта һејкәлләринин гајрылмыш металы да башга-башга олур (Ағ гојун, Гара гојун, гызыл тојуг, күмүш тојуг). Диггәт един әкликләр көрүшү һәр нәснәјә анд едилр. Бу тарихи дастан башдан-баша әкликләр көрүшүнүн тәләбларинә ујғунлашдырылмышдыр. Бизчә дастанын илк вариантында, склетиндә әкликләр көрүшү олмамашдыр. Она көрә дә танры гардашлар — Үлкен, Ерлик бир-биринин әксинә дејилләр, онлар сојда, сојбирләшмәсиндә, гәбиләдә әклик көрүшү јарандыгдан сонра бу көрүшә ујғун бичимләнмишләр. Танры гардашларын илкин јахшыистәр олмасы Ерликдәки икили сујум да буну исбат едир. Ерлик бир чох танрылар кими мүрәккәб сујумлудур. Түрк халгларында икили көрүш, әкликләр тәфәккүрү кениш јајылмышдыр. Бу халгларын әски мифолокијасыны көз-

дән кечирсәк, орада апарычы көрүшүн икили вә экслик-ләр тәфәккүрү көзә чарпыр.

Азәрбајчанлыларын бир сыра әфсанәләриндә, нағыл-ларында, дејимләриндә сахланмыш әски миф вә ондан габагкы инамларла сәсләшән көрүшләр бу бахымдан диггәти өзүнә чәкир. Јаранышын, инсанларын јаранма-сы наггындакы бир әфсанәдә дејилир: «Әзәли јер үзүн-дә һеч нә јохуду. Елә вахт өз-өзүнә кәлир кечирмиш. Сонра һејванлар, чүчүләр, отдар, ағашдар јаранды. Лап ахырда Аллаһ адамлары јаратды. Бунлар јер үзүндә о гәдәр артыф төрәдиләр ки, дүнја бунлара даррығ еләди, инсанлар башдады бир-биринә писдин, пахыллығ елә-мәјә. Буну көрәндә Көј ажыхланыф јердән араланды»¹⁵. Бу мифик әфсанәдән ајдын олур ки, әски азәрбајчанлы-ларда Јерлә Көјүн бир јердә, ваһид олдуғу инамы вар-мыш. Сонрадан Көј сонсузлуға чәкилмишдир. Бу инам эксликләр көрүшү үчүн јарарлы олмушдур. Эксликләр көрүшүнә көрә көк бир олмалыдыр, сонра эксликләрин јөнләри, голлары өзүнү көстәрир. Бу көрүш бу вә баш-га шәкилдә өзүнүн әксини нағылларда әләмәт кими сах-ламышдыр. Бир нечә мисал чәкәк: «див... алт додағы јер сүпүрүр, үст додағы көј сүпүрүр..., «гапыда бир гоча гары отуруб, алт додағы јер сүпүрүр, үст додағы көј»¹⁷. Белә өрнәкләрин сајыны артырмағ олар. Өрнәкләрәки гарылар, бу сујумлулу дивләр көкдүр. Онларын Көјү вә Јери сүпүрән додағлары эксликләри тәмсил едирләр. Елә буна көрә дә эксликләрлә көјлә, јерлә илишкәлидирләр. Гарынын дүнјаны тәмсил етмәси инамы башга бир миф әфсанәсиндә ачыгдан-ачыға верилир. Миф әфсанәсиндә дејилир ки, дүнјаны су тутур. Нух ип әјирән гоча гарыја туш кәлир. «Сорушур:

— Гары, дүнјаны су алды, сән буну көрмәдинми, бил-мәдинми?

— Јер үзүнү су алдығыны ондан билдим ки, пилтә-ләрим бир аз нәм кими олду.

Нух бармағыны дишләјир, баша дүшүр ки, гары гоча дүнјанын өзү имиш...»¹⁸. Гары дүнјанын өзүдүр. Бу дүн-јада да эксликләр вардыр.

Сајан Алтај түркләриндә (әски Ширағлар бурада ја-

¹⁵ Азәрбајчан мифоложи мәтнләри, Бақы, 1988, сәһ. 35.

¹⁶ Азәрбајчан нағыллары, IV чилд, Бақы, 1963, сәһ. 168.

¹⁷ Јенә орада, сәһ. 212, IV чилд.

¹⁸ Азәрбајчан мифоложи мәтнләри, сәһ. 47.

шамышлар)¹⁹ белә бир миф әфсанәси вармыш. Бу әфса-нәјә көрә јер үзәриндә јашајан балыға бәнзәр нәһәнк вармыш, Кер Тјута адланырмыш. Бу әчајиб чанлынын үст чәнәси көјә, алт чәнәси јерә — торпаға дәјәрмиш. Бу мифлә сәсләшән әфсанәнин мифлә, әски көрүшләрлә сых анламы һансы көрүшлә илишкәли олдуғу арашды-рычыларын диггәтиндән јајынмышдыр. Балыға бәнзәр әчајиб чанлынын чәнәләриндән бири сојуг-пајыз, гыш јоллајыр, о бири исә исти, јаз, јәј јарадыр²⁰. Бу әчајиб чанлыја диггәт јетирәк: О, Сајан-Алтај түркләринин ики-ли, эксликләр көрүшү илә сәсләшир. Экслик көрүшүндә олдуғу кими бурада да көк бирдир, ејни чанлыдыр. О, эксликләри тәмсил едир. Диггәт јетирин: чәнәсинин би-ри сојуғу, гышы, о бири исә истини, јајы јарадыр. О, эксликләрин көкүндә дурур. Демәли, эксликләр бир чан-лыда топланмышдыр. Бизчә јерә вә көјә дәјән чәнәси каннаты өз ичәрисинә алыр. Дејәсән о, каннаты тәмсил едир. Бурадан белә ајдынлашыр ки, Сајан-Алтај түрклә-ри јарадылышы бу мифлә илишкәләндирмишләр. Әчајиб Кер Тјутанын эксликләри тәмсил етмәсиндән белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, о јахшы вә јаманын да јијәси-дир. Демәли, түрк халғлары дүшүнмүш ки, јахшы да, јаман да, исти дә, сојуг да, јәј да, гыш да каннатдадыр, о, кәнардан кәлмә дејил, ону каннат јарадыр. Бу тәфәк-күр онлары аз-чох керчәклијә јахынлашдырырды. Бу әчајиб чанлыны балыға бәнзәтмәклә сујун илкинлијини јада салырмышлар. Икили тәфәккүрлә, эксликләрлә илишкәли башга бир мисал да чәкәк.

Хағасларда ики сујумлу руһлар, таңрылар вардыр. «Арыг тос» — башлыча тәмиз, удуг тос (башланғыч), «хара тос» — гара тос (јаман башланғыч) вә «чобан тос» (јаман башланғыч). Хағаслар бир чох түрк халғ-лары кими инанырдылар ки, руһлар аиләви јашајыр. Онлар инсан, һејван шәклинә дүшүр, сујумуна, сәчијјә-синә көрә инсанлара јанашырлар.

Түрк халғларында ода тапынма ајрыча јер тутур. Ону Етил боју түркләр јерех адландырмыш, аилә вә тәсәррүфатын һимајәчиси санмышлар. Инама көрә од, очаг руһунун «вит ами» — од анасы вә вут-асп — од атасы вармыш. Азәрбајчанлыларда вә бир сыра түрк

¹⁹ Кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Азәрбајчан хал-гынын сој-көкүнү дүшүнәркән». Бақы, 1989, сәһ.

²⁰ Ба х: Мифы народов мира, II том, Москва, 1980, сәһ. 539.

халгларында ода су төкмәк күнаһ сајылырмыш, оду евин јухары башында сахлармышлар. Шамаһ көрүшүнә көрә од таһрысы од очағынын јіјәси сајылырмыш. Биз од һаггында аз-чох јаздығымыздан бунунла кифајәтләһнирик.

Түрк халгларында бу вә башга миф образы, руһу, таһрысы шәклини дәјишәрмиш, дөнәрмиш. Мисал үчүн һағыллардакы, дастанлардакы дөнмәләр буна ән јахшы өрнәк ола биләр. Бир сыра түрк халгларында Дағ (дағ јіјәси) овчуларла севинән гадын бир сырасында исә гоча киши кими тәсәввүр олунурмуш.

Баш таһры, көркәмли таһры көјлә илишкәләндириһлир. Белә таһрыларын кичирик ајрылмалары олса да ејни мифоложи сујуму вардыр. Баш таһрыја түркләр, азәрбајчанлылар таһры, алтајлар теһгри (илкин сәсләнмәһни ејнидир), теһгери; шорлар теһгри, хағаслар тигир, тер, тувинләр дээр, чувашлар тура, јагутлар таһгара, монголлар (сөзсүз әкси монголлар) теһгер, бурјатлар теһгери, теһгри, галмыглар теһгер дејирләр. Јери кәлмишкән јазаг ки, таһгры-теһгри дә «һг» сәсләри сонрадан «кк» («сәгир һ») вә «гг» тәркибинә бөлүнүбләр. «Һг» бир сыра түрк халгларында «һ», бир сырасында исә «гг» сәси дүшмүндүр. Арашдырычылар ејтимал едирләр ки, һун чағында (ерадан үч јүз ил габаг) теһгри ишләнмишдир. Ону һунлар ченликөј илә илишкәләндирмишләр. Сөзарасы јазаг ки, онда «Короғлу» дастанындакы Чәнлибел көј таһры (бел-таһры, бүт) демәкдир. Таһрыны Чин «тајаг»-ла, шумер дингирлә (көј) илишкәләндирәнләр дә вардыр²¹. Таһры сөзүнү ишләдән халгларын һаһмысында ону көјлә илишкәләндирмишләр. Бизчә теһгри әски түркләрә аид сөздүр. Таһгрынын көкү таһ (г)дыр. Таһ//дан-а әски түрк абидәләринин чохусунда, еләчә дә бир сыра чағдаш дилләриндә күнүн чыхдығы јерә дејилир. Ондан таһгры күнәшлә илишкәли, күнәши чағыран таһрыдыр, күнәшин бәлкәсидир. Көрүнүр елә буна көрә дә гәдим түрк халглары арасында јајылмыш буддизм дә таһгри «ән јүксәкдә дуран»²² демәкдир.

Јухарыда дедик ки, таһры көјлә илишкәләһнибдир. Бу түрк миф тәфәккүрүнүн көркәмли бир јөнүнү ајдынлашдырдығы кими, онун доғма түрк сөзү олдуғуну исбат едир. Күлтәкин абидәсиндә дејилир ки, «Уза кок таһр

²¹ Ба х: Мифы народов мира' 1980, сәһ. 500.

²² Јенә орада, сәһ. 500.

асра јағыз јір кылыһтика, акһн ара кi сi кылынмыш»²³ (чағдаш азәрбајчанчасы «уча көј вә ашағыда түнд рәнклә јер гылыһанда (јаранаһнда) онларын арасында киши — инсан өвлады јаранды).

Көј (теһгри), сонра «бурая земля» — гара торпаг даһа сонра онларын арасында инсан өвлады јаранмышдыр. Јухарыдакы фикир дүшүнчә дүзүмү — консепсија-сы түрк халгларынын јарадылыш-каһнат һаггындакы фикирләриндән ән көркәмлисидир. Бу дүшүнчәјә көрә көј (таһгры) илкиһдир, о күнәшлә илишкәлидир. Елә буна көрә ону үстүн сајмышлар, сонрадан јер јараныр. Түрк халгларынын мифолокијасында, мифлә сәсләшән һағылларында, дастанларында күнәшлә, көјлә-таһгры илә илишкәли онгонлар, хағанлар, икидләр јенилмәз олурлар. Түрк халгларынын иһамларынын чохунда күнәшлә миф вә еләчә дә гаһ-шамаһн көрүшләринин ортасында Күнәш, Ај, Улдуз, Дүнја ағачы, су, дағ, од вә с. дурур. Инсанын еләчә дә шамаһнын көј чисимләри, илкин башланғычла бу вә башга шәкилдә өзүнү илишкәләндирмәси онлардан јардым уммасы илә сәсләшир. Елә буна көрә инсан өзүнүн көкүнү-кенини башлыча онгонларла, таһрыларла бағлајырды. Оғузлар, өзләрини гурдла, күнәшлә илишкәләндирдиһләр вә иһанырдылар ки, онларын улу бабалары удуг ағач олмушлар. Һәтта Хәзәрләрдә белә бир иһам варды ки, теһгри-хан уча ағачдыр. Демәли, Хәзәрләрдә ән күчлү иһам ағач онгону иһмиш.

Гаһ-шамаһнлар халгла көрүшләрини марағлы кечиридиһләр. Онларын ојунларында-ајинләриндә пантомима, мусиги башлыча јер тутурду. Бу ојунларда комедик үнсүрләр дә варды²⁴.

Гаһ-шамаһн вә она гәдәрки көрүшләри таһ арашдырмағ үчүн бир чох јөнлү ахтарышлар апармағ кәрәкдир. Биз бу бөјүк проблемә, дүјүнә јалһыз мифоложи баһымдан јанашмаға чалышмышыг.

АЛ-АЛ АРВАДЫНЫН ЈАРАНДЫҒЫ МИФ ДҮНЈАСЫНЫН СУЈУМУ

Мифлә олан һәр бир мифоложи иһам, мифоложи аһлајыш — фикир, иләһә, иләһи, таһры, топлумсал тә-

²³ С. Е. Малов. «Памятники древнетюрской письменности», М., — Л., 1951, сәһ. 28.

²⁴ Ба х: Алексеев Н. А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX начале XX в. Новосибирск, 1975, сәһ. 169.

фәккүрлө, бәднн аләмлә сых бағлыдыр. Башлыча оларга сојун, гәбиләннн, гәбиләбирләшмәсинн өзүнәмәхсус, өзүмлү тәфәккүрү бу вә башга топлумсал чәмијјәтлө бағлыдыр. Елә буна көрә дә һәр бир мифоложи образ һәјатла, фикир дүнјасы илә илишкәлидир, онларын јетирмәсидир. Һәјат керчәклији онунла сых бағлы фикир дүнјасынын мајасында һәрдән ачыг-сачыг өзүпү көстәрән, һәрдән кизләминнн шәкилдә олан фантазија миф аләмниннн јаранмасында башлыча рол ојнамашдыр. Тарихән чох гармагарышыг, енишли-јохушлу јол кечән Ал—Ал арвады—Албас—Албыс Албиз—Алмыш Алг да әски инамларын, әски тәфәккүрүн јетирдији зиддијјәтли, чохјөнлү, мүрәккәб образлардан, персонажлардан бирдир. Ал—Ал арвады демәк олар ки, түрк халгларынын чохунда јухарыда садаланан сәсләнмәләрдә, вариантларда вардыр. Ал—Албас (ты) мифи-персонажы түрк халгларында эн чох јайылмышдыр. Ашағыда көрәчәјик ки, Ал—Ал арвады нәинки түрк халгларында вә онларла (хүсусилә азербәјчанлыларла) гоншу, һәмишә мәдәни илишкәләри олаң бир сыра халглар арасында да јайылмышдыр. Бу барәдә ајрыча данышачағыг. Ал—Албас әски дүнја илә чағдаш олмуш, ниди дә аз-чох бу вә башга түрк халгларында вардыр. Биз имкан дахилиндә чалышачағыг ки, онун гармагарышыг, бир-биринә дабандабапа зидд көрүшүнүн, тәфәккүрүнүн јаранмасынын, еләчә дә чағларын тәзјигинә дөзүмлүјүнү вә тәәччүб доғуран узун өмүрлүјүнү топлумсал, мифоложи, керчәк, реал јашајышла бағлы сәбәбләриннн ајдынлашдыраг.

Ал—Алгарысы—Ал арвады бир чох түркчүләрин—түркологларын, о сырадан, Азербәјчан биличиләриннн—азербәјчаншүнасларын диггәтиннн чәлб етмишдир. Ал арвадыны — Ал гарысыны арашдыран биличиләр башлыча олараг, онун писистәр мифоложи кејфијјәтләриннн, сујумуну јад етмишләр. Бу чәтин ишдә Абдулгадыр Инанннн чалышмаларыннн ајрыча дәјәрләндирмәк кәрәкдир²⁵.

Орта Асијада — түркмәнләрдә²⁶. газакларда²⁷, гыр-

²⁵ Ба х: *Abdulkadir Inan "Tarinte ve бүгүн Samanizm". Ankara, 1954.*

²⁶ Ба х: «Из текинских народных верований Ал», «Туркестанские ведомости», 1910, №36, Лагофет, Д. Н. «В забытой стране «Путевые очерки по Средней Азии», М., 1912, сәһ. 40.

²⁷ Ба х: Миропиев М. «Демонологические рассказы киргизов» сәһ. 11—12.

гызларда²⁸, өзбәкләрдә²⁹ кениш јайылмыш Ал, Алг һаггында јазылар вардыр. Лүгәтчи-биличи түркчүләр Алын—Ал арвадынын мифоложи сујумуну чох гыса да олса јазыја алмышлар. Азербәјчан фолклоршүнаслыгында М. Н. Тәһмасиб, бу сәтрин мүәллифи сонралар Бәһлул Абдуллајев Ал арвады һаггында јазмышлар. Биличиләрин һамысы Алдан—Ал арвадындан—Албасдан—Албыздан јазаркән јухарыда јаздығымыз кими онун пис истәрлијиндән —бәдхәһлығындан доғулан көрпәни өлдүрмәси кими мифоложи сујумуну диггәт мәркәзинә чәкмншләр. Бу јазылар хүсуси илә Абдулгадир Инанннн арашдырмалары, сөзлүкләрдәки — лүгәтләрдәки јазылар бизим диггәтимиздән јайынмамышдыр.

Арашдырмамызда чалышачағыг ки, Ал-ын тарихән јаранмасынын топлумсал јашајышла — мәншәтлә, күндирликлә илкин вә она јахын тәсәррүфатла бағлылығыны, мифләрлә илишкәли сујумуну даһа да ајдынлашдыраг. Бу проблемләри, елми дүјүнләри аз-чох ачмаг үчүн Ал—Ал арвадынын—Албасын—тарихән кечдији гармагарышыг, енишли-јохушлу јолу, онун јахшы истәрлијиннн—хејирхәһлығынын, пис истәрлијиннн—бәдхәһлығынын тәбиәтлә, јашајышла сых, тәбии һадисәләрлә бағлы сәбәбләриннн арашдырмаг кәрәклидир. Јазыг ки, ал-ын белә сујумларынын чохсу арашдырычыларын диггәтиндән јайынмышдыр. Белә арашдырмасыз Ал—Ал арвады мифоложи персонажынын мифоложи көрүнүшү, портрети там олмаз вә онун тарихән кечдији топлумсал фикир дүнјасында нәји газандығы, нәји итирдији вә бунун сәбәбләри ајдынлашмаз. Чалышачағыг Ал арвадынын, топлумсал фикир дүнјасынын, мифоложи тәфәккүрүн уғрадығы дәјишиклији өјрәнәк. Биз, һәлә көклү шәкилдә 1976-чы илдән башлајараг Ал арвадынын мифоложи сујуму һаггында дүшүнчәләримизи аз-чох сөјләмишик³⁰.

Јери кәлмишкән јазаг ки, биз дә јазыларымызда Ал арвадынын пис истәрлијиндән, јаманлығындан даныш-

²⁸ Ба х: Полярков Ф. «Из области киргизских верований», кн. II, 1891, сәһ. 90.

²⁹ Ба х: Наливкин В. ., Наливкина. М., «Очерк быта женщины туземного населения. Фергане, 1886, сәһ. 146.

³⁰ Ба х: Мирәли Сејидов. «Китаби-Дәдә Горғуд», бојларындакы бә'зи сөзләрин етимолокијасына даир». Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил, инчәсанәт серијасы), 1976, № 4, сәһ. 33—36; јенә онун «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында», «Азәрбајчан», 1976, № 3, сәһ. 201—202.

мыш вә башга арашдырычылар кими бунун тәбиәтлә, јашајышла илишкәсини көстәрмәмишик.

Түрк халгларында Ал—Албас(ты)—Ал арвады инамы башлыча олараг үч јөндә јајылмышдыр:

1. Албас—Ал арвады күнәш вә су илә илишкәләнмишидир;

2. Гејван (кечи, инәк, өкүз) шәклиндә тәсәввүр едилмишидир (зооморф);

3. Антропоморф образы инсан чилдиндә тәсәввүр олунмушдур.

Ал мифоложи инамынын үч јөндә јаранмасынын вә биркә, бир вахта вар олмасынын мифоложи, јашајыш тәрзи вә онушла илишкәли топлумсал көрүшлә бағлы сәбәбләри вардыр. Тәссүф ки, белә чидди, түрк халгларынын әски топлумсал фикир дүнјасы илә сых бағлы бу јөшләр арашдырычыларын диггәтиндән әсәсән јајынмышдыр. Бунлары өјрәнмәдән, ајдынлашдырмадан онун түрк халгларынын көрүшләр, фикир дүнјасы илә илишкәсини арашдырмадан Ал арвады һаггында там тәсәввүр јаранмаз. Өнчә јазаг ки, бу јөшләр һәр нәсдән габаг түрк халгларынын дүнјаны дәрк етмәси илә, чеврәјә керчәк вә «гејри-керчәк» јанашмасы илә бағлыдыр. Белә көрүш, һәјата јанашма ал инамындан тәсирләнмиш халглара һәрдән бу јөшләрин һамысы, һәрдән исә бири кечмишидир.

Јөшләрдән биринчиси, ола билсән илкинидир. Чүнки Күнәш һәр нәснәнин јарадычысы сајылмышдыр. О бир чох әски халгларда, еләчә дә түрк халгларында илкин инамлардан бири олмушдур. Алын Күнәшлә илишкәсини ашағыда көрәчәјимиз кими башга бир тәбиә олајла да бағлылығы вардыр. Бизчә Су илә илишкәси исә сујун илк башланғыч кими дүшүнүлмәси илә сәсләшир. Бунларынын һамысы тәбиә фәлсәфә — натурфәлсәфә илә илишкәлидир. Дејәсән, чеврәдәкиләр, еләчә дә миф дүнјасындакы Күнәш, Су, Дәниз, Дағ вә с. илк мифоложи көрүшләрини јетирмәсидир. Бу дүнјадакы, чеврәдәки бир сыра нәснәләр јашајышла, олум, өлүм анлајышы илә бағлы олараг илкин башланғыч гатына кими јүксәлмишләр. Бизчә Су да белә бир мифоложи јол кечмишидир. Ал—Албас-ы су башланғычы илә илишкәләндирмәклә ону удуглашдырырдылар. Ал—Албас-ын су илә илишкәләнмәсинә Орта Асија халгларында, Азәрбајчанда туш кәлмәк олур. Бу халгларын инамына көрә Ал—Ал-

бас(ты) Суеуз јашаја билмәз. Орта Асија халглары, азәрбајчанлылар — Ал-ы куја суда, су гырагында көрүрмүшләр. Түрк халгларында Ал-ын су башланғычы илә бағлылығы ону «Су пәрисси» кими дүшүнүлмәјә кәтириб чыхармышдыр. Онун белә дүшүнүлмәси сөзсүз ки, Ал-ын илкин сујумларындадыр вә јахшы истәрлији илә сәсләшир. Ахы, су илк башланғыч олдуғундан удугдур. Демәли, «Су пәрисси»ндә дә бу сујум вардыр. Онун бу мифоложи сујуму түрк халгларынын бир сыра мифлә бағлы әски әфсанәләриндә, дејимләриндә кениш шәкилдә јајылмышдыр³¹. Азәрбајчанлылар да Ал арвадыны су илә илишкәләндирмишләр. Азәрбајчанлыларла тарихән мәдәни, топлумсал илишкәләри олан күрчү вә башга Гафгаз халглары ал мифоложи персонажыны гәбул етмишләр. Күрчүләр бир чох түрк халглары кими су пәриссини Ал адландырырлар³². Ал—Албастын су илә илишкәси узун өмүрлү олмушдур. Азәрбајчанлылар вә бир сыра түрк халглары бојлу гадын чәтин доғаркән, доғум заманы гадын өзүнү пис һисс едәркән белә чајын сујуну, чај олмајанда јахындакы көлү гылынчлајыб дејәрмишләр ки, Ал арвады бојлунун чијәрини јеринә гој. Түрк халгларында, о сырадан тырғызларда, газакларда вә башгаларында да белә инам вармыш ки, бојлу доғушда өзүнү пис һисс едәркән куја Албасты—Ал арвады—Албасы онун чијәрини чыхарыр. Бу дурумда бағшы ону бојлудан узаглашдырмаг үчүн гопуз чалыб ајрыча маһны охујармыш:

*«Еј Албасты залым,
Гој чијәри јеринә,
Завалынын чаныны гајтар
Сөзүм ешитмәсән,
Мәнә һөрмәт етмәсән,
Көзләрини чыхарарам»³³.*

Јери кәлмишкән бу ше'рдәки вә еләчә дә Азәрбајчан мифоложи көрүшүндәки бир мәсәләни гыса да олса ајдынлашдыраг. Әскидә түрк халгларында азарлыны јалһыз дәрман биткиләри илә дејил, сөзлә, ше'рлә, хош сәс-

³¹ Бах: В. В. Радлов. *Образцы народной литературы тюркских племен. СПб, 1907, сәһ. 16, 31, 163 вә с.*

³² Бах: М. Ширәлијев. *Азәрбајчан диалектологијасынын әсәсләри». Бақы, 1962, сәһ. 352.*

³³ *Абдулгадир Инан, көстәрилән әсәри, сәһ. 169.*

лэ, сонралар мусиги илэ дэ мүаличэ едирмишлэр. Гамлар-багшылар-шаманлар мусиги вэ ше'рдэн даһа чох истифадэ едирмишлэр. Бојлу гадыны өлүмдөн гуртармаг үчүн охунан ше'р мүсиги илэ мүшајијет олунармыш. Мусигинин тэ'сиредичи, мүаличэедичи сујуму һејванлара да аид едилirmiш. Бу бахымдан «Короғлу» дастанынын бир эпизоду марағлыдыр. Дастанда дејилир: «—Һә, паша, ат јахшы атдыр (сөһбәт Гыратдан кедир— М. С.), амма ки, дәлиди. Күнлэрин бир күнү јолла кедирәм. Елэ бу саз да чијнимдэ. Бир дэ ону көрдүм ки, мәни гамарладылар. Көзүмү бағлајыб дик көтүрдүлэр. Пара кетдик, нечэ кетдик билмәдим. Бир дэ көзүмү ачдылар, бахдым ки, бир дағын үстүндәјәм. Габағымда да бир кәлпејсэрин бириси дајаныб. Сән демә бура Чәнлибел имиш, о кәлпејсэр дэ Короғлу. Инди денән мәни бураја нәјэ кәтириблэр? Сән демә, бу атын јенә дэ дәлилији тутуб. Нә гәдэр дава-дәрман еләјирлэр, бир шеј чыхмыр. Јахына адам гојмур ки, гојмур, киринә ким кечирсә шил-күт еләјир. Ахырда Короғлунун бир кимјакәр һәким досту вар, ону тапырлар. Һәким көрбакор дејир ки, бәс бу атын чини вар. Кәрәк бунун јанында үч күн, үчкечэ саз чалына, сөз охуна ки, бәлкә бунун чини јата... Сән демә, мән башы дашлыны бунун үчүн кәтириблэрмиш. Гәрәз башағрысы олмасын, мәни итәләјиб салдылар бу атын јанына. О үч күндә мән нә чәкдим аллаһ билир...

Һасан паша тез сорушду:

— Ат нечэ олду? Сағалдымы?

Короғлу деди:

— Сағалды...»³⁴

Демәли, јалныз бојлу гадыны өлдүрмәк истәјән Албаста—Ал арвадына гаршы мүбаризә апараркән вэ еләчә дэ аты нормал дурумундан чыхаран шәри, јаманы говмаг үчүн дэ мусигидән, ше'рдән истифадэ едирмишлэр. Бу инам, бу адәт чох әскиләрлә сәсләшир. Әски инсан сөзүн, мусигинин сәһрли күчүнә инанырмыш. О, инанырмыш ки, сөз, еләчә дэ мусиги (илкин јахшы сәс) тәбиәтин јаман һадисәләринә тә'сир едирмиш. Инсан јаваш-јаваш, аз-чох инанырды ки, мүәллими тәбиәт онун јахын досту, јамандан, тәбии фәләкәтдән гуртаран, еләчә дэ она дүшмәндир. Тәбиәтдә јаманла, пислә јахшы јан-јана јашамышдыр, јан-јана вар олмушдур. Бу чағ-

дан икили, әксликләр анлајышы јаваш-јаваш јаранмышдыр. Инсан елә бу чағдан тәбиәтдәки тәбии әксликләри дујмуш вэ ола билсин лап илк чағлар буна тәәччүб дэ етмишдир, ондан чәкинмиш, горхмушдур. Чағлар кечдикчә, заман дәјишдикчә, јашајыш тәрзи илэ илишкәли олараг, инсан тәбиәтдәки тәбии әксликләри јаваш-јаваш даһа јахындан һисс етмиш, онун сујуму илэ даһа јахындан таныш олмушдур. Тәбиәтин јаманы илэ, тәбии икили анлајышын јаман јөнү илэ лап илкин чағлар јалварышла, дилә тутма илэ кечинмәк (Гырата әзијјәт верән јаманы дилә тутма кими) истәмиш, сонралар она гаршы дурмуш, чарпышмышдыр, јахшы олајлара сыхырмагла, ону әзизләмишдир. Һадисәләрин кедиши бунунла битмәмишдир. Инсан, заман кечдикчә тәбиәтдәки јаманы өзүнә табе етмәјә чалышмышдыр. Бу чағдан инсанын өзүнә инамы күчләнир. Көрүнүр елә буна көрә дэ гам-шаман-багшы Албаста мејдан охујур, она дејир ки, чијәри јеринә гојмасан көзләрини чыхарарам. Бурадан ајдын олур ки, инсан-шаман Албаста Ал арвадына ағалыг едир. Азәрбајчанлылар суда јашајан, даһа чох суда, су гырағында олан Ал арвадыны — Албысы—Албасы сују гылычламагла горхурумшлар. Бурадан да ајдын олур ки, инсан мифоложи инама илишкәли, Күнәшлә бағлы Ал арвадындан күчлүдүр. Инсанна бу күчү һәјат мүшаһидәләри вэ бунунла илишкәли мә'нәви дүнјасы, ганјаддашы верирди. Инсанын кет-кедә зәнкинләшән ағлы, мә'нәви алами разы олмурду ки, о, мифоложи персонаждан зәиф олсун. Демәли өзүнүн јарандыгы күндән дан сөкүләниндән мүшаһидә етдији вэ јаратдыгы мифоложи инамлара гаршы да чыхырды. Мәкәр бурада инсанын бөјүклүјү көрүнүрмү?! О чеврәни, онун јаман јахшысыны көтүр-гој едир. Бу көтүр-гојлар ону ирәли, кәләчәјә јөнәлдир, ону зәнкинләшдирир.

Түрк халларында вэ онларын улу бабаларында мусигијә, сөзә (хүсуси илэ бәдии сөзә) еһтирам о гәдәр күчлү имиш вэ инанырмышлар ки, јаманы, писи дэ онларын јардымы илэ говмаг олар. Сөз-мусиги сәнәтинин јардым етмәси инамына вэ онлара еһтирамын әламати олараг азәрбајчанлыларын улу бабаларындан Оғузлар саваш-мүһарибә мејданына гопуз апарармышлар. Хаганлар рәсми гәбулларында јанларында ја өзләри силаһ, гопуз сахлармышлар, ја да силаһлы дөјүшчү вэ гопузчу олармыш. Ахы Дәдә Горгуд вэ онун гопузу Күнәшлә

³⁴ «Короғлу». Бакы, 1956, сәһ. 169.

илишкәли олдуғларындан бәланы говурмушлар. Она көрә дә хаган янында гопузчу сахлармыш. Бу бахымдан XIII жүзилликдә түрк халғлары, хусусилә татарлар арасында христианлығы јажмағ мәгсәдини күдән «сәјјаһ» татар хаганы Сгатајын көрүшүнә кәлир вә онун көрүшлә бағлы бир гејди-марағлыдыр: «Сгатај әлиндә кичичик китара* тутуб, өз ложасында отурмушду. Онун јанында да ханымы әјләшмишди»³⁵.

Бағшылар-гамлар-шаманлар јаманы, бәланы говмағ үчүн Горгута, онун сеһирли сајдығлары гопузуна мұрачһәт едирмишләр³⁶. Бир чох әски халғларда да мусигинин инсанлардан бәланы гован инамы вармыш.

Гырғыз, газар бахшылары јаманы говмағ үчүн баш таңры Гудај илә гопузу—мусигини гоша јад едирләр. Онларын алғышларында — дуаларында Гудај вә гопуз јаманы, бәланы говмағ үчүн белә јад едилер:

*«Чағулғамда бир Гадај чалынан чалған чыбеј бер
Чу гопузум, гопузум. Абдән дә болча...
Ујенкинин түбүндән ојуб алған гопузум!..
Гарыгајуннч түбүндән гајриб алған гопузум!..
Олса балум гулмәсә ајытған соғул гонбесә
Гулағунду, барајун көтүрүн черге урају»³⁷.*

Баш таңры Гудајла гопузун бәланы говмағ үчүн биркә јад едилмәси сөзсүз ки, гопузун Күнәшлә илишкәси илә сәсләшир.

Бу дејиләнләрден дејәсән ајдын олур ки, мусиги, сөз сәнәти түрк дүнјасында онун мифолокијасында хусуси јер тутурмуш.

Истәр түрк халғлары, истәрсә дә онлардан бу инамы, мифоложи персонажы гәбул едәнләр Ал арвадыны—Албастыры—Ал-ы суда јашајан, су илә илишкәли дүшүнмүшләр. Индијә кими Алдан—Ал арвадындан аз-чох јазанлар бунун мифоложи сәбәбинә диггәт јетирмәмишләр. Бизчә, Ал арвадынын су илә илишкәләнмәси түрк халғларынын әски, јарадылмыш — космогоник көрүшләри илә сәсләшир. Түрк халғларынын әски јарадылыш

* «Сәјјаһ» көрүнүр сазы, ола билсин дә гопузу китара адландырышдыр.

³⁵ Бизчә хаганын тахты нәзәрдә тутулур.

³⁶ Путешествие в Восточные страны. «Вилгелма де Рубрук» СПб, 1911, сәһ. 82.

³⁷ Бах: Секкети Л., «Очерки всеобщей Музыки». СПб, 1881, сәһ. 31.

³⁸ Абдулғадир Инан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 135.

көрүшүнә көрә јарадылышы, јаранышы јарадан башланғычлардан бири дә башлычасы, һәрден тәк бири сүдур. Елә буна көрә дә Ал арвады илкин башланғычла-су илә илишкәләндирилмишдир. О, су башланғычы илә бағлы олдуғундан кәрәк јахшы истәр олмалы иди. Ашагыда көрәчәјик ки, илкин чағлар Ал арвады—Албасы јахшы истәр дә олмушдур. Анчағ сонраар чағлар онун бу сүјүмуну әлиндән алмышдыр. Бунун да чидди топлум-сал, мифоложи сәбәби вардыр. Албас илкин икили анлајышла — дуал тәфәккүрлә бағлы олдуғундан о јахшыистәр вә писистәр имиш. Заман кечдикчә јахшы истәр сүјүму унудулмушдур. Бу унутғанлығын да көрүшләрлә бағлылығы вардыр.

Халғ арасында икили анлајыш зәифләмиш, ола билсин унудулмуш вә бунунла да бағлы оларағ Ал-ын јахшыистәрлији дә арадан чыхмыш, унудулмушдур. Ахы нијә елә онун јахшыистәр кејфијјәти сүјүму унудулмушдур? Ал арвады артымын да илаһәси олмушдур вә буна көрә дә ону дизләринә кими салланан иридөшлү тәсәввүр етмишләр.

Динләр, әски инамларла, гам-шаман көрүшләри үзүзә кәлдикчә биринчиләрин һаким дурумда олмасы бир сыра инамлары вә онларла бағлы илаһиләри, миф персонажлары һәрден зооморфла хошла, һәрден исә һәјат керчәклији онлары тарихин бурулғанында гојуб ирәлиләјирди. Веримлилик-мәһсулдарлығ илаһәси дә бу тарихи просеси кечмишдир. Онун ејбәчәр көрүнүшү Ал арвадыны башлыча оларағ пис истәр кими јашатмышдыр.

Биз, Ал арвадынын су башланғычы илә илишкәсиндән бәһс етдик. О, еләчә дә зооморф онгон кими дә тәсәввүр олунмушдур. Белә бир инам да әскидир, илкиндир. Чүнки әски инсанын зооморф инамлары онун илк инамыдыр. Инсан һәјатын дан сөкүләниндән ондан да габағ чеврәдәки һејванлара туш олмуш вә онлардан бир сыраларыны заман-заман онгонлашдырмыш, һәтта сојун улусу, әчдады кими дүшүнмүшдур. Елә бу көрүшләрә көрә Ал зооморф кими тәсәввүр олунмушдур. Ону Сибирдә, Орта Асијада јашајан түрк халғлары кечи кими дә дүшүнмүшләр.

Көрүндүјү кими, Ал—Албасты—Ал арвады—Албыс су, зооморф вә көј чисимләри илә илишкәләндирилмишдир. Бунун сәбәби индијә кими көздән јайынмышдыр. Бизчә, белә дүрлүлүјүн башлыча сәбәби одур ки, ајры-ајры түрк сојлары, гәбиләләри илкин чағларда онларын

бир сырасы суја, бир нечәси һејвана, бир сырасы исә көј чисимләринә, һәрдән бунларын һамысына да бир јердә тапынмышлар. Анчаг сојлар, гәбиләләр, гәбилә-бирләшмәләри тапындыгларынын биринә даһа бөјүк үстүнлүк вермишләр вә үстүн сајылан да өнә чәкилмишдир. Бизчә, һәр сој, һәр гәбилә өзүнү тапындығы нәснә илә—су илә, һејванла, көј чисимләри илә илишкәләндирмишдир.

Ал гарысынын — Албасын мифоложи сујумунун бүтүн јөнләрини көз гаршысына кәтирмәк үчүн, онун сөз ачымыны — етимолокијасыны ајрыча арашдырмаг кәрәклидир. Бир сыра арашдырычылар, Ал—Ал гарысы Албыс—Албас һаггында аз-чох јазмышлар. Анчаг сөзүн сөз ачымына тохунмамышлар. Биз ијirmi илә јахшыдыр ки, бу сөзүн сөз ачымыны дүшүнмүш вә фикримизи, гәнаәтимизи бурада вермәји кәрәкли сајырыг. Ал-ын сөз ачымы онун һансы тәфәккүрлә, көрүшлә, чағла илишкәлијини, еләчә дә јахшы истәр, пис истәр олмасынын һәјаты, чеврәни дәрк етмәјин һансы гаты илә бағлылығыны, бунун мифоложи сәбәбләрини үзә чыхарыр. Бизчә, Ал гарысы јаздығымыз кими чох әскиләрлә сәсләшир. Онун јаранмасы илкин башланғычларла (су илә), илкин јарадылышла — космогоник инамларла бағлыдыр. Јухарыда јаздыг ки, Ал арвады су илә илишкәлидир вә ону һәтта су пәриси дә сајмышлар. Бу онун јахшы истәрлијини көстәрән дәлилләрдән биридир. Ал арвады—Албыс вә бу сөзүн ајры-ајры сәсләнмәләриндә—вариантларында ал//ал тәркиби түрк дилләриндә һәм ајрыча, һәм дә бу вә башга сөзә бирләшмиш шәкилдә ишләнир. Ал түрк дилләриндә чох аңламлыдыр вә ондан бир сыра сөзләр дә јаранмышдыр³⁸. Түркмән дилиндә ал//ал јүксәк, «уча» (возвышенны), гүдрәтли, күчлү, эзәмәтли³⁹, бир чох түрк халгларында гырмызы аңламы вардыр. Бу аңламларын бир сырасы көз гаршысына кәтириләрәк јени сөзләр јаранмышдыр. Көрүнүр, түрк халглары уча дағларын адларыны јарадаркән ал-ын уча, гүдрәтли аңламларыны көз гаршысына кәтирмишләр. Мисал үчүн Алтаг—Ал+таг (даг) — јә'ни уча дағ), Алтај—Ал+тај, Алдәдә (Азәрбајчанда) вә с.

Ал//ал арвадынын — гарысынын јаман мифоложи

³⁸ Бах: В. Севортян. *Этимологический словарь тюркских языков*, М., 1974, сәһ. 124—128.

³⁹ Бах: *Туркменско-русский словарь*. М., 1968, сәһ. 42.

персонажы бир сыра түрк халгларында ал//ал фонетик варианты вардыр. Гарагыр—гызлар albasty Аласты-ја садәчә ал//ал дејирләр. Бизчә, гарагыргыз вә бир сыра түрк халгларындакы ал//ал варианты әскидир вә илкиндир. Сонралар, бас (басты), быс (башга фонетик сәсләнмәләри) вә о гадын кими дүшүнүлдүјүндән она арвад, гары сөзләри артырылмышдыр. Ал//ал-Албасты кими јаман, пис истәр ада Alai//Алај-ал+ај шәклиндә телеутларда туш олуруг⁴⁰. Бизчә, Алај ал// вә Ai//ај тәркибләриндән ибарәтдир. Истәр ал//ал истәрсә дә ал//ај түрк дилләриндә јахшы сујумлу нәснәләри билдирмәк үчүн ишләнмишдир. Бир сыра түрк дилләриндә ал//ал уча, гүдрәтли, гырмызы, Јагут, Гагауз вә б. дилләрдә ai//ај-ын исә «јарадан», «инсан јарадан», «танры», «удуг» (мүгәддәс) аңламлары вардыр. Онда Alai//алај-ын илкин аңламы, уча, гүдрәтли, удуг јарадан, танры демәкдир. Нечә олмуш ки, јахшы, уча јарадан аңламы сөз, аңлајыш јаманы билдирмишдир? Бизчә, Алај-ын јаманы, пис билдирмәси онун сонрадан газандығы аңламдыр. Алај илкин јахшы сујумлу олмуш, ола биләр ки, о икили аңлајышла — дуал тәфәккүрлә илишкәли имиш. Сонра онун јахшы, јарадан сујуму дуал тәфәккүрүн эифләмәси ола билсин арадан чыхмасы илә бағлы олараг ики јөндән бири—јаман галмышдыр. Анчаг бүтүн түрк халгларында дурум белә олмамашдыр. Түрк халгларынын бир сырасында «ал» мүсбәт аңламда ишләнмишдир. Мисал үчүн азәрбајчанлылар һәрдән бир нәснәнин удуглуғуну билдирмәк үчүн «ал»-дан јарарланмышлар. Пирләрин, мүгәддәс јерләрин адларында «ал»-а туш олуруг. Товузда aldäädä//Алдәдә пири буна мисал ола биләр. Башга бир мисал чәкәк. Јаздығымыз кими Азәрбајчанда јери удуглашдырмаг үчүн она «ал» сөзүнү артырырлар. Мисал үчүн «ал», аlyk//алыг јер адындакы «ал» удуглуғу билдирир⁴¹. Белә дурума башга түрк халгларында да туш олуруг. Сибир түркләриндә аlyisie ал//јишил (удуг мешә (удуг мешә) сөз бирләшмәсиндә «ал» удуглуғу билдирир. Бир сыра түрк халгларында ал//ал од, очаг илаһәсинин адыдыр⁴².

Ал-дан јаранан сөзләрин чоху удуглуғу, алилији,

⁴⁰ Бах: В. В. Радлов. *Опыт словаря тюркских наречий*, том I, часть I, СПб, 1898, сәһ. 354.

⁴¹ Гагаузско-русско-молдавский словарь. М., 1973, сәһ. 30.

⁴² В. Ф. Прошанский. «Эволюция черной веры (шаманство) у якутов». Казань, 1902, сәһ. 50.

учалыгы билдирмишдир. Елә буна көрә дә бир сыра түрк халглары Алтај, Јенисеј түркләри вә онларын гамлары-шаманлары амин әвәзинә, *alas//алас* демиш вә дејирләр. «Алас» сөзүндәки ал тәркиби һаггында јаздыгымыз «ал»-ла илишкәлидир, ејни сөздүр. Алас *al//ал* вә ас тәркибләрийндән јаранмыш мүрәккәб сөздүр. Јухарыда ал-ын аңламларынын бир сырасыны садаладыг. *Al=ал* түрк дилләриндә о сырадан түрк, гырғыз, сагај, алтај, телеут дилләриндә чох аңламлыдыр. Онун «бир шејдән јухары галхмаг аңламы вардыр. Мисал үчүн «тан, асды» (сагајча) — «дан⁴³ учалды»⁴⁴. *As//ас*-ын бу аңламы алас-ын сөз ачымына јардым едир. «Алас//алаз, учадан галхмаг, јә'ни учаја галхмаг, ола билсин Күнәшә (ал Күнәшлә дә илишкәлидир) галхмаг аңламындадыр. Ал, Алас//Алаз-ла илишкәли көзләрдән бири дә алазланмаг—ал+аз(ас+лан+маг—алазланма—алышма, алышыб-јанмагдыр. Азәрбајчан вә бир сыра түрк дилләриндәки бу сөзләр сөзсүз ки, одла илишкәлидир. Түрк дилләриндәки, о сырадан Азәрбајчан дилиндәки, *Alaslanmag-алазланмаг* мәсдәринин көкү *alaz—al+az//алаз* (ас)дыр. «Алаз» исми фе'л дүзәлдән ла//лә фе'ли шәкилчи гәбул етмәклә, јанмагы, одланма-гы билдирмишдир (мүгајисә ет: од—од+ла, су—су+ла вә с.). Дејиләнләрдән ајдынлашыр ки, Алас мә'нәви тәмизлији, удүглуғу, улулуғу билдирир. Елә буна көрә дә бир сыра Сибир түрк халглары пајызда ова чыхмаздан габаг силаһы ода тутарлар вә буна алыас//алас дејәрмишләр. Онлар белә едирмишләр вә «алас» дејирмишләр ки, ов силаһы јамадан тәмизләнсин, магиг сүјүм алсын⁴⁵. Көрүрсүңүз алыас//алас тәмизләнмә, магиг сүјүм алма илә, мифоложи тәфәккүрлә бағлыдыр. Јери кәлмишкән сөз арасы дејәк ки, түрк халглары ов силаһыны онларын оддан—алаздан тәмизлик аладан, магигләшдирәндән сонра ишләдәрмишләр. Ал—алас (алаз) одла илишкәли олдуғундан һәтта, ал, од, очаг таңрысы сајылдығындан Сибир түркләри ов силаһы илә биркә она тапынырмышлар. Бәллидир од (күнәш) јамагы говур, елә буна көрә дә силаһы ода тутурмушлар.

⁴³ Дејәсэн Сагај дилиндә дан күнәшин чыхдыгы јердән башга өзкә аңламы да вар.

⁴⁴ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән лүғәти. I чилд, I һиссә, сәһ. 530.

⁴⁵ Ба х: Н. А. Алексеев. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири, Новосибирск, 1980, сәһ. 246.

Јухарыда јаздыг ки, ал тәркибиндән јахшы вә јамаң руһлар, персонажлар инамлар, илаһәләр јаранмышдыр. Демәли, ал икили көрүшлә-дуал тәфәккүрлә, әксликләрлә илишкәли олдуғундан әксликләри тәмсил едир, дабан-дабана зидд көрүшләрлә бағлыдыр. «Ал»-ын дүшүмлү, јахшы илаһә, мифоложи инам јаратмасына даһа бир өрнәји јада салаг. Азәрбајчанлыларын сој көкүндә дуран Гарагојунларын инамына көрә таңрынын јанында Алмас—*Almas* (Алмаз) адлы мәләк вармыш⁴⁶. Алмаз (Алмас)-ын таңрынын јанында јашајан мәләк олмасы онун јахшы истәрлији илә бағлыдыр. Дејәсэн, Гарагојунлуларын Алмасы башга түрк халгларынын Алмаз, Албасы сөзләринин фонетик вариантыдыр. «Ал»-ын јахшы истәрлијини көстәрдијини дә јад едәк. «Ал» сөзүнүн иштиракы илә јаранан Азәрбајчан сөзләринин бир чоһунда о јахшы истәрлији билдирир. Мисал үчүн Ал дәрвиш нағылларында ушаг һәсрәти илә јаныб-јахылан шаһа алма (бурада алма Дүңја Ағачына ишәрәдир) верир вә сонра шаһын өвлады олур.

Кәтирилән дил, тарихи-мифоложи, этнографик дәлилләрдән ајдынлашыр ки, Ал арвады, Албасты јарандыгы чағдан јахшынын, хејрин, учалыгын, еләчә дә јамаңын, писин бәлкәси имиш. Демәли, Албасты, Ал арвады әксликләри өзүндә топламыш вә јарандыгы илк чағларын-дан јахшыны да, јамаңы да тәмсил етмишдир. Бу мүрәккәб мәсәләни бир аз да ајдынлашдырмагы кәрәкли сајырыг. Доғрудур, чағларын топлумсал, мифоложи, дини, сијаси бурулғанлары Ал гарысынын—Албастын әксликләрлә бағлы кејфијјәтинин бир сырасыны өзүндә сахламышдыр. Апчаг елм үчүн марағлыдыр ичә олмуш ки, ејни миф персонаж, миф илаһә әксликләрин бәлкәси олмушдур. Бу мәсәләјә ашағыда тохупачагыг. Ал арвады—Албыс—Албас сөзүнүн сөз ачымыны ајдынлашдырмаг үчүн даһа бир сыра дәлилләри јад едәк. Бизчә, Азәрбајчан вә башга түрк дилләриндәки *Alou//алов al//ал* вә *ov=ов* тәркибиндән јаранмышдыр. «Ал» тәркибинин гырмызы, «уча» вә јухарыда садаладыгымыз аңламлары да вардыр, *ov//ов* дејәсэн одла бағлы сөздүр вә ола билсин одла илишкәли бу вә башга сөзүн галығыдыр. *Ov=ов* одла бағлы сөзләрин бир сырасында тәркиб кими ишләнмишдир. Мисал үчүн, *kos+ov//кос+ов*,

⁴⁶ Ба х: В. А. Гордлевский. Кара-Коюнлу. Баку, 1927, сәһ. 8—9.

к+ов//г+ов вә с. Башга бир мисал ал+gus//алгыш сөзүндәки ал//ал учалыгы билдирир, «гыш» тәркибини исә аҗрыча арашдырмаг кәрәкдир. Бу тәркиби јетәринчә арашдыра билмәдик. «Гыш» тәркиби дејәсэн сәси, сөзү билдирирмиш, сонрадан архаикләшмиш, бу вә башга сөзүн тәркибиндә дашлашмышдыр. Мисал үчүн, гаргыш—гар+гыш, гарагышгырыг—гара+гыш+гырыг, гыш+гырма вә с. Бу сөзләрдәки «гыш» тәркиби сәслә илишкәлији өзүшү көстәрир. Бир сыра түрк дилләриндәки «фышгыр»-дакы «гыш»да јухарыдакы сөзләрдәки гышла бир аңламдадыр.

Короғлунун атасы Алы кишинин адындакы «Ал» тәркиби дә учалыгы билдирән «ал»-ла илишкәлидир. Бир өријә дә диггәт јетирәк. «Јал» вә јал+ама (јал+ама) јер адындакы, јал тәркиби дә учалыгы билдирән «ал»-ла илишкәлидир. Бу сөзләрдә, «ј» сәс артымы вардыр. Көрүнүр ки, бир сыра түрк сојлары, гәбиләбирләнимәләри, сонралар халгы ал//ал-ы «ј» сәс артымы илә демншләр. Түрк дилләриндә ал//ал-ын «јал» кими сәсләнмәси ишыгла да илишкәлидир. Мисал үчүн, «јалгын», јал+гын алов, илдырым⁴⁷, јалтын—јал+тын—парлаг⁴⁸ (блеск), јалтра—јал+тра—парлајыр⁴⁹, јалчыг—јал+чыл—ишыглы, ишыг верән⁵⁰ јал+ын јал+ын—илдырым, алов⁵¹, јалгун—јал+гун—алов⁵² вә с. Бу сөзләрин һамысында «јал» тәркиби ишыгы билдирир.

«Ал//ал сөзүнү бир сыра биличиләр түрк дилләриндә арашдырмадыгларындан ону башга-башга дилләрә—Шумер, Гот вә дилләрә аид етмишләр. Азәрбајчан, түрк, ујгур, өзбәк, туба, јагут, гыргыз, татар (Газан, Кырым), Коман вә б. түрк дилләринә, Авропа, түрк халгларынын биличиләринә сөјкәһәрәк исбат етмишик ки, Ал//ал түрк-дилләринин доґма сөзүдүр.

Гәбилә, јер ады олан Албан сөзүндәки ал//ал тәркиби дә учалыгы билдирир⁵³. Јагутлар уча, бөјүк, улу, шан-шөһрәтә албан//албан—ал+бан) дејирләр⁵⁴. Бизчә,

⁴⁷ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, I һиссә, сәһ. 171.

⁴⁸ Јенә орада, сәһ. 181.

⁴⁹ Јенә орада, сәһ. 182.

⁵⁰ Јенә орада, сәһ. 172.

⁵¹ Јенә орада, сәһ. 166.

⁵² Јенә орада, сәһ. 173.

⁵³ Мирәли Сејидов, «Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән». Бақы, 1989, сәһ. 61—83.

⁵⁴ Ба х: Якутско-русский словарь. М., 1972, сәһ. 37.

Албан јер, гәбилә ады да бу сөзлә бир көкдәндир, бир јувадандыр⁵⁵. Јагутларда ал//ал-ла илишкәли бир чох сөзләр јаранмыш ки, удулуғу, учалыгы билдирир. Јагутлар удуг—ағача alluk+mas+аллуг—мас—allyk—ал+лук дејирләр. Мифоложи тәсәввүрә көрә Аллук—масда ағачында бу вә башга чеврәнин саһибәси јашајыр.

Јагутлардан даһа бир мисал чәкәк. Онлар мифлә илишкәли удуг ода ал//ал Уот—ал+јот—од, ев очагынын руһунун бәһзәтмәси, епитети ал+урхан (урхан) аса адланыр. Кәтирилән дәлилләрдән ајдын олур ки, Ал—Ал+гарысы—Албыс—Алмыш, Албас вә с. фонетик вариантлары јаман вә јахшы истәр мифоложи персонаждырлар. Бир сыра түрк дилләриндән кәтирилән мисаллардан өрнәкләрдән ајдын олду ки, Ал мүгәддәслији дә билдирир (Ал дәдә вә с.). Биз чалышачагыг ки, Ал вә онун фонетик вариантынын јахшы вә јаман, пис истәр олмасынын мифоложи, фәлсәфи, топлумсал сәбәбләрини ајдынлашдыраг.

Индијә кими бу проблем арашдырычыларын көзүндән јајынмышдыр. Бу башдан јазаг ки, Албыс (Албыз)—Алмыш сәсләнмәси илә Албас сәсләнмәси башга-башга аңламлыдырлар. Ашағыда көрәчәјик ки, онларын сөз ачымы бахымындан иккинчи тәркиб һиссәләри (быс—биз—мыс—мыш вә бас) ајры-ајры аңламлы сөзләрдир. Ал вә быс+ал вә мыс (мыш) тәркибләриндән јаранмыш вә Түрк дилләриндә Албыс—Алмыс-дакы м, б, с, ш, з сәсләри м, б вә с, ш, з, бир-бирини әвәз едирләр. Бу дил һадисәсинин көз гаршысына кәтирсәк онда онлар бир сөзүн (быс, мыш, мыс) ајры-ајры сәсләнмәләридирләр. (Албыс—алмыз, алмыш, алмыс). Јухарыда ал//ал-ын уча, гырмызы вә башга аңламларыны садаладыг. Чох аңламлы ву быс-ын, бир сыра түрк дилләриндә, о сырадан Јагут дилиндә, јох етмәк, мәнв етмәк (уничтожать), инсаны һәјатдан (өмүрдән) мәнв етмәк (лишать жизни) аңламлары вардыр⁵⁶. Онда албыс (алмыс) инсан һәјатыны мәнв едән, јох едән уча од, гырмызы демәкдир. Сөзсүз ки, бунула әски инсан мәнвәдичи оду, гызмар Күнәши көз гаршысына кәтирирмиш. Күнәш гырмызыдыр, оддур вә илк инсана көрә о ән учада дурандыр. Нә үчүн јаранышын јараданы сајылан күнәшә

⁵⁵ Ба х: Мирәли Сејидов. «Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән». Бақы, 1989, сәһ.

⁵⁶ Ба х: Якутско-русский словарь. М., 1972, сәһ. 94.

белә иис, яман мифоложи сифәг, сујум верилмишдир? Чәтин вә чохдан бизи дүшүндүрән бу суала ашагыда чаваб вермәжә чалышачагыг. Мифоложи тәсәввүрә көрә Албыс (Алмыс) вә онун Алгары варианты инсан һәҗатына гәһимдир. Божлу гадыны өлдүрмәк истәҗир вә буна һәрдән дә «мүвәффәг олур». Бунунла да о, инсан артымынын гаршысыны алып, инсанын көкүнү кәсмәк истәҗир. Албыс Күнәшин, одун һәддән чох исти, мәһведичи истилижинин бәлкәсидир. Белә исти инсана, чанлылара өлүм кәтирир. Бизчә Албасын—Албастын, Албысын фонетик варианты вә ејни сујумлу мифоложи персонаж, инам сајылмасы керчәкликлә сәсләшмир. Албасын вә Албысын илк тәркиби ал//ал ејни сөздүр. Анчаг, «бас» вә «быс» башга-башга аңламлыдырлар. Бас//bas да голганатлы, чох аңламлыдыр вә онун башлангыч (начало), булаг, гәҗнаг (исток)⁵⁷ аңлашмаларына туш кәлмәк олур. Онда Албас//albas, уча одун башлангычы, истинин гәҗнагы, мәһбәји демәкдир. Бунунла да әски инсан Күнәши көз гаршысына кәтирirmiш.

Бир сыра түрк халгларынын Албасы сары гыз шәклиндә тәсәввүр етмәләри сөзсүз ки, онун Күнәшә илишкәсиндән јаранмышдыр. Демәли, бир мифоложи инамы тәмсил едән Албыс вә Албас(ты) башга-башга аңламлыдырлар вә нә вахт исә бир-биринин әксинә олан инамларла, көрүшләрлә, аңлајышла илишкәли имишләр. Доғрудур, бу ики башга-башга аңламлы сөзләрин биринчи тәркиби ал//ал (од, гырмызы, уча, Күнәш) ејни сөздүрләр. Диггәт едиләрсә «ал» сөзүнүн өзү дә әксликләри тәмсил етмишдир. Бу сөзүн Алтај вә б. дилләрдә аңламларындан бири учалыг⁵⁸ о бириси исә вәһши, амансыз, јыртычыдыр⁵⁹. Апајдын көрүнүр ки, ал//ал сөзү әксликләр тәфәккүрү илә бағлыдыр вә бир-бирини инкар едән аңламлары вардыр. Албас, Албыс-ын икинчи тәркибләри бир-биринә гаршы дурмуш сөзләрдир. Албас(ты) уча башлангыч, уча истинин гәҗнагы, мәһбәи, Албыс инсан һәҗатыны мәһв едән исти, јыртычы демәкдир. Албысын гарагыргыз вә башга түрк дилләриндәки јалбыс//јалбуз фонетик сәсләнмәсинин алов (пламя)⁶⁰, јалбыш (бу сөздәки ј сәс артымы вар вә быш тәркибиндәки «с» — сә-

⁵⁷ *Јенә орада, сәһ. 65.*

⁵⁸ *Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, I чилд, I һиссә, сәһ. 349.*

⁵⁹ *Јенә орада, сәһ. 349.*

⁶⁰ *Јенә орада, III чилд, I һиссә, сәһ. 188.*

синин «ш» сәси илә әвәз олунмасы түрк дилләриндәки «с», «ш» сәсләринин сәсдәјишмә фонетик гануну илә илишкәлидир) аловлу, алов аңламы вардыр. Албыс вә онун фонетик сәсләнмәси еләчә дә алов, од демәк имиш. XI јүзиллијин күрчү гәҗнагларында Гафгаз дагынын адына Јалбуз, Албуз шәклиндә туш кәлинир. XI јүзиллијин јазары Леонти Мровелидә охујуруг: «Кавказ—это Јалбуз), «Кавказ—это Албуз»⁶¹. («Јалбуз—бу Гафгаздыр», «Гафгаз бу Албуздур»). Гафгаз уча дағ олдуғуна көрә уча—ал//јал вә буз//быс (од) јә’ни уча од—Күнәш чыхан јер адландырылмышдыр⁶².

«Албыс», «Албас» сөзләри әклик көрүшләри илә сәсләшир вә һәр бири онун бир јөнүнү тәмсил едир. Јери кәлмишкән јазаг ки, быс//вус-дан вә онун фонетик вариантындан бир сыра түрк халглары, јаманы, писи билдирмәк үчүн јарарланмышлар. Мисал үчүн јабус (јабыс) јаман демәкдир⁶³. Јери кәлмишкән јазаг ки, дејәсэн јабус да «јал» илә «бус» мүрәккәб сөз јарадаркән «л» сәси дүшмүшдүр.

Дејиләнләрдән бир даһа көрүнүр ки, Албыс—Албас әксликләрлә илишкәлидир. Нечә олмуш ки, јарадылышы—каинаты јарадан Күнәшлә илишкәли ики бир-биринин әксинә олан мифоложи инам вә ону тәмсил едәнләр јаранмышдыр?

Әски инсан тәбиәти изләдикчә, мүшаһидә етдикчә ондакы тәбии әксликләр инсан тәфәккүрүндә башлыча олагаг истәр-истәмәз әксликләр көрүшү јаратмышдыр вә бунларын көкүнү, јувасыны тәбиәт сајмышдыр. Бу белә дә олмалы иди. Чүнки о әксликләри тәбиәтдә көрүрдү, онда һисс едирди. Бизчә дуал тәшкилат гурулушу да бу тәфәккүрлә аз-ох бағлыдыр. Мисал үчүн **Аг-гојун, Гарагојун; Үчоғ, Бозоғ** гәбилә бирләшмәләринин адларындакы «ағ», «гара», «үч», «боз» ајрылыгы гојун «оғ» исә көкү, бирлији вә онларын бир олмасыны билдирир.

Башга бир мисал: «су» түрк халгларында јахшылыг билдирән илкин башлангычлардандыр. Анчаг әски инсан тәбиәтдә сујун хејирли вә зәрәри олдуғуну һисс етдик-

⁶¹ *Леонти Мровели. «Жизнь картлийских царей», М., 1979, сәһ. 44.*

⁶² *Бу јер — дағ ады көстәрир ки, түрк сөзү јалбуз//албуз јер ады кими дә һәлә XI әсрдән габаг ишләнмишдир.*

⁶³ *Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, I һиссә, сәһ. 295.*

дән сонра ону эксликләр көрүшү илә илишкәләндирмишдир. Ичмәли, инсанын јашајышына јардым едән суја Ағсу, учуруб дағыдан, фәлакәт кәтирән, ичмәјә кәрәкли олмајан (гарын көпдүрән) суја Гарасу демишләр. Бу-рада да су көкдүр, ағ вә гара исә эксликләр ганунунун тәләбинә көрә артырылмышдыр. Сонралар јә'ни дуал тәшкилат гурулушу чағлары ајрылмалары бир дә она көрә едиллирди ки, бу гәбиләләр екзогамлы-гангоһумлуғу көз гаршысына кәтириләрәк евләнирдиләр. Экзогамлы евләнмәјә көрә исә ган јад олмалыдыр, ајры олмалыдыр. Көрүрсүнүзмү көк бирдир, бу көкдән ајрылмалар башлајыр. Албыс, Албас, Алгарысы вә онларын фонетик вариантларында да дурум беләдир. Көк «ал»-дыр—учадыр, гырмызыдыр—күнәшдир—оддур. Эксликләр вә дуал гурулушунун ганунларына көрә онларын тәмсил етдикләри апләјышлар, пәспәләр—шејләр, ад вә с. ајрылмалыдыр, фәргләнмәлидир. Буна көрә дә бири истинин башланғычы (јахшы истәр) Албас, о бири исә инсан һәјәтына гәсд едән, инсан сујунун гәними, јандырыб-јахан Күнәшдир, Албысдыр. Һәтта илкин чағлар Албасы Албысдан даһа чох ајырмағ үчүн Албаса гырғызлар, газағлар вә бир сыра түрк халғлары Сары Албас(ты) демишләр вә инди дә дејирләр. Ону Сары Албас адландырақән Күнәшлә даһа да илишкәләндирмишләр. «Албас»-а сары сөзүнүн артырылмасы Ал арвадынын адын-дакы «ал»ын уча, од вә с. буна јахын аңламларынын арханкләшмәси илә бағлыдыр. Бәллидир ки, сары Күнәшин бәлкәси вә онун рәнкидир⁶⁴. Албас вә Албыс сөзләриндәки, бас вә быс тәркибләри ајрылығ, экслик јарадыр (Ағгојун, гарагојун, Үчөг, Бозоғдакы кими). Даһа дәгиг десәк, экслик тәфәккүрүнү көзә чарпдырмағ үчүн «ал»-а көкә, јуваја, быс вә бас-ы артырмышлар. Әски инсан дүшүнмүш ки, мүлајим, нормал, әкин-бичинә, һејвана, инсана јарарлы кәрәкли уча, гырмызы, оддур вә Күнәшдир вә о истилик башланғычы һәјат башланғычыдыр. Әксинә ифрат, чох күчлү, ал-истилик, Күнәш, од мәһведичидир, инсана гәнимдир. Демәли эксликләр Күнәшдә (ал-да—одда, гырмызыда) топлашыблар. Елә буна көрә «ал» (Күнәш)-ин эксликләри тәм-

⁶⁴ Ба х: Мирәли Сејидов. «Китаби Дәдә-Горғуд» бојларындакы бә'зи сөзләрин етимолокијасына даир, Азәрбајҗан ССР ЕА «Хәбәрләр»и (Әдәбијат, инчәсәнәт серијасы), 1976, № 4, сәһ. 36; јенә онун «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында», «Азәрбајҗан топлусу», 1978, № 3, сәһ. 201.

сил едән умалығ, еләчә дә амансыз, јыртычы аңламы вардыр: Күнәш эксликләрин — јахшы истәрин, еләчә дә пис истәрин көкүдүр, јувасыдыр. Бу мифик инамын даһа ајдын олмасы үчүн бир мәсәләни гыса да олса јад етмәк истәјирик. Һәлә 1976-чы илдә чап етдирдијим јазымда Ал гарысындан, Ал арвадындан, Албысдан, Албасдан бәһс едәркән, бу сөзләрдәки Ал//ал тәркибини, «јүксәк», «уча» гүдрәт(ли), гырмызы, од олдуғуну вә Күнәшлә илишкәлијини јазмышам⁶⁵. Мәңчә Алгарысы Албас, Албыс вә онларын башга вариантларынын ән әскиси јағутларын, бир сыра түрк халғларынын һеч бир сөз артырмадан дедикләри учалығы, оду билдирән «Ал»-дыр.

Абдулгадыр Инан түрк халғларынын Албас(ты)—Албас, Алгарысы, Ал-ы һаггында бәһс едәркән марағлы бир дәлили јад едир. О, јазыр ки, Алгарысы, Ал адәтән сары, сарынын гыз, һәрдән исә кечи шәклиндә, һәрдән исә ири, саллаг дөшләрини даһына атмыш гадын кими тәсәввүр едиллирмиш вә евләнмәјә дүшмән имиш⁶⁶.

Дејилдији кими о, гадынлары доғум вахты өлдүр-мәјә чалышырмыш. Инди онун сары гыз, кечи кими тәсәввүр олунмасына диггәт јетирмәк истәјирик. Чүнки онун белә тәсәввүр олунмасы мифоложи персонажын, инамын көкүнү, илкини ајдынлашдырмаға јардым едир. Бизчә, «алын белә тәсәввүр едилмәси онун илкин мифоложи сујуму илә илишкәлидир. Бәллидир ки, түрк халғларынын мифоложи тәфәккүрүндә сары вә гырмызы рәнкләр Күнәшин бәлкәси сајылмышдыр⁶⁷. «Ал»-ын уча, гырмызы, од аңламлары вә онун сары гыз шәклиндә тәсәввүр олунмасы белә бир гәпаәтә кәлмәјә имкан верир ки, о, Күнәшин бәлкәси имиш. Ал—Ал гарысынын кечи кими тәсәввүр олунмасы исә онун мәһсулдарлығла, јазла, Күнәшлә илишкәләндирир. Түрк халғларында, еләчә дә бир сыра әски халғларда кечи јазын, мәһсулдарлығын, артымын бәлкәси олмушдур. Фикримизин тәсдиғи үчүн бир адәти јад едәк. Бир чох түрк халгла-

⁶⁵ Ба х: Мирәли Сејидов. «Китаби-Дәдә-Горғуд» бојларындакы бә'зи сөзләрин етимолокијасына даир. Азәрбајҗан ССР ЕА «Хәбәрләр»и, әдәбијат, инчәсәнәт, серијасы, 1976, № 4, 36; јенә онун «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында», Азәрбајҗан топлусу», 1978, № 3, сәһ. 201.

⁶⁶ Ба х: Абдулгадыр Инан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 162.

⁶⁷ Кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов, «Көј, ағ, гара рәнкләринин әски инамла әләғәси», Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1978, № 2.

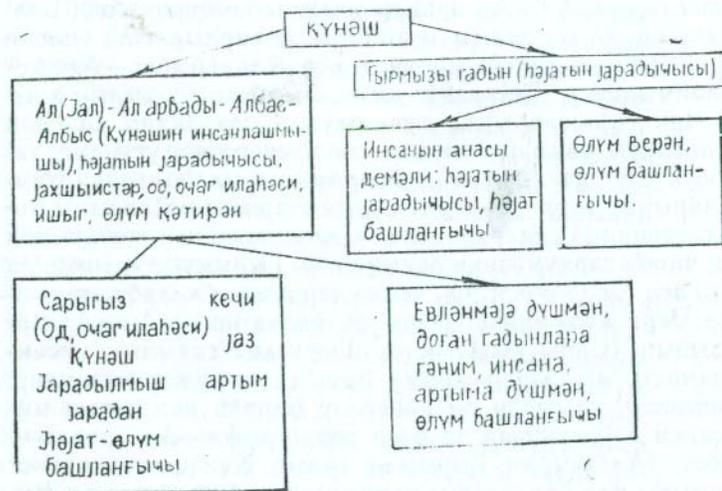
рында, хусуси илэ Туваларда аилэ очагы илэ баглы төрөндө башы сары кечидән жарарлапырмышлар. Бизчә бу төрөндө сары башлы кечи Күнәшин бәлкәси кими дүшүнүлүрмүш. Мифләрдә кечи еләчә дә жазын артымын, Күнәшин истисинин бәлкәси кими верилирмиш. Демәли, ал арвадынын кечи кими көз гаршысына кәтирилмәси бир даһа ону артымла, жазла, Күнәшлэ илишкәләндирир.

Елә буна көрә дә прәлидә јаздыг ки, бир сыра түрк халгларында «ал» очагын, одун илаһәси сајылыр. Еләчә дә «Ал»-ын јал (бурада «ј» сәсинин артымы вардыр) кими сәсләнмәси ишыг аиламы илэ бағлыдыр. Бахын, «ал»—јал од, очаг илаһәси вә ишыг демәкдир, бунларын һамысы да Күнәшлэ бағлыдыр. Инди исә Ал—Ал арвадынын өлүм јајан, артырма дүшмән олмасы илэ бағлылығыны даһа ајдын көз гаршысына кәтирмәк үчүн түрк халгларындан Гитанларын бир инамыны јад этмәк истәјирик. Еранын илк јүзиллијинә анд Чин гајнагларынын вердији билкијә көрә, Гитанларын Гырмызы гадын (Ал һәм дә гырмызы демәкдир. Дејәсән, Гырмызы гадын ады «Ал»-ын чинчә тәрчүмәсидир.) Адландырдыглары мифик персонаж бир чох сујумуна көрә Ал—Албастаја охшајыр, һәтта демәк олар ки, ејпидир. Гырмызы гадында да Ал арвады кими экликләр топлашмышдыр. О һәјат верәрмиш (Ал арвады да артымын бәлкәсидир), еләчә дә өлүм кәтирәрмиш. Инди Ал—Ал арвады—Албасла Гырмызы гадынн ошхар вә ајрылан фәргли јөнләрини көз гаршысына кәтирәк. Биз Ал—Албас (ты) да, Албасыда да Гырмызы гадындакы миф сујумларыны көрүрүк. Албасда Күнәш сары, Сарышын гыз еләчә дә кечи шәклиндә көз гаршысына кәтирилирмиш. Демәли, о, нә вахт исә зооморф онгон олмушдур. Албас, еләчә дә сарышын гыз кими дә дүшүнүлмүшдур. Бу да өнү көстәрир ки, Күнәш инсанлашдырылмышдыр. Бу нисбәтән онун зооморф онгон кими дүшүнүлмәси илэ бир вахта дүшүр, ола биләр аз сонракы чағда јарапырмышдыр. Күнәшин бәлкәси сарышын гызын кечи шәклиндә дүшүнүлмәси мифоложи бахымдан тәбиидир. Дејилдији кими кечи бир чох әски халгларда, еләчә дә түрк халгларында жазын, артымын, мәһсулдарлығын бәлкәсидир. Елә буна көрә дә о јазы һимајә едир. Бахын, кечи—Күнәш—сары гыз артымы, мәһсулдарлығы, еләчә дә евләнмәни—инсан сојунун бој артмасыны тәчәссүм етдирир. О, ејни заманда евләнмәјә, бојлу гадыла-

ра дүшмәндир, башга сөзлә десәк, инсан артымынын гәнимидир. Елә буна көрә дә өлүм кәтирир. Демәли, Күнәшин бәлкәси бу сары гызын бир јөнү артымла, јаз илэ башга бир јөнү исә өлүмлэ бојлу гадынлары, ушаглары өлдүрмәклә, инсанын, бәшәријјәтин көкүнү кәсмәклә илишкәлидир. Мәкәр бу миф кејфијјәтләри түрк халгларындан олач Гитанлардакы Гырмызы гадынн миф сујуму—кејфијјәтләри илэ бир дејилми? Инама көрә Гырмызы гадын һәјат верир, инсапларын, бәшәријјәтин анасыдыр, демәли, артымын көкүдүр. Күнәшин кечи симасына кирмиши дә артымла сых бағлыдыр. Албас о бири тәрәфдән инсана дүшмәндир, онун көкүнү кәсмәк истәјир. Елә буна көрә дә евләнмәјә дүшмәндир. О, өлүмүн көкүдүр, башланғычыдыр. Дејәсән, дејиләнләрдән ајдын олур ки, һәјат верән, һәјат башланғычы, өлүм кәтирән, өлүм башланғычы һәр ики мифоложи персонаж Гырмызы гадын (Күнәш) да Гырмызы Ал арвады (Албыс) да Күнәшлэ илишкәлидир вә илкин Күнәшин бәлкәси олмушдур. Күнәшин инсан шәклинә кирмиш Гырмызы гадын, Ал—Ал арвады адлары да бирдирләр. Бәлидир ки, ал-ын гырмызы аиламы да вардыр. Ола билсин ки, Гырмызы гадын нә вахт исә Ал—(Албас—Албыс) адланмышдыр. Дејилдији кими, Гырмызы гадынн адына Чин гајнагларында туш олушур. Бәлидир ки, Чин гајнаглары онларын тарихи гоншусу олач түрк халгларынын удуг дағларыны, онгонларыны, илаһәләрини, таңрыларыны, сәркәрдәләрини, хаганларыны, сојларыны, гәбиләләрини јад едәркән адәтән онун әслини—түркчәсини јох, чинчә тәрчүмәсини вермишләр. Гырмызы гадынн да бизә әсл сәсләнмәси јох, чинчә тәрчүмәси кәлиб чатмышдыр. Јери кәлмишкән јазак ки, бизчә истәр Ал—Ал арвадынын (Сары гыз), истәр Гырмызы гадынн инсанлашмасы мифләрдә дөнмә просеси илэ илишкәлидир. Дөнмәләр, нә гәдәр дә дөнсәләр һарада исә илкин мифоложи сујумуну аз да олса горујур. Ал—Ал арвады—Албас (Албыс) вә Гырмызы гадын Күнәшли—көјдәки гырмызы илэ бағларыны үзмәмишләр. һәр икиси дә Күнәшлэ бағлыдырлар. Дејилдији кими Ал арвады вә Гырмызы гадынн адлары да бирдир. Ал да гырмызы демәкдир. Илкин мифоложи инамла илишкәли мифоложи персонажлар Күнәшлэ сых бағлы экликләри дә тәмсил едирләр. Онлар јарадылышын анасы, јараданы Күнәшлэ илишкәли олдуғларындан јарадылышы, еләчә дә инсанлары јарадандырлар. Онлара бу мифик кејфијјәт

Күнәшдән, ондакы эксликләрини бир јөнүндән јахшы истәр јөнүндән кәлир. Һәр ики мифоложи персонаж ејни заманда һәјата, инсан өмрүнә, инсан нәслинә дүшмәндирләр. Демәли, онлар лабүд өлүмүн башланғычыдырлар. Бунунла әски түрк халглары һәјатын диалектик һәрәкәтини — өлүм, олум анлајышыны, онларын јашарылығыны, әбәдилијини, әвәзләнмәләрини вермишләр.

Бу дејиләнләрдән ајдынлашыр ки, әски түрк халгларында белә бир мифоложи—ибтидаи фәлсәфи көрүш вармышки, Күнәшдәки эксликләрдән бирини јөнү дә јамадыр, өлүмдүр (дәһшәтли исти). Бунунла да инсан һәјат чәрхини, өлүм олумун әвәзләнмәсини, фәләјин чархын дөвранынын мараглы бир гапунуну вермәјә чалышмышдыр. Гырмызы гадын инсанларын анасы һәјат верән кими дә дүшүнүлмүшдүр. Һәр ики персонажын мифоложи сујумуну даһа јахшы көз гаршысыла кәтирмәк үчүн вахты илә тәртиб етдијимиз вә чап етдирдијимиз диаграммаја бир даһа диггәт јетирәк:

Бу образлары башга чүр тәсәввүр етсәк: онларын бир үзү хошбәхтлик јајан, үзүндән нур төкүлән, о бири үзү исә чеврәсинә бәдбәхтлик сәпән дәһшәтли бир гыздыр. Дејиләнләрдән вә диаграмадан ајдын олур ки, Ал—Ал арвады—Албасты—Албыс вә Гырмызы гадын бир сујумлу мифоложи персонаждырлар. Онларын һәр икисиндә дә ајры-ајрылыгдә эксликләр өз әксини тапмышдыр.

Јухарыда јаздыг ки, Албасты—Ал арвады, Гырмызы гадын икили сујумлудур. Онлар јахшыны вә јамаңы тәмсил етмишләр. Демәк олар ки, аз гала бүтүн түрк халгларында Ал—Албас—Алмыш—Албыс—Ал арвады вә онун фонетик сәсләнмәләри мифоложи персонаж илаһә кими ејни шәкилдә тәсәввүр олуңмушдур. Ола биләр ки, көрүнүшләриндә аз, лап аз ајрылыглар вардыр. Азәрбајчанлылар Ал арвадыны дөшләри дзинә дүшәи, ири дөшләрини архасына атаи, түклү, сары, гырмызы, ејбәчәр, бојлу гадынларын дүшмәни кими дүшүнмүшләр. Түркләр, өзбәкләр, түркмәнләр, гәрби Сибир түрк халглары⁶⁸, еләчә дә татарлар белә дүшүнмүшләр ки, Албас јамаң, нис истәр, сачлары пырпыз, дизләринә кими саллаг дөшлү, ити дыриаглы, бојлу гадынлары, јени доғулмуш ушаглары өлдүрәндир. Сибир татарлары бир чох түрк халглары кими инанырмышлар ки, Албасты суда јашајыр. Ону су өкүзү вә су инәји кими тәсәввүр дә едирмишләр⁶⁹. Алтајлар—Албасын—Алмыш, Шулымс фонетик вариантыны ишләдирләр вә онларын ишамына көрә, о, јералты јамаң истәр мифоложи персонаждыр, руңдур⁷⁰. В. В. Радлов јазыр ки, Алмыш—Албыс јералты дүнјанын танрысы, јамаңлыгы јарадан Ерликә хидмәт едәндир⁷¹. Һәтта Алтајларда белә бир әфсанә вардыр ки, Алмышлар Алтајда јашамыш, бәдәнләри түклә өртүлү имиш⁷². Ујғурлар⁷³, тувинләр Албас-(т)ы јамаң истәр мифоложи персонаж кими тәсәввүр етмишләр.

Ираг кәлкүтләри ал-һал арвадынын јамаң истәр сәјдыгларына көрә онунла илишкәли белә бир аталар сөзү дә јаратмышлар: «талесиз ушағын нәнәсини ал анапар». Биз бир чох түрк халгларында Албасын јамаң, нис истәр мифоложи персонаж олмасы һаггында мисаллары артыра биләрик.

Албаса—Ал арвадына гаршы дурмаг, онун вурачагы зәрәри дә ф етмәк үчүн азәрбајчанлылар бојлу гадыннын јастығынын алтына гурд дәриси гојармышлар. Нә үчүн

⁶⁸ «Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера». Л., 1976, Ф. Т. Валеев. «О религиозных представлениях западно-Сибирских татар», сәһ. 326.

⁶⁹ Јенә орада, сәһ. 324.

⁷⁰ Ба х: «Маадай Кара», М., 1973, сәһ. 464.

⁷¹ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, I чилд, I һиссә, сәһ. 439.

⁷² Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, I чилд, I һиссә, сәһ. 439.

⁷³ «Ујғур макал вә тәмсилләри». Алма-Ата, 1978, сәһ. 195.

белә едирмишләр?! Бәллидир ки, түрк халгларында гурд Күнәшин бәлкәсидир вә жаманы говур. Бу сујум, Күнәшин јахшы истәр јөнү илә сәсләшир. Демәли, азәрбајчанлы жаманы говмаг үчүн Күнәшә, онун јахшы истәр јөнүнә сығынрмыш.

Азәрбајчанлылар вә бир сыра түрк халглары бојлу гадын доғум вахты өзүнү чох пис һисс едәркән јахындакы чајы, көлү гылынчлармышлар. Бизчә бунун сәбәби одур ки, Ал—Ал арвады, Албас—Албыс инама көрә суда—чајда, көлдә јашајыр вә сују гылынчламагла ону горхудармышлар вә о да евинин (суда) јашајыш јеринин, өзүнүн тәһлүкәдә олдуғуну һисс етсин вә јаман, пис чалышмасындан—фәалијјәтиндән әл чәксин. Бир сыра түрк халгларында ајрыча адамлар олармышлар ки, бојлу гадынлары Ал-Ал арвадындан горујармышлар. Булара түркмәнләр, Алчы//alsu дејирмишләр⁷⁴.

Биз јери кәлмишкән бурада өтәри дә олса бир мәсәләјә тохунмаг истәјирик. Јаздыг ки, Ал—Ал арвадыны горхутмаг үчүн сују гылынчлармышлар. Ал арвадынын јашадығы сују гылынчламагла инсан мифоложи персонажа, илаһи анлајыша гаршы чыхыр. Бурадан да инсан вә мифоложи персонаж, инсан вә илаһиләр арасындакы «вуруш»ун илкни формасы јарапыр. Бу «вуруш» Дәли Домрулла Эзраилин ворушуна кәтириб чыхарыр. Азәрбајчан тәфәккүрү буна да гане олмур. (Јуғ төрәниндә олдуғу кими) «Јуғ»да инсан өлмүш инсанын јеринә јени инсан јарадыр. О јашарылығын бәлкәсидир. Бунунла да о һеч бир мұһакимәси, шәхси фикри олмајан Эзраилә билдирир ки, сән инсан өлдүрүрсән, мән јарадырам. Демәли, сән мәһв едән, өлдүрәнсән, мән инсан јараданам. Бу о демәк дејил ки, әски инсан танрынын үзүнә ағ олур. О, өзү илә танры арасындакы фәрги арадан көтүрмәјә чалышыр. Онунла бир гатда дурмаг истәји илә јашајыр, өзүнү јарадычы сајыр вә өзүнү танры гатында гојур.

Биз јухарыда јаздыг ки, Ал—Ал арвады—Албасты јахшы истәрликлә дә илишкәлидир. Бу мифоложи бахымдан да тәбиндир. Чүнки әкслик анлајышы, тәфәккүрү илә бағлы олан көрүшләр, инамлар ики јөнлү олур. Ал арвады да беләдир. Онун бир јөнү јухарыда көрдүјүмүз кими јаманла, о бири јөнү исә јахшы истәрликлә сәсләшир. Јаздыг ки, Ал арвадыны суда јашајан сај-

⁷⁴ Ба х: Ali Piza Salman (Yolkin "Cenupta Türkmen oymaları", II kitab, Ankara, 1977, с. 293.

мышлар. Бир сыра түрк халгларында еләчә дә Шорларда белә инам вармыш ки, Албас су јијәсидир, илаһәсидир. Онун узун гызылы сачлары, гызыл дарағы вардыр. Диггәт един. Ал од, очаг јијәси, Албас—Ал су јијәси, илаһәси, су апасы һәр икиси булар јахшы истәрлирләр. Ким ки, су илаһәси Албасты гызыл дарағыны әлине алса иди, о, онун руһуну бәдәниндән чыхарыб өлдүрәрди⁷⁵.

Албасты—Ал арвадынын јахшы истәрлијинин бир сыра кејфијјәтләринә, сујумуна кечмәздән Шорларын Албас(тын) харичи көркәми һаггында көрүшләрини ичәләмәк истәјирик. Чүнки бу көркәмин ајдынлашмасы Албасты мифоложи сујумунун үзә чыхмасына јардым едир. Албасты гызылы сачы вә гызыл дарағы ону биләваситә Күнәшлә илишкәләндирир. Онун су илаһәси олмасы да мифоложи бахымдан марағлыдыр. Түрк халгларында су илк башланғычдыр. Албасты јахшы истәрди, јалпыз онун гызыл дарағыны әлине аланы өлдүрүр. Бу да мифик вә тәбин бахымдан инандырычыдыр. О, Күнәшлә илишкәлидирсә, сөзсүз ки, онун дарағына әл вурмаг да горхулудур. Бизчә, Шорларын Албасты су вә Күнәшлә илишкәлидир. Сибир татарларында Албасты су апасы сајылмасы онун јахшы истәр јөнү вә илк башланғычы — су илә илишкәсини көстәрир⁷⁶. Тофаларда белә бир инам вармыш ки, һәр бир чајын өз саһиби, илаһәси вар вә онларын һамысы баш су илаһәсинә —Суг—ези*—јә табедирләр⁷⁷. Гарахолда јашајан түрк халгында Албасты илишкәли әфсанәнин елм үчүн ајрыча дәјәри вардыр. Бу кичик әфсанә онун јахшы истәрлијини апајдын көстәрир. Әфсанәдә дејилир ки, Албаслар овун уғурлу кечмәсинә јардым едирләр. Инама көрә албаслар чох ири, узун, күрәкләринә атдығлары дөшләриндән овчулара сүд верир, габыргаларындан әт кәсиб онлары једирирләр⁷⁸.

⁷⁵ Ба х: «Шорский фольклор», записи, перевод, вступительная статья и примечания Н. П. Дыренкова, М.,—Л., 1940, сәһ. 273.

⁷⁶ Ба х: Ф. Т. Валеев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 324.

*Бизчә бу илаһәнин ады суг-ези дејил, сув-ези — суб езидир (су јијәси). Чүнки әски түрк дилләриндә суја суч дејилир, сув-суб де-мишләр.

⁷⁷ Ба х: Б. Петри. Промыслы у Каракас, Иркутск, 1928, сәһ. 15—16.

⁷⁸ Ба х: В. П. Дыконова. «Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке». Сб. Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера». Л., 1976, сәһ. 283.

Гарахолда јашајан түрк халгы Албасла илишкәли мифоложи эфсанәси бир нечә бахымдан мараглыдыр. Вә онун көкүнү, сојумуну ајдышлашдырмаға јардым едир. Мифик эфсанәдә дејилир ки, Албас овчуларла никаһсыз јашајыр. Елә бу чүмләдә әски бир адәт вә һансы әмәклә уграшмасы јад едилир. Бәллидир ки, әски инсан группларында никаһ акты бичимләниши шәкилдә олмамышдыр. Демәли, овчулары Албасла никаһсыз јашамалары никаһын бичимләниши чағына туш олур. Бу да мифоложи эфсанәнин јаранма чағына мүјјәнләшдирдији кими Албастын да һәлә о заман белә вар олдуғуну көстәрир.

Инсанларын, еләчә дә түрк халгларынын илк әмәк уграшмасы овчулуг олмушдур. Демәли, һаггында јаздығымыз бу мифоложи эфсанәнин илк скелети о чағлар, ола биләр ондан да габаг дүшүнүлмүш вә јаранмыш эфсанәнин галыгыдыр. Эфсанәдә мифоложи көрүшлә илишкәли даһа бир адәт өзүнү көстәрир. Инсанла зооморф (Ал арвады—Албас—Албасты—өкүз, инәк, кечи кими дә дүшүнүлмүшдүр) онгонла, илаһә илә евләнмәсинә әски көрүшләрлә бағлы эфсанәләрдә, нағылларда, дастанларда туш олунур. Сөзсүз ки, инсанла зооморф онгонун евләнмәси даһа әскидир. Инсан зооморф онгонла она көрә евләнир ки, доғулан ушаг илаһиләшин, күчлү олсун. Доғрудан да, мифоложи эфсанәләрдә, нағылларда, дастанларда белә ушағлар адәтән јары илаһи, һеч олмаса мифоложи кејфијјәтли, јенилмәз олурдулар. Ајгыр һәсән, гуртдан доғулмуш Агшин, Күнәш ханымын оғлу Тапдыг («Тандығын нағылы») вә б. белә евләнмәләрдән доғулмушлар јенилмәздирләр. Гарахол эфсанәсиндән (шәрти белә адландырырыг) ајдын олур ки, Албас—Алгарысы јахшы истәрдир. О, инсанлары сүдү илә гидалајыр, һәтта әтини онлара једирир. Бизчә бурада ики инам чарназлашмышдыр. Албасын зооморф онгон олмасы илә инсан кими дүшүнүлмәси гајнајыб гарышмышдыр. Елә буна көрә дә инсан гадын Албасын күрәјинә атдыгы дөшләриндән, зооморф онгонун әтиндән габырғасындан кәсдији әтлә гидаланыр. Үмумијјәтлә, түрк халглары онгонун әтини илдә јалныз бир дәфә јејәркән ил боју сағлам, күмраһ олармыш вә куја онгонун күчү инсана кечәрмиш. Дејәсән, бу да мифоложи дөнмәнин чағындан галма инамдыр. Мифоложи дөнмәләрдә зооморф онгонла евләнмәләрдән сонра доғулан ушағларда инсан, һејван, вә с. тамамилә башга шәкилә

кирир, анчаг илкининдән аз да олса әләмәт галырмыш, илкинини һарда исә хатырладырмыш. Јухарыдакы адәтлә, инамда исә онгонун әтини јејәнә јалныз онгонун күчүндән пәј дүшүрмүш.

Түрк халгларынын чохунда, еләчә дә онлардан бу мифоложи персонажы гәбул едән халгларда Албасын—Ал арвадынын дизләринә кими узанан бөјүк дөшләри вардыр. О, адәтән дөшләрини чијиләринә атыр. Алы—Ал арвадыны—Албасы—белә ири дөшлү тәсәввүр етмәк тәсадүфи дејилдир. О, инсанлара дөшләриндән сүд, габырғасындан әт верир. Бу кејфијјәтләр бизә белә бир фикир сөјләмәјә имкан верир ки, Ал вахты илә веримлилик—мәһсулдарлыг илаһәси илә илишкәли илаһә олмушдур. Ахы о Күнәшин бәлкәси дә олмушдур. Адәтән мәһсулдарлыгга, веримлиликлә бағлы илаһәләрин дөшү ири, чинси органлары габарыг дүшүнүлмүшдүр. Бу бахымдан Орта Асијада археоложи газыштылардан тапылмыш гадын һејкәлләри мараглыдыр. Онларын да чох ири дөшләри вардыр. Дөшүн ирилији онун веримлилик илаһәси илкин ана олмасына ишарәдир. Бурада «Ағ оғлан» эфсанәсини јада салмаг јеринә дүшәр. «Ағ оғлан» эфсанәсинин бүтүн вариантларында Дүнја Ағачынын ичиндән јарыја кими чыхан гадын чох ири дөшләри вардыр. (О, бир вариантда ағачдан чөлә чыхыр). Бу гадын Ағ оғлана «тулуг кими» дөшүндән сүд верир. (Албас дөшүндән овчулара сүд верир.). Онун сүдү Ағ оғланы јенилмәз едир (зооморф онгонун әтини јејән дә күчлү, күмраһ олур) гадын она кәләчәк һәјатыны гурмағын јолларыны өјрәдир. Ағ оғлан Дүнја ағачынын ичиндән чыхан чох ири дөшлү гадыны «уча гадын танры», «бөјүк ана» адландырыр. Бу јүксәк, улу сифәтләр, бәнзәтмәләр, адлар тәсадүфи дејилдир. Көрүндүјү кими, Дүнја ағачынын инсанлашмышы бу гадын илә Ал—Албас арасында ортаг чәһәтләр чохдур. Дејәсән, онларын мифоложи көкүндә јахынлыг вардыр. Ал да «Ағ оғлан»дакы гадын да инсана јардым едир. Онлардан бири учалыгла (Ал), Күнәшлә (ал—гырмызы, од, очаг илаһәси), о бири исә инсанлары горујан, Дүнја ағачы илә илишкәлидир. Һәр икиси дә веримлилик илаһәсидирләр.

Ал—Ал арвады, Албасты јахшы истәр сојуму, онун Күнәшлә, учалыгла (дәдик ки, ал, јүксәклик, гүдрәтли, күчлү, гырмызы, «бас» исә башланғыч демәкдир. Алјал од, очаг илаһәсидир) илишкәли Албаст сөзүнә даһа бир аңлам вермишдир. Алтај түркләриндә дә Албастын

каинат, халг анламы вардыр. Нечә олмуш ки, Албасты бу анламы газанмышдыр? Бизчә од, истилик, гајнағы Күнәшлә илишкәси она бу анламлары јијәләндирмишдир. Бәллидир ки, Күнәш кайнатын инсанларын еләчә дә һәр пәснәнин јадаычысы сајылмышдыр. Бизчә, буна көрә дә онун бәлкәси Албасты да «каинат», халг анламыны да газанмышдыр.

Ал—Ал арвады—Алгарысы—Албас—Албыс—Алмышың көкләрини, мифоложи сујумуну арашдыраркән ајдынлашды ки, о, әски инсанын әксликләр, икили анлајыш-дуал тәфәккүр көрүшү илә сәсләшир. Бу илаһәнин һәр ики јөнү — јахшы истәрлији, јаман истәрлији Күнәшә инамла илишкәлидир. Ал арвады әски инсанын тәбиәтдәки һадисәләри, Күнәшин јаман вә јахшы олмасыны аз-чох дәрк етмәси илә бағлы јаранмышдыр. Демәли, Алгарысы тәбиәтин дәркиннин өзүнәмәхсус мифоложи формасыдыр. Башга сөзлә десәк, тәбиәти изләмәк, мүшәһидә етмәк икили көрүшү, әксликләр анлајышыны—тәфәккүрүнү түрк халгларынын, о сырадан азәрбајчанлыларын сојкөкүндә дуран сојларда, гәбиләләрдә, гәбиләбирләшмәләриндә Ал—Ал арвады—Албасы јаратмышдыр. Ал арвады мифоложи персонажынын бүтүн түрк халгларында кениш јајылмасы бир даһа көстәрир ки, бу халгларын мифоложи тәфәккүрүнүн гајнаглары бирдир вә о, үмумтүрк мәдәнијјәтинин бир голудур.

МИФДӘ ИНСАНСЕВӘРЛИК ВӘ ОНУН ӘКСИНӘ КӨРҮШ

(Умај илаһәси инамыны арашдыраркән)

Әксликләр көрүшү илә јашајан әски инсанын сојунун кәләчәји, сојсевәрлији һаггында дүшүнмәси она ана тәбиәтин вердји бөјүк, әвәзсиз мәнәви кејфијјәтдир. Бу нәчиб кејфијјәтә көрә инсан улу ана тәбиәтә борчлудур вә онун гаршысында баш әјмиш вә әјчәкдир. Әски инсан, о сырадан түрк инсаны сојунун кәләчәјини вә онун дүнјаны тәрк етмәсини дүшүнәркән чох тәбии, һәр пәснәдән-шејдән габаг ушаглар вә онларын бөјүмәсинин, сағлам, күмраһ олмасынын гајғысына галмышдыр. Инсансевәрлик һисси өзү илә екиз, бир көкдән јаранмыш инсан нәслинин дүнјадан кетмәси кими һадисә ону һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Бу ики үзүнтүнүн биринчиси

ону севиндирмиш, ону даһа чох һәјата бағламыш, икинчиси исә ону кәдәрләндирмиш, инсанын өлмәзлији үчүн јоллар арамышдыр. Инсан һәмишә вар олан бу проблемә заманын көзү илә бахмыш, өзүнүн икишаф гатына көрә она јанашмышдыр. Инсанын һәјата бахышы мифик бахыш оларкән о, чеврәјә, дүнјаја, она үзүнтү верән проблемләрә, тәфәккүрүнү мәшғул едән гајғылара мифин призмасындан бахырды. Ахы о чағын инсаны һәр пәснәни өзүнә доғма олан көрүшүн—мифолокијанын көзү илә көрүрдү. Һәјата, онда баш верән һадисәләрә белә бахыш онда олум, өлүм һадисәсинә, олумла сых бағлы олан ушагла, өлүмлә илишкәли көрүшләр, көрүшләрдән доған онгонлар, јагытанрылар, илаһәләр јаратмышдыр. Инсан сојунун кәләчәји олан ушағы бу руһлара, онгонлара, илаһәләрә тапшырырмышлар. Инсансевәрлијин тәзаһүрү олан ушаға гајғы үмумсој, үмумгәбилә тапшырығы чағы, чеврәни дәрк етмәкдән доған тапшырыг иди. Инсанларын инсансевәрлијиндән јаранмыш, зооморфик онгонлардан, илаһәләрдән бири дә Умај илаһәсидир. Миф тәфәккүрү илә илишкәли һәр чүр онгонлар, персонажлар, илаһиләр, илаһәләр сојун, гәбиләбирләшмәсинин дүнјаны дәрк етмәси илә бағлы олдуғларындан ән әски чагла сәсләширләр. Әски чагла илишкәли Умај вә бу кими башга миф персонажларынын белә демәк оларса бир әли, бир јөнү реал варлыгда, керчәкликдә, о бири әли исә инсанын јадаычы тәхәјјүлүндә, јадаычы дүнјасында иди. Белә мәгамда јадаычы дүнјанын бир әли керчәкликдә, о бири әли исә инсан фантазијасында иди. Елә буна көрә дә белә руһларын, онгонларын, илаһәләрин, танрыларын керчәкликлә, мифик дүнја илә һарада, нә вахт көрүшдүкләрини ајдынлашдырмаг чәтин олар. Әски миф көрүшләри илә сәсләшән онгонлар, илаһәләр о сырадан Умај—Ымај (Абаиләр, Гачинләр, Сагајлар вә б.) — Пај//Бај ана вә башга фонетик сәсләнмәләри түрк гәбиләбирләшмәләри силсиләләринин, халгларынын көрүшләр дүнјасында олмушдур. Умај түрк халгларында ејни көрүшлә бағлы иди. Умај вә онун кими миф персонажларынын, илаһәләринин, танрыларынын арашдырлмасы түрк халгларынын сојкөкүнү, онларын фикир, көрүшләр илишкәләрини, илкин дини тәфәккүрүнү өјрәнмәјә, үзә чыхармаға вә бәрпа етмәјә јардым едир.

VII јүзиллијин Азәрбајчан гајнагларындан өјрәни-

рик ки, түрк халгларында, еләчә дә Гафгазда јашамыш вә бу халгын сојкөкүндә иштирак етмиш хунларын эңкин мифолокијасы олмушдур⁷⁹. Јуан гајнаглары да еранын илк јүзилликләриндән данышаркән түрк халгларынын јер, су вә б. танрыларыны јад едирләр. Хун миф танрыларындан Тангры ханы ажрыча јад етмәји мәсләһәт көрүрүк. Тангры хана јалһыз хунлар дејил, Алтајлар, Тувинләр, Гачинләр вә башга түрк халглары да таһынмышлар⁸⁰. VII јүзиллијин тарихчиси Муса Гағангатлыдан өјрәнирик ки, хунларын баш танрысы Тангрынын (Јуанларда Зевс кими) һејкәли, бүтү вармыш, она ат вә б. һејван гурбаны кәсирмишләр⁸¹. Һејкәли кениш јайылмыш илаһәләрдән бири дә көзәллик вә артым илаһәси имиш. Чох тәәсүф ки, тарихчи онун әсл адынын әвәзинә јуанча ону әвәз едәнин адыны чәкир. Ола биләр ки, тарихчи бу илаһәнин әсл адыны јазмыш, әсәри грапарчаја—әски ермәничәјә тәрчүмә едәнләр ермәни охучусуна сөһбәт һансы илаһәдән кетдијини билдирмәк үчүн јуан гаршылығыны — Афродитанын адыны вермишдир. Чүнки, о чағлар Јуан мифолокијасы ермәниләр арасында кениш јайылмышды. Онлар Јуан, Пәһләви—фарс, аз сонралар түрк халгларынын (еранын илк јүзилликләриндән) мифләриндән, мифик инамларындан кениш шәкилдә јарарланмышлар. Бизчә Муса Гағангатлынын чағымыза чатмыш ермәничә тәрчүмәсиндә ады чәкилмәмиш илаһә түрк халгларынын көзәллик илаһәси Ајзыт, Умај имиш. Ајзыт илаһәси һәрдәнбир ушағлара, бојлу гадынлара, чох вахт исә бүтүн инсанлара, һәтта һејванлара гајғы көстәрән, онлары горујан, һимајә едән Умајла биркә дүшүнүлмүш вә белә дурумда, онларын миф «вәзифә»ләри гајнајыб-гарышмышдыр. VII јүзиллијин тарихчисинин јад етдији илаһә Умај да ола биләр. Умај илаһәси үмүмбәшәри, үмүминсаны башга сөзлә дејилсә, ушагла, инсанла онун тәлеји илә сых бағлы олдуғундан, дејәсән, бүтүн түрк халгларынын миф дүнјасында вармыш. Умајын түрк халгларынын миф дүнјасында кениш јайылмасынын бир сәбәби дә онларын көкләриниң—кәпләриниң јахынлығыдыр.

⁷⁹ Ба х: Муса Гағангатлы, *Ағван өлкәсинин тарихи*, Москва, 1860, сәһ. 184.

⁸⁰ Ба х: Л. П. Потапов. «Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных», *Тюркологический сборник*, 1972, М., 1973, сәһ. 265.

⁸¹ Кениш билки алмағ үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Азербайчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары», Бақы, 1983, сәһ. 209—210.

Арашдырычылар Умај илаһәсинин адына илк дәфә Күлтәкин абидәсиндә туш олмушлар. Абидәдә јазылыр: «Умај—mäg оум капун кутын.а иһиһ күлтәкин араһ болды⁸² (чағдаш азербайчанчасы: «Умаја бәһзәр улу аһамын бахтына кичик гардашым икидлији билдирән Күлтәкин ады алды»). Бир чох биличиләр, о сырадан В. В. Бартолд⁸³, В. В. Радлов⁸⁴, С. Ј. Малов⁸⁵, М. Г. Тәһмасиб⁸⁶, Л. П. Потапов⁸⁷ бу сәтирләрин јазары⁸⁸ вә б. јухарыда јад едилән абидәјә сөјкәпәрәк белә бир доғру гәнаәтә кәлмишләр ки, Умај ушағлары, инсанлары горујан, һимајә едән гадын илаһәсидир.

Умајын адына башга бир абидәдә—Тонјугугда туш олуруг. Орада јазылыр: «Тан,ги Умај, угуг Јаз Sub basa bärти азин⁸⁹ (чағдаш азербайчанчасы: «Танры, Умај, удуг (мүгәддәс) Јер-суб⁹⁰ бизә едилән «тангры» сөзү һаггында лап гыса ола фикримизи сөјләјәк. С. Ј. Малов јухарыдакы мәтндә тангры сөзүнү «небо» тәрчүмә етмишдир. Доғрудур, тангры сөзүнүн лүгәти аһамы «көј» (сәма) демәкдир. Аһчаг абидәдә вә еләчә дә миф инамларында тез-тез јад едилән «тангры» көј аһамындан башга, даһа чох баш аллаһ—баш тангры аһамында ишләнмишдир. Биз бир аз јухарыда VII јүзиллијин Албан—Ағван (Азербайчан) тарихчиси Муса Гағангатлынын «Ағван

⁸² Күлтәкин бөјүк абидәси 31-чи хәтт (ба х: С. Е. Малов. *Памятники древнетюркской письменности*, М.—Л., 1951, сәһ. 31.

⁸³ Ба х: W. Barthold. *Die historisch Bedeutung der alttürkischen Inschriften*.

⁸⁴ Ба х: W. Radloff. *Die alttürkischen Inschriften*, I, H. Pбg. 1894, сәһ. 18—19.

⁸⁵ Ба х: С. Е. Малов. *Памятники древнетюркской письменности*, М.—Л., 1951, сәһ. 438.

⁸⁶ Ба х: М. Г. Тәһмасиб. *Әфсанәви гушлар*. «Вәтән уғрунда» журналы, 1945, сәһ. 99—101.

⁸⁷ Ба х: Л. П. Потапов. «Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных». *Сб. Тюркологический сборник 1972*, М., 1973.

⁸⁸ Ба х: Мирәли Сејидов. «Гызыл дөјүшчүнүн тәлеји». Бақы, 1984, сәһ. 72, 97—98.

⁸⁹ Тонјугуг абидәси, 38 хәтт (ба х: С. Е. Малов. *Памятники древнетюркской письменности*, М.—Л., 1951, сәһ. 63).

⁹⁰ С. Е. Малов. «Јер — «у Удуг Јурд-Вәтән» («священная Родина») тәрчүмә етмишдир. Биличи белә тәрчүмә етмәкдә гисмән һағлыдыр. Аһчаг Јер-Су —ун иһтиһам, мифоложи аһамы башгадыр. Бу сөз бирләшмәләрилә әски түрк халгы јурду-вәтәни горујан, ону тәмсил едән илаһиһи, удугу көз гаршысына кәтирмишдир.) Кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сейидов. «К вопросу в трактовке понятий— в древнетюркских памятниках», «Советская тюркология», Бақы, 1973, № 3, сәһ. 63—69.

өлкөсүнүн тарихи» эсэринэ сөжкөнөрөк жаздыг ки, түрк халгларында, елэчэ дэ хунларда баш таңрынын, гәһрә-манлыг, батырлыг таңрысынын ады Таңгры—Таңгрыхан-дыр (жәни көј таңрысы), Таңгры Аллаһ аңламында түрк халгларында кениш жайылмыш вэ бәдии әдәбијатда дэ өз әксини тапмышдыр⁹¹. Мисал үчүн чох әски көрүшләр-лэ сәсләшән, хагасларын «Алтын Арыг» дастанында онун адына белә туш олуруг.

«Хан, шигириси.»⁹²... (хан таңгры)».

Јери кәлмишкән јазак ки, һәр ики әски абидәдә ады чәкилән Умај илаһәсинин мифик кејфијјәтләри бир олса да Тонјугугун шанына јазылмыш јазыдан ајдын олур ки, Көј таңрысы Таңгры—Таңгрыхан јурд илаһәси Јер—Суб кими она тапынанлара јардым едирмиш, јурду горујурмуш. Бурадан белә бир гәнаәт кәлмәк олар ки, бу үчлүк, елэчэ дэ Умај јалныз ушаглары горујан гадын илаһәси дејилдир, о, елэчэ дэ бүтүн инсанларын, хүсуси илэ түрк халгларынын кешијиндә дурмушдур. Белә ол-маса иди Умај она тапынанларын гәлэбә газанмасына јардым етмәзди. Бу бахымдан Умај бизә истәр-истәмәз Өтүган//Ötukan-ы јада салыр. Даһа доғрусу, елэ бил Умајла Өтүган миф дүнјасында, фикир аләминдә бирлә-ширләр, бир-биринә гајнајыб-гарышырлар. Сөзсүз ки, бу миф дуруму сој, гәбилә ағсаггалларынын ағалыгы ча-ғында јаранмышдыр вэ сонралар ајрылыгга бичимлән-мишләр. Өтүган сөзү, арашдырычыларын дедији кими, башлыча оларак, «јыш» (мешә, тајга), Л. П. Потаповун јаздыгына көрә «јер» сөзү илэ јан-јана ишләнмишдир⁹³ (мүрәккәб сөзүн бир тәркиби кими). Ötukan//Өтүкан сө-зүнүн сөз ачымы онун миф аңламынын да ајдынлашма-сына јардым едәр. Бизчә Ötukan ötü (өтү) вэ kan (ган)-дан јаранмыш сөздүр. Чох аңламлы ötü (өтү)нүн «öta» фонетик сәсләнмәси дэ вардыр⁹⁴. Öta (өта), (өтә)-нин, јәрәтмаг⁹⁵ аңламы да бәллидир. Ötukan-ын икинчи (ган) һиссәси «хан»дыр. Кан сөзүндәки п/и нуни сәтирлә де-јилмишсә (ган,) онда ата демәкдир. Ики сөзүн бирләш-мәсиндән јаранмыш Ötukan јарадан хан, јарадан ата

⁹¹ Таңгры һаггында кениш билки үчүн б а х: М. А. Сейидов. «За-метки о гуннской мифологии», Советская тюркология. Баку, 1970, № 2, сәһ. 109 вэ давам.

⁹² Алтын-Арыг, М., 1988, сәһ. 36.

⁹³ Б а х: Л. П. Потапов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 283.

⁹⁴ Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть 2 СПб, 1893, сәһ. 265.

⁹⁵ Јенә орада, сәһ. 1264.

аңламлыдыр. Елэ бу миф кејфијјәтләринә көрә дэ о го-рујучу, боллуг, гут верән олмушдур. Инди биз Умајла Өтүганын миф кејфијјәтләринин јахынлығына диггәт је-тирәк. Арашдырма кәстәрир ки, Өтүган фурду, дөвләти, һакимијјәти горујан, һимајә едән илаһәдир. О, елэчэ дэ гадын илаһәсидир⁹⁶ вэ хаганлара «удуглуг», «боллуг», гут верирмиш. А. Габенин «II Ötukan gutu» ифадәсини «ана» руһу, «дөвләт горујучусу» тәрчүмә етмәси мараг-лыдыр⁹⁷. Арашдырычынын тәрчүмәсиндән, сөзә вердији аңламдан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, Өтүган//Ötukan ана руһдур, ана башланғычдыр. Демәли, онун бу миф кејфијјәти Умајын ушаглара гут вермәси, Умајын ушаг-лары һәтта бүтүн инсанлары горумасы миф кејфијјәти илэ чарпазлашыр, үст-үстә кәлир, ујгун кәлир. Бизчә Өтүганын дөвләти горумасы миф кејфијјәти исә дејәсән сонралар јаранмышдыр. Бу миф кејфијјәт түрк сојла-рынын, гәбиләләринин ағсаггалларынын гәбиләбашчы-сына, гәбилә ағасына кечмәси чағы илэ сәсләшир. Бу чағда сојун, гәбиләнин мүдрики, икиди сајылан сој, гә-билә ағсагалы јаваш-јаваш өзүнү удуглашдырмаг—мүгәддәсләшдирмәк, өзүнү сојун, гәбиләнин ади үзвлә-риндән учада дурмаг үчүн башчылығыны илаһи Өтүган-ла бағлајырды вэ беләликлә дэ гәбилә үзвләринә инан-дырырды ки, онун ағалыгыны јарадан хан, јарадан ата горујур.

Ағсагалыг ағалыгы (бу сөзү бурада шәрти ишләди-рик) вахтында зәкасына көрә о учада дурурду ки, чев-рәни, дүнјаны орада баш верән олајлары көрсүн, көтүр-гој етсин, сојуну, гәбиләбирләшмәсини һәр чүр бәладан гуртарсын, ону ирәли апарсын. Инди онун бу көзәл ис-тәјинә башга бир һисс—ағалыг, һакимлик һисси гошу-лурду. О учаја—ағалыга галхырды, сој көрсүн ки, о, учада дурмуш, она баш әјсинләр, инансынлар. Белә бир истәк јалныз ағсагалын шәхси һиссиндән јаранмырды, ону елэчэ дэ сојун, гәбиләнин, һәјатын ирәлиләмәсиндән јаранан топлумсал дурум јарадырды. Чүнки инди гәбилә үзвләринә ағсаггалла биркә һәрби сәркәрдә, онлары го-рујан һаким көрәк иди. Бу көрәји һәјатын кедиши јара-дырды. Елэ бу мәгамда да Өтүганла Умај бир-биринә јахынлашырлар. Һәр икиси дэ инсаны, онларын илк топ-лумсал бирликләрини (илк вә ибтидан дөвләт гурулу-

⁹⁶ P. Pelliot. Nens notes sus des gnestions d'Asie centaale сәһ. 219.

⁹⁷ A. V. Gabain Altieskiskhe gsmmatik, Leipag, 1950, сәһ. 324.

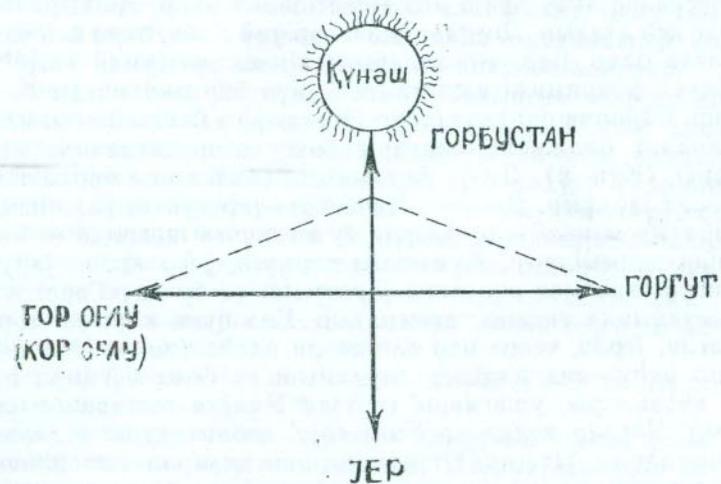
шуну) горујурлар. Л. П. Потапов Өтүганын јухарыдакы миф кејфијјәтинә белә бир фикри дә артырыр: «Но и здесь, как мне кажется, идея получения каганом кут от божество местности Отукан отражает реальные части земных отношений: каган являлся верховным собственником и распорядителем земель тюркского государства»⁹⁸.

Јерлә (торпагла), чеврә илә сых бағлы олан, даһа дәгиг дејилсә чеврәнин, јерин руһу, елин һимајәчи руһу сајылан Өтүган//Өтүкен сөзсүз ки, хаганлыг јаранмамышдан габаг сојун, илк, ола билсин һәлә бичимләнемәмиш гәбиләнин, дуал тәшкилат гурулушунун чағында јаранмыш инамдыр. Ахы о чағларда да сој, дуал тәшкилат гурулушунун фратјалары, голлары јерлә, чеврә илә, дағла бағлы олдуғларындан оларла илишкәли инамларын ибтидаи, илкин шәкли јаранмышдыр. Әски инсанын илк инамлары чеврә илә, көј чисимләри илә бағлы јаранмышдыр. Әски инсаны чеврәдәки бир сыра нәснәләри—улулашдырмыш, удуглашдырмыш, сакрал аңлам вермишдир. Сонралар, чағлар кечдикчә, өмрүнү сүрмүш фикирләр, көрүшләр тарихә верилдикчә јухарыда јаздығымыз кими ағсаггаллар гәбиләбашчысы гатына јүксәләркәи о өзүңи ағалығыны Өтүган//Өтүкен тәрәфиндән горундуғу идејасыны јажмагла өзүнү вә ағалығыны елә бил улулашдырды, тохунулмаз едирди. Дејәсән, илкин Өтүган чеврәни вә орада јахшы-јаман јашајан инсанлары горујан руһ, илаһи, илаһә олмушдур. Беләчә онун ана руһу олмасы да чеврә илә, торпагла илишкәлидир. Әски инсан дағы, торпағы јарадычы, ана сајмышдыр. Елә буна көрә дә түрк сојларынын, гәбиләләринин, халғларынын чоху инапырмыш ки, улу бабалары (аталары, аналары) дағда, мағарада јаранмышдыр (ғынчаг әфсанәсиндә олдуғу кими). Бир чох түрк сојлары, гәбиләләри, халғлары инанырмышлар ки, инсаны торпаг, јер доғмушдур (Түркмәнләрин «Гороғлу» дастанында олдуғу кими)⁹⁹. Нә үчүн әски түрк сојлары, гәбиләбирләшмәләри инанмыш ки, инсан торпагдан—јердән јаранмышдыр? Бизчә бу инамын јаранмасына реал керчәклик, бир дә реал керчәкликлә илишкәли јаранмыш миф тәфәккүрү сәбәб олмушдур. Әски инсан торпағын

⁹⁸ Л. П. Потапов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 283—284.

⁹⁹ Бах: Мирәли Сејидов. «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында», «Азәрбајчан» журналы, 1978, № 3, сәһ. 198—204.

гида вермәсинә (вәһши тахылын вә с.) сөјкәнәрәк белә дүшүнмүш ки, ону да торпаг јаратмышдыр. Көрүнүр ки, елә буна көрә түрк инсаны инанмыш ки, көј киши, торпаг исә гадын башланғычыдыр вә көј јағыш васитәсилә ону мајалајыр. Инсанын торпаға гадын башланғычы, ана кими бахмасынын даһа башга бир инамла да илишкәси вардыр. Бизчә бу инам Үчгорбустан инамы илә сәсләшир. Чох ғыса да олса Үчгорбустан инамыны јада салмағы кәрәкли сајырыг. Бу инам Күнәшлә илишкәли јаранмышдыр. Күнәшдән јерә, торпаға енән јагут (шүа) суда ғырылараг, сынараг кери гајыдыр. О, һарада исә артар (хач) шәкили дә алыр (Шәкил 3) вә Күндоғана кедән јаруг Горғуд (инсан руһу, инсан чаны, демурғ), Күнбатана кедәни Гороғлу//Қороғлу (тәбиәтин өлүб-дирилмәси, ғыш, јаз фәсилләрини тәмсил едир) зенитдә, тәпәдә дуран исә Горбустан (Оду, Күнәши дандан//тандан изләјән)дыр. Һәр үчү бир јердә Үчгорбустан ады илә танынмышдыр.

Торпағын ана олмасы инамы даһа бир көрүшлә дә сәсләшир. Бир чох әски халғларың, еләчә дә түрк халғларынын улу бабалары инанмышлар ки, Күнәш һәр нәснәнин јарадычысыдыр. Дејәсән, әски түрк инсаны инанмыш ки, Күнәшдән торпаға кәлән јаруг—шүа онун да јаранмасында ата ролуну ојнамышдыр.

Көрүндүјү кими Үчгорбустан инамында Јер јаругу—

иуаны гайтарыр вэ о Учгорбустан инамынын эсасында иштирак едир. Биздэ бу инамда түрк халгларынын эксликлэр көрүшү дэ эсасдыр. Бурада эксликлэрин бир учунда көйдэки Күнэш (жаруг), о бири учунда исэ јер дурур. Бунлар да месафэ анлајышына көрэ эксликлэрдир. Күнэш ата, Јер исэ ана кими габул олуурмуш. Бу инама бир чох түрк халгларынын улу баба—ана илэ илишкэли көрүшлэриндэ туш олуруг. Мисал үчүн гырғызларын сојуи көкү илэ, улулары илэ бағлы эфсанэсиндэ дејилер ки, хаганын гызы гырх гызла көзмөјэ чыхыр. Бу көлүн гырағында отурурлар. Күнэш жаругу—шүасы көлө дүшүб ону парылдадырды. Хаганын гызы ешлэр—тајтушлары көлүн парылдајан үзүнэ (сэтинэ) эллэри илэ тохунурлар вэ бу һадисэдэн сонра бојлу олуурлар. Доғулан ушаглар Гырғызларын улу бабалары, улу нэнэлэри олуурлар. Башга бир мисалы да көз гаршысына кэтирэк. Селенганын јанында јашајан түрк халгларынын эфсанэсиндэ дејилер ки, бурада битмиш бојүк бир ағачын ичинэ жаруг кирир вэ орадан доғгуз ушаг доғулур. Эфсанэдэ ағач дүија ағачынын бэлкэсидир, анадыр. Јаруг исэ атадыр. Доғулан ушаглар улу баба, бири исэ улу хаган олуур. Белэ мисалларын сајыны артырмаг олар¹⁰⁰. Бизчэ фикримизи тэсдигләмэк үчүн һар ики мисал бэсдир. Бириччи өрнөкдэ жаруг (Күнэш) су башлангычы илэ (көллэ) бирлэшиб гызлары бојлу едир, икинчидэ исэ жаруг (Күнэш). Дүија Ағачынын бэлкэси илэ бирлэшиб инсан јарадыр. Демэли, Күнэшин—јаругун (шүа) инсан јаратмасы инамы мифлэрдэ бу вэ башга шэкилдэ өз эксини тапмышдыр. Күнэшдэн торпага, јерэ көлэн жаруг инсан јаратмаг инамыны јаратмыш вэ бу да «Гороғлу» дастанында эксини тапмышдыр. Елэ буна көрэ дэ торпагла, јерлэ, чеврэ илэ илишкэли илаһэ (инам, Өтүган) ана руһу—ана илаһэси сајылмыш вэ белэ мэгамда да о инсанлары, ушаглары горујан Умајла гошалашмышдыр. Чағлар кечдикчэ Умај соју, нэсли давам етдирэн ушагларла, Өтүган//Өтүкэн исэ инсанларла сых илишкэлэнмиш вэ миф бахымдан даһа мөһкэм бичимлэнмишдир. Умајын, Өтүганын Күнэшлэ бу вэ башга шэкилдэ илишкэси башга бир миф инамында да өзүнү көстэрир. Түрк халгларындан елэлэри вар ки, Умај гушуну Гумај//Китау гушу да дејирлэр¹⁰¹. Бизчэ бу ад вэ инам чох эс-

¹⁰⁰ Кенеш билки үчүн бах: Мирэли Сејидов. «Мифдэ сонсузлуг, тэглик бахышы һаггында дүшүнмэлэр». «Елм вэ һэјат» 1986 № 6.
¹⁰¹ Бах: Bahaeddin Ogel. *Türk mitolojisi*. Ankara, 1179, сәһ. 109.

кидир. Чүнки о илкин инамдан сајылан Күнэшлэ илишкэлидир. Фикримизин доғрулуғуну исбат етмэк үчүн Гумај-ын сөз ачымына диггэт јетирэк. Бизчэ Гумај//Китау «гу» вэ мај-дан јаранмышдыр. Алтај, Телеут, Сагај, Гырғыз вэ б. түрк диллэриндэ, «гу»-нун «сары» (сарымтыраг) анламы да вардыр¹⁰². Сары рэнки түрк миф инамында Күнэшин рэнкидир. Албастыры—гырмызы, уча (Күнэш) сары рэнкдэ тэсэввүр етмишлэр. Демэли, «гу» Күнэшлэ илишкэлидир. Гумај-ын чоханламлы мај иссэси бир чох түрк диллэриндэ гадын, диши чинсини билдирир. Һэтта бир сыра түрк халглары Умаја мај ана дејирлэр. Онда «Гумај» Сары (Күнэшлэ илишкэли) ана, сары гыз демэкдир (јәни Күнэшин өзү вэ ола билэр гызы).

Гумајын одла, Күнэшлэ илишкэсини көстэрэн башга бир дәлилэ дэ диггэт јетирэк. Гу//гуј (ј сас артымы)-ун «од», јанмаг анламы да вардыр¹⁰³. Элишир Нэван дэ гу//гуј-у, «од», «јанма» анламында ишлэди. «Гу»-нун од анламы сөзсүз ки, ону Күнэшлэ илишкэлэндирир. Онда гумај—Күнэшли (Күнэшлэ илишкэли), одлу гыз, гадын демэкдир. Бурадан бир даһа ајдынлашыр ки, Умај вэ Гумај көкө көрэ Күнэшлэ илишкэлидирлэр.

Умај илаһэси һаггында М. Н. Тәһмасиб «Эфсанэви гушлар» јазысында фикирлэр сөјләмишдир. Биличи халг јарадычылығында вэ јазылы эдэбијјатда туш олуан Гумај//Һума илэ Умај илаһэсинин ејни олдуғу фикрини сөјләјир. О јазыр: «Һумај, јахуд Һума гушунун доғрудан да дөвлэт гушу олмасыны биз јазылы эдэбијјатымызда да көрмэдэјик. Ајры-ајры шаир вэ јазычыларын мүхтэлиф эсэрлэриндэ Һумај, јухарыда гејд едилдији кими, дөвлэт гушу илэ ејни хүсусијјэтлэрэ малик бир гуш кими ишлэнмишдир.

Һумај гушуна бэ'зэн «һ»-сыз олараг Умај да дејилмиш вэ дејилмэкдэди»¹⁰⁴.

Биз эски түрк абидэлэриндэ «Умај»ын Һумај фонетик вариантына туш олмамшыг. Азербайчан халг јарадычылығында һөрдәнбир јазылы эдэбијјатда чох вахт бир чох биличилэрин дедији кими «дөвлэт гушу»на Һумај да демишлэр. Дејэсэн Һумај вэ Умај дөвлэт гушу миф бахымдан Өтүганла вэ инсанлары, өлкэни горујан

¹⁰² Бах: В. В. Радлов. *Көстэрилэн эсэри*, II чилд, I һиссэ, сәһ. 882.

¹⁰³ Бах: А. К. Боравков. *Бидан-ал-луғат*, М., 1961, сәһ. 22.

¹⁰⁴ М. Н. Тәһмасиб. *Көстэрилэн мэгалэси*. Сәһ. 99.

Умајла јахындыр. Инама көрә Умај вә Өтүган дәвләти горујур, демәли, о дәвләт дә верә биләр. Өтүган дәвләти горујандыр, Һумај исә дәвләт верәндир. Бир сыра биличиләр, о сырадан Шәмсәддин Сами Һумајы јуналарын Феникси илә ејниләшдирир вә М. Н. Тәһмасиб дә бу фикирлә разылашыр. Шәмсәддин Сами доғру јазыр ки, Һумајла Феникс арасында аз да олса јахынлыг вардыр. Бәллидир ки, Јунан мифолокијасында Феникс Һумај кими гушдур. О, гартала охшајыр, узун өмүрлүдүр. (500 илдән 12954 илә кими јашајыр, димдији алов вә гырмызы, гызыл рәнкиндәдир). Феникслә Һумај гушунун мифик јахынлыглары одур ки, һәр икиси дә миф сујумлу гушдур. Анчаг һәр икисини бир-бириндән ајыран әламәтләр, чәһәтләр чохдур. Әски инама көрә Һумај инсанлара дәвләт, хошбәхтлик верир. Фениксдә бу миф кејфијјәти јохдур. Фениксин миф кејфијјәтләриндән бири ону бизим Сәмәндәр гушу илә јахынлашдырыр. Орта јүзиллијин Азәрбајчан шаирләри Сәмәндәр гушуну тез-тез јад етмишләр. Мисал үчүн Гөвси Тәбризи јазыр:

*«Һәрчәнд Сәмәндәр киби ризгим бәним оддур.
Бағрым әринир атәши-һичраныны көрчәк»¹⁰⁵.*

Кичик әфсанәјә көрә Феникс јувасына хош ијли отлар јығыр вә өзүнү јандырыр. Әфсанәјә көрә онун күлүндән јени Феникс јараныр. Азәрбајчан Сәмәндәр гушунун да буна јахын миф кејфијјәти вардыр. О, одда јашајыр, одда өлүр вә јенә бу одда јараныр. Бу дурум јашарыдыр, әбәдидир. Бизчә, кичик, апчаг чох апламлы бу Азәрбајчан миф әфсанәсиндә әски инсанын јашамаг еһтирасы, һәјәтсәвәрлији мифләшдирилмишдир, инсан бу еһтираслара зооморф дон кејдирмишдир. Дејилдији кими, бурада (гушун ода јанмасы вә јенә оддан төрәнмәси) һәјәтын јашары, вар олмасы фикри, еләчә дә од башлангычынын мифләшмиши дә көзә чапдырылыр. Сәмәндәр миф образы күндә бир үзүнтү көрән инсаны јашамага јөнәлдир. Беләликлә дә бурада халгын һәјәтындакы эзаб-әзијјәтдән, јашамаг уғрунда чарпышмадан доған гајгы илә үзләшмәсинә бахмајараг, инсанын јашамага јөнәлән күчлү еһтирасы өзүнү көстәрир. Дејиләпләрдән ачыгча көрүнүр ки, Феникслә Һумај (Умај көз гаршысына кәтирилмир) арасында охшарлыг јохдур, олса да лап аздыр. Биз бу барәдә она көрә јаздыг ки, һәр ики

¹⁰⁵ Гөвси. Диван. Әлјазмасы. Күрчүстан дәвләт музеји, сәһ. 10.

миф гушунун башга-башга олдуғуну көз гаршысына кәтирәк.

Умај һаггында доғру-дүзкүн тәсәввүр јаратмаг үчүн онунла Һумај гушу арасындакы миф јахынлығыны көстәрмәк көрәкдир. Сәмәндәрдәки, Фениксдәки миф кејфијјәтләрини биз нә Умајда, нә дә Һумајда көрүрүк. Умај јухарыда јаздығымыз кими ушағлары, еләчә дә бүтүн инсанлары, һәтта јурду—вәтәни горујан илаһәдир. Күнәшлә бағлы анадыр. Биз ашағыда Умајла јер, јурд-вәтән илаһәси—илаһиси* арасындакы јахынлығы һаггында јазачағыг. Чүнки белә јахынлығы көстәрмәк, инсанла, јурдла илишкәли һәр ики миф персонажын, образын әски түрк гәбилә, гәбиләбирләшмәләринин көкүндә дуран сојларын миф тәфәккүрүндәки тутдуғу јери, онун өтәри, јашары олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк вә бунунла топлумсал, миф, реал һәјәтдакы һадисәләрдән доған керчәкликлә сәсләшән сәбәбләри үзә чыхармага јардым едәчәкдир. Јери кәлмишкән јазаг ки, аз гала бүтүн миф инамларынын, руһларынын, образларынын, персонажларынын реаллығыла, керчәкликлә бу вә башга шәкилдә илишкәси вардыр.

Умај әсасән түрк халгларында гадын башлангычыны шәхсләндирмиш, тәчәссүм етдирмиш, веримлијин—мәһсулдарлығын да илаһәси сајылмышдыр. Елә буна көрә дә бир сыра түрк халглары, о сырадан гырғызлар инаһырмашлар ки, Умај бол мәһсул алмага, мал-гаранын артымына јардым едир.

Бизчә Һумај гушу илә Умај илаһәси јалһыз миф бахымындан дејил, еләчә дә көкә-кенә көрә дә ајры-ајры көрүшләрлә илишкәлидирләр. Бир сыра арашдырычылар Умајын көкә-кенә көрә Һумајла бир олдуғу фикриндәдирләр вә онлар Һумај гушуну Иран мифолокијасы илә илишкәләндирирләр¹⁰⁶. Профессор М. Н. Тәһмасиб дә Умајла Һумајын көкчә бир олдуғу фикриндәдир. О јазыр: «Һумај гушуна бә'зән «һ»-сыз олараг Умај да дејилмиш вә инди дә дејилмәкдәдир»¹⁰⁷. Өнчә јазаг ки, һансы тарихи-топлумсал вә бунларла аз-чох илишкәли олараг дил (фонетик) һадисәсинә көрә, Һумајдакы «һ» сәси дүшмүш вә Умај шәклиндә тәләффүз олунмушдур. Дејәк ки, бу дил һадисәси фонетик ганундур. Ахы башлычасы одур ки, Умајла Һумај миф бахымындан да ај-

* Мифдә һәрдән илаһәләр илаһи кими, һәрдән исә әксинә олур.

¹⁰⁶ Бах: Мифы народов мира. М., 1982, сәһ. 547.

¹⁰⁷ М. Н. Тәһмасиб. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

рылырлар. Лухарыда өтәри дә олса Умај илаһәсиниң миф кејфијјәтләрини садаладыг, Азәрбајчан, Иран мифоложисиниң ортаг, мүштәрәк миф зооморф онгону һумај гушудур вә о инсанлара хошбәхтлик верир. (көлкәси кимин башына дүшәрсә о хошбәхт олур). Һумајын Азәрбајчан нағылларында, әфсанәләриндә јајылмыш башга бир кејфијјәти дә вардыр. О да будур ки, Һумај кимин башына гонарса, о, шаһ, һаким олур. М. Һ. Тәһмасиб доғру һисс етмиш ки, Һумај гушунун хошбәхтлик вермәси илә шаһлыг вермәси миф кејфијјәтләри арасында илишкә вардыр. Арашдырычы Һумај гушунун ики хүсусијјәти олдуғуну јазыр: «Бунлардан биринчиси бундан ибарәтдир ки, бу гушун көлкәси бәхтијарлыг вә сәадәт рәмзидир. Оун көлкәси кимин башы үзәринә дүшсә, о, дүнјада мүтләг ән бәхтијар адамдыр. Бунунла бағлы олараг бу гушун икинчи хүсусијјәти мејдана кәлмишдир. О, кимин башына гонарса, һаман адам надшаһ, јәни дөвләт—һөкүмәт башчысы олур. ...бу хүсусијјәт биринчисини даһа сонракы дөврләрә аид олан инкишаф формасыдыр»¹⁰⁸.

Көрүндүјү кими, Һумајла Умај арасында фонетик јахынлыг вардыр. Апчаг дејәсэн «һ» сәси Һумаја башга аһлам вермишдир. Дејәсэн, Һумај һу+мај тәркибләриндән јаранмышдыр. Умај сөзүнү ики вариантда инчәләмәк олар. Биринчиси: биз һәлә 1984-чү илдә вә ондан да бир нечә ил габаг Умај сөзүнүн сөзачымышы белә вермишик: Умај у+ума+ај тәркибләриндән јаранмышдыр. «У»-нун әски түрк дилләриндә бачарыглы, күчлү аһламы да вардыр¹⁰⁹. Таһынмыш биличи В. Томсен «у»-нун «күч» аһламышы вермишдир¹¹⁰. У-нун бу аһламышы верәнләр башлыча олараг әски түрк абидәләринә, о сырадан Күлтәкин, Тонјугуг абидәләринә сөјкәнмишләр. Күлтәкин абидәсиниң бөјүк јазысынын онунчу хәттиндә «у» (у+мадук¹¹¹), Тонјугуг абидәсиниң он биринчи хәттиндә дә күч, бачарыг аһламында ишләнмишдир¹¹². «Ума»-ны Маһмуд Гашғарлы ана аһламыны да јазыја алмыш-

¹⁰⁸ *Јенә орада, сәһ. 98.*

¹⁰⁹ *Ба х: Древнетюркский словарь. Л., 1969, сәһ. 603.*

¹¹⁰ *Ба х: Thomsen. Dr. A. Steins Manuscripts in Turkish. "Runic" script/son Luran und huand. London. 1912, сәһ. 69.*

¹¹¹ *С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951, сәһ. 29.*

¹¹² *Јенә орада, сәһ. 61.*

дыр¹¹³. «Гызыл парылтысы»¹¹⁴ вә б. абидәләрдә дә «ума» ана аһламында ишләнмишдир. Ушагтајы да (ана илә илишкәли) «Умај» адланмышдыр¹¹⁵. Умајын үчүнчү тәркиб һиссәси «ај»-дыр. «Ај» тәркиби әски саг вә јагут дилләриндә мүстәғил сөз олмушдур. Мифоложи баһымдан Умајла сых бағлы олан Ај(ыһыт) таһрысы Саг дунјасы илә дә илишкәлидир. Саглар ана илаһәјә «Ај» демишләр¹¹⁶. Саг, Јагут мифолокијасына көрә Ајыһыт көјдә јашајан Ајы адлы таһрылардандыр. Е. К. Пекарски «ајы» сөзүнү инчәләркән онун көкүнү ај//ај — илә бағлајыр вә јазыр ки, онун Алтајларда јају—(j) ај (y) фонетик сәсләнмәси вардыр¹¹⁷. Дејәсэн, јају-дакы илк «ј» сәси артырылмышдыр. Бәллидир ки, түрк дилләриндә бир сыра сөзләр, «ј»-илә дә дејилир. Мисал үчүн јылдыз-ылдыз, јыл-ил вә с. Лүғәтчи-биличи Е. К. Пекарски «ајы»//ај-ын бир чох аһламыны да верир. О, јазыр ки, ај—ај, нә исә јаратмаг (творит что), јарадычылыг (творение), јарадычылыг башлангычы (творческое начало), јарадычылығын кәрәкли еләменти, нәһәси (как необходимый элемент творчества). Бизчә ај//ај-ын сонунчу аһламы ону демурға, гута јахынлашдырыр. Демәли, ај//ај јаратмагда «гут» кими башлыча јер тутур. Ај//ај-ын ашагыдакы аһламы да вардыр: «јахшы башлангыч» (доброе начало), чанлыларын, варлығын үмуми ады јахшы истәр—хејршаһ руһлар, даһиләр (общее название существ) (добры духов, гениев), өзүндә јарадычылыг башлангычыны вә јахшы истәрлији тәчәссүм етдирән (олицетворяющих собой начала творчества и добра), таһры (бог), јарадан (творец), инсан јарадан (создатель человек) вә с. аһламыны вардыр¹¹⁸. Ај-ај-ын мүасир Јагут дилиндә јаратмаг (творит), јарадан (создатель) аһламына да туш олуруг¹¹⁹. Гагаузларда, Крым татарларында вә б. түрк халгларында ај удуг—мүгәддәс сајылмышдыр. У+ума+ај (ај) сөзләри бирләшәркән «у» сәсинин бири, «ума» илә «ај» гајнајыб-

¹¹³ *Divanü Lügatü Türk, tercümesi, ceviren Rasim Atalai, 1941 сәһ. 92.*

¹¹⁴ *Древнетюркский словарь, Л., 1969, сәһ. 611.*

¹¹⁵ *Јенә орада, сәһ. 611.*

¹¹⁶ *Ба х: Н. А. Алексеев. Традиционные религиозные верования якутов в XIX начале XX вв. Сәһ. 162.*

¹¹⁷ *Е. К. Пекарский. Словарь якутского языка. 1959, сәһ. 47.*

¹¹⁸ *Ба х: Е. К. Пекарский. Словарь якутского языка. 1959, сәһ. 32—33.*

¹¹⁹ *Якутско-русский словарь. М., 1972, сәһ. 33.*

гарышаркән «ума»-дакы «а» вурғусуз галдығындан дүш-мүшләр вә жаранан сөз Умај шәклиндә бичимләнмишдир. Көрүндүҗү кими Умај илаһә адындакы «у» (күчлү, бачарыглы) илә «ума» (ана) вә ај (инсан јарадан, танры) бирләшмиш вә күчлү, бачарыглы јарадан (танры) ана демәк олан умај-ы јаратмышдыр.

Сагларын, Јагутларын, Гагаузларын, Крым татарларынын ај//аі-ына бир чох түрк халгларында туш олуруг. Түрк халгларынын хусуси илә Сагларын, Јагутларын, ај//аі-ы тәкчә фонетик бахымдан дејил, мифоложи бахымдан да бир-биринә јахындырлар. Танры, ана танры Ај миф бахымындан ушаглары, һәтта бүтүн инсанлары горујан Умајла јахындыр. Ај-а гыпчагларын јарадылыш-ла илишкәли миф әфсанәсиндә дә туш олуруг. Чохаңлам-лы әски түрк халгларынын натурфәлсәфәси—тәбиәт фәлсәфәси илә сых бағлы бу әфсанәни лап гыса олса јад ет-мәк кәрәкли олар. Азәрбајҗанлыларын сојкөкүндә дуран гәбиләбирләшмәләриндән бири дә Оғуз гәбиләбирләш-мәләриндән олан Гыпчаглардыр. Онларын јаранышла бағлы әфсанәсиндә дејилир ки, бир күн килли, лилли сел кәлир дағдакы мағараја долур. Күнәш мағараны гыздырыр, күләк дөјүр, бир вахтдан сонра орадан Ај—Ата адлы киши-инсан, еркәк чыхыр. Бу һадисә ејнән тәк-рар олуноур. Анчаг бу дәфә Күнәшин истиси аз олу-р. Мағарадан Ај—Ва адлы гадын чыхыр. Булар аилә гу-рурләр вә ушагларындан Гыпчаг соју, гәбиләси јараныр. Бизчә Ај—Ата, Ај—Ва адларындакы «ај» Јагут, Саг ди-линдәки, ај-дыр, јарадычы демәкдир. Ај—Ата јарады-чы ата, Ај—Ва исә јарадычы Ва, ана аңламындадыр. Бу әфсанәдәки бир мәсәләјә дә диггәти јөнәлтмәк истәји-рик. Ај—Ата, Ај—Ва, бир сөзлә инсан судан, торпагдан (селин кәтирдији, лил, кил, су), истидән (Күнәшдән), күләкдән јаранмышдыр. Бурада һеч бир тәбиәтүстү—фөвгәлтәбиәт гүввә јохдур. Бу әфсанәдә күләјин башлан-ғыч кими иштирак етмәси бизчә сонрадан јад көрүшлә, тәсирлә илишкәлидир. Түрк халгларынын әски инамын-да, әски тәфәккүрүнә көрә илк башланғыч су олмуш, әфсанәдә јенә о башлыча үнсүрдүр. Күнәш исә һәр нәс-нәнин јарадычысы олдуғундан јаранышда иштирак едир. Торпагда, јердә јухарыда јаздығымыз кими инсан јара-дан кими дүшүнүлмүшдүр. Ај (јарадычы)-дан данышар-кән Оғузла илишкәли тарихи әфсанәнин Ујғурустанда—Ујғур елиндә јазыја алынмышына диггәт јетирәк. Әфса-нәдән чагларын артырдыгы «јениликләри», «артырма-

лары» тәмизлијә билсәк, онда Оғузун анасынын Сагла-рын, Јагутларын Ај// (ы)—Ај ана илаһәси илә бир көк-дән олдуғу ајдынлашар. Фикримизи инандырмаг үчүн бир дәлили јад едәк. Инсанлары горујан, хошбәхтлик верән Ај—Ај(ы) еләчә дә ушаг верән, һејвана бала гуту верәндир¹²⁰. Оғузун анасы Ај гағанын миф кејфијјәтлә-ри илә јениләшмәјә јөн алаң чаглар амансызчасына рәф-тар етсәләр дә ону миф дүнјасындан там ајыра билмә-мишдир. Мисал үчүн о, јарыонгон, јарытанры Оғузу доғмасы фикримизи тәсдиг едир. Биз јазыларымызын бириндә охучунун диггәтинә чатдырмышыг ки, Ај гаға-ны Шумерләрин, Акадларын Иштары, һәрдән исә түрк халгларынын Умајы илә илишкәләндирирләр¹²¹. Бизчә Ај гаған истәр адына, истәрсә дә мифик кејфијјәтләринә көрә түрк дилли Сагларын, Јагутларын, Ај//Ај(ы) јара-дычы илаһәси илә етник-сој бирлији вардыр. Демәли, Умај илаһәсинин адындакы ај тәркиби Оғузларын улу анасы, Оғузун анасы Ај гаған ады илә дә бир аңламда-дыр вә бир көкдәндир, кендәндир. Бир чох түрк халгла-ры бу вә башга удугун илаһә, илаһи, танры олдуғуну билдирмәк үчүн ај (јарадычы, инсан јарадан)дан јарар-ланмышлар. Бир нечә мисал чәкәк: Башгырд халг епо-су «Урал Батыр»дакы икид гызлардан биринин ады Ај-хылу-дур вә о Ај-ын гызыдыр¹²². Ајхылу ата-анасынын кимлијини белә таныдыр:

*«...Имя мое — Айхылу
Есть отец у меня — владыка страны,
Моя мать — небесная Луна»¹²³.*

*Азәрбајҗанчасы: «...Мәним адым Ајхылдур.
Атам өлкә һакимидир,
Анам көјә мәхсус, млади
Ај-дыр»).*

Ај-хылу адындакы «ај» тәркиби гызын сојунун удуг-

¹²⁰ Ба х: П. А. Алексеев. «Традиционные религиозные верования якутов в XIX начале XX в». Новосибирск, 1975, сәһ. 82.

¹²¹ Ба х: Мирәли Сејидов. Азәрбајҗан мифик тәфәккүрүнүн гај-наглары. Бакы, 1983, сәһ. 26.

¹²² «Урал Батыр»ы русчаја тәрчүмә едән «Ај»-ы Луна тәрчүмә етмишдир. Бизчә Ај «Ај» илаһәси илә бағлы аддыр. Она көрә о көј-лә дә илишкәләнир. «Ај» тәрчүмә олунмамалы иди.

¹²³ «Башкирский народный эпос». М., 1977, сәһ. 324.

ларла, «Ај» илаһәси илә илишкәлијини көстәрир. Алтајлар баш танрыја Кудај—Куд+ај, Газаглар, гырғызлар исә Кад+ај (кудајын фонетик вариантыдыр) дејирләр. Бизчә бу аддакы, «ај» тәркиби, ярадычы «танры» демәк олан «ај»-ла бир көкдәндир, бирдир. Ногај—Ног+ај халг адындакы «ај»-да јухарыда садаланан адлардакы, «ај»-ла бир аңламдадыр. Ног+ај-дакы «ног» тәркиби мөһкәм, давамлы демәкдир¹²⁴ (ногун башгырдларда, тарларда, газагларда, гарагалпагларда, өзбәкләрдә, гырғызларда «ныг», «ыг», «ниг» фонетик вариантылары вардыр вә онлар мөһкәм, давамлы демәкдир). Онда ног+ај мөһкәм, давамлы, ярадычы, танры аңламындадыр. Бир сыра түрк халгларында, еләчә дә јагутларда әвәзсиз көзәл, көзәллик илаһәсинә Ај+зыт//Ај+сыт демишләр¹²⁵. Бизчә Ај-сыт адындакы «ај» тәркиби улулуғу, танрылығы танры ана олмасыны билдирмишдир. Јагутларда мешә руһу, саһиб, танрысы, һејванларын, гушларын, овчуларын горујучусу Баај Бајанај—Бај+ана+ај адланыр. Биз бу адын сөз ачымыны башга бир јазымызда вердијимиздән бурада ондан өтәри, гыса данышачағыг. Баај Бајанај адынын илк сөзү, Баај-дан башламаг истәјирәм. Баај «бај» вә «ај» сөзләриндән јаранмышдыр. Бир сыра түрк халглары «бәј»-ә «бај» да демиш вә дејирләр. «Бәј»//бај вә онун пај варианты «дөвләтли», «ај» аңламындадыр. Нә үчүн «бај»-ын ағ аңламы да вардыр. Бизчә бу сөзүн ағ аңламы јер үстү, јахшылыг, һәмәт верән Үлкен танрысынын ағ чичәкдән илк инсаны гајырмасы илә илишкәлидир. Бу миф көрүшүнә көрә «ағ» рәнки Үлкәнин рәнки сајылмышдыр. Дөвләтли, адамлар онларын дөвләтләринин Үлкенә, ағ чичәкдән гајрылмыш инсана, улу бабаја аид олдуғуну билдирмәк үчүн «бај»а «ағ» аңламы да вермишләр вә беләликлә дә өзүнүн сој бахымындан улуларла, илк әчдадла бир көкдән олдуғуну билдирмиш, дөвләтинин ағлар—улулар горудуғуну көзә чарпдырмышдыр. «Баај» Үлкенлә бағлы ағ+јарадычы (бај+ај) демәкдир. Баај Бајанај адындакы, Бајанај-ын сөз ачымы беләдир. Бу сөз «Бај+ана+ај» сөзләриндән јаранмышдыр. Дејилдији кими, «дөвләтли», «ағ» демәк олан «бај, ана» сөзүнә бирләшмишдир. Дејәсән јени сөз јаранаркән онун удуглуғуну даһа чох көзә чарпдырмаг үчүн она танры, ярадычы аң-

¹²⁴ Ба х: Е. Т. Егоров. «Этимологический словарь чувашского языка», Чебоксары, 1964, сәһ. 138.

¹²⁵ Ба х: Murat Uraz. *Türk. mitolojisi*, Istanbul. 1967, сәһ. 37.

ламлы «ај» сөзүнү дә гошмушлар вә беләликлә дә дөвләтли, ағ ярадычы танры ана аңламлы сөз јаранмышдыр. Инама көрә Бајанај овун уғурлу олмасыны да тәмин едирмиш. Јагутлар јахшы истәр, исмәтли, гејрәтли гыза да «кыс-бајанај» дејирләр¹²⁶. Бизчә гејрәтли, јахшы истәр гызларын «кыс-бајанај» адланмасы мифоложи инамлар дүнјасында јаранмыш бөјүк дәјишикликләрә илишкәлидир. Көрүнүр ки, мифоложи дүзүмүндәки—консепсијасындакы дәјишиклик Баај Бајанај-ы инамлар аләминдән керчәклијә, реал варлыға кәтирмишдир. Миф дүнјасында, миф инамлар аләминдә мешә танрысы, руһу Баај—Бајанај-ын танры кими зәифләмәси, инамлар пантеонундан тәдричән чыхмасы вә ола билсин чыхарылмасы «кыс—бајанај» сөз бирләшмәсинин јаранмасына инак јаратмышдыр. Көрүнүр ки, түрк халгларында, еләчә дә јагутларда онгонлар, зооморф онгонлар, миф сүјүмлу руһлар, илаһәләр, илаһиләр тәк танрылығы доғру үз тутдуғча онун, чеврәсиндә зорла, јахшылығла топлашдығча миф персонажлары, инамлары өз јерини тәк танрыја верирди, онда бирләширдиләр, ваһид инама чеврилирдиләр. Ахы түрк халгларында тәк танрылыг, тәклик (ваһидлик) аңлајышы онун мифинин ичиндә јаранмыш, боја-бухуна чатмыш, этә-гана долмушдур. Бизчә Оғузда онгонларын, руһларын бирләшмәси просеси кетмишдир, аңчаг о, бу бирләшмишләрин сонрадан инсанлашмышы кими мејдана кәлмишдир. Демәли, Оғузда тәклик, тәктанрылыг аңлајышы там камилләшмәмишдир. Бизчә Күнәшә, сонсузлуға доғру кедән јаруг танрынын јаруглашмышыдыр. Түрк халгларынын ишыгла (Күнәшлә) илишкәли фәлсәфи-дини көрүшләри елә бу идејаја көрә онун доғма көрүшүдүр. Көрүнүр ки, ишыгла (Күнәшлә) бағлы идејалар эпохал сәчијјә дашымышдыр, бу көрүш тиположи һадисәдир. Елә дејәсән бу чағлар јаруға—ишыға инам көрүшү јаранмышдыр.

Миф дүнјасында баш верән белә бир дәјишикликләр чағында сөзсүз ки, мешә руһу өз удуглуғуну тәк танрыја верир вә ола биләр ки, тәк танры бу удуглуғу зорла онун әлиндән алыр. Аңчаг Баај—Бајанај өзүнү јахшы истәр, намуслу, исмәтли, пак гызлара верилән јүксәк, әзиз адда горумушдур. Гызлары әзизләјәндә дејилмиш

¹²⁶ Ба х: А. Е. Кулаковский. «Материалы для изучения верования якутов». Зап. Якутск. Краевого геогр. об-во, Якутск, 1923, кн. I. сәһ. 95.

сөз бирлэшмәси кими ишләнмишдир. Белә миф—тарихи просеси, дәжишликлији бир чох онгонлар, мифләр кечирмишләр. Нечә олмуш ки, үзү ишыгы гоча киши кими тәсәввүр олуан Бај—Бајанај сөз бирлэшмәси гызлара верилән жүксәк ад олмуш, онунла гызлар әзизләнмишләр. Бизчә бунун ики сәбәби вар: биринчиси Бај—Бајанај—руһуна, тапрысына инам унудуларкән онун һансы чинсдән дә олдуғу унудулмуш, ола биләр сонралар руһун, тапрынын, һимајәчинин чинсинин фәрғинә варылмамышдыр. Икинчи сәбәб дә мифлә илишкәлидир. Миф аләминдә бу вә башга зооморф онгон, тапры, илаһәләрдән чағын бир вахтында еркәк, киши, бир вахтында исә диши, гадын да олур. Елә гурда инамы көтүрәк. О һәрдән ишсан доған диши гурд, һәрдән исә ата олур. Һәрдән исә бир вахтда ејин онгон, ејин руһ ајры-ајры сојларда, гәбиләләрдә чинсләрдән бири олур. Бизчә Баај Бајанај да белә бир дәжишликлији кечирмишдир. Телеутлар, тубалылар, лебердләр вә бир сыра түрк халглары Умаја, үмумијјәтлә јахшы истәр руһа, илаһәјә, бөјүк илаһәјә пајана дејирләр¹²⁷. Гуманидләрдә Умајла Пајананын гоша ишләмәси ајдылашдырыр ки, бу ики илаһә көкчә (кенчә) бирдирләр, бир миф анлајышынын, инамын илаһәләридирләр. Дејиләнә көрә Гуманидләрдә ушаглары горујан илаһәјә Умај, еләчә дә Пајана дејирләр¹²⁸. Бизчә Пајана вә Бајана ејни анлајышын ајры-ајры фонетик сәсләнмәләридир. Бәллидир ки, түрк дилләриндә «п», «б», «м» сәсләри сөз өнүндә әвәзләнирләр. Түрк халгларында, Мајанаја да туш олур. В. В. Радлов јазмыш ки, бир сыра түрк халгларында ушаглары горујан, һимајә едән илаһәјә Мајана//Мајанечи—Maiana-si—Ma-i—apazi дејирләр¹²⁹. Бизчә Мајанасы мүрәккәб сөзү Мај вә ана сөзләриндән јаранмышдыр. Мај истәр анламча, истәрсә дә фонетик бахымдан Умај-а јахындыр. «Мај» сөзү «мај» — вә «ај»-дан јаранмышдыр. Түрк дилләриндә, «мај»-ын, бачарыг, мәһарәт, тәчрүбә¹³⁰ диши чинси, гадын анламы да вардыр. Миф тәфәккүрү ушаглары горујан Мајана мүрәккәб сөзүнү јарадаркән мај (бачарыглы, тәчрүбәли, мәһарәтли) сөзү илә јарадан, тапры демәк олан «ај» сөзүнү бирләшдирмиш вә

¹²⁷ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, IV чилд, II һиссә, сәһ. 1139.

¹²⁸ Генә орада, сәһ. 1986.

¹²⁹ Генә орада, сәһ. 1986.

¹³⁰ Ба х: В. Г. Егоров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 127.

илк Маја-дакы «а» сәси дүшмүш сөз Мај шәклиндә формалашмыш вә она әнәси—анасы-ны да јенидән артырмышлар. Мајанадакы «мај» бачарыглы, мәһарәтли, јарадычы илаһә (гадын) демәкдир. Мајана илә Умај ананын бир миф сујумлу инамы, анлајышы ифадә етдијини көз гаршысына кәтирсәк апајдын олур ки, бунлар инама көрә көкчә, кенчә бирдирләр.

Умај-дакы «у» тәркиби күчлү јарадан, Мајанадакы мај бачарыглы јараданы билдирир. Һәр ики сөздәки анлам күчлә, бачарыгла илишкәлидир. Биз «умај» сөзүнү ум+ај тәркибләринә бөлсәк онда чох анламлы ум истәр әски вә истәрсә чағдаш түрк дилләриндә ум+маг (уммаг) анламына да туш олур. Белә һалда Умај—умулан (јәни ондан умулан) ај (јарадычы, тапры)—илаһә демәкдир. Умај-дакы «Мајана»дакы ај-ын јарадычы тапры, руһ олмасыны көстәрән даһа бир мисал да чәкәк. Бир чох түрк халгларында, хусусилә Телеутларда вә б. тајганын, мешәнин горујучу руһуна, тапрысына Санај демишләр вә дејирләр¹³¹. (Демәли, түрк халгларында мешәнин тапрысынын Баај Бајанај вә Санај адлары вар). Бизчә, Санај тапры, руһ адындакы «ај» тәркиби дә јухарыда бәһс етдијимиз «ај»-ларла ејнидир. Санај сан+ај тәркибиндәки чоханламлы «сан»ын бир сыра түрк дилләриндә «шәрәф», «ләјагәт», «еһтирам» вә с. анламларына туш олур. Онда Сан+ај шәрәfli, әрдәмли (ләјагәтли), еһтирамлы јарадычы тапры (ај) анламындадыр. «Ај» сөзүнүн удуглуғу—мүгәддәслији удуг руһу, онгонлуғу, тапрылығы билдирмәк үчүн бу вә башга сөзә гошулмасыны көстәрән дәлилләрин сајыны артыра биләрик. Бизим садададығымыз адларда апајдын көрүнүр ки, түрк халглары Саглардан тутмуш сон чағлара кими, «ај» сөзүндән јухарыдакы тапры, илаһә адларыны јарадаркән јарарланмышлар. Кәтирилән дәлилләрә көрә белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, түрк халглары Саглардан тутмуш XX јүзиллијә Умај тәркибиндәки, ај сөзүнү ерадан габаг илаһи, јарадычы, тапры вә с. бу кими анламларда ишләтмишләр. Умајын күчлү, јарадычы ана анламы да вардыр. Оғузун апасы Ај гаған исә јарадычы, тапры гаған демәкдир. (Дејәсэн гаған сөзү «Ај»а сонрадан артырылмышдыр). Онун белә адланмасы мифоложи бахымдан тәбиидир. Чүнки Ај гағанын оғлу Оғуз Күнәшин чыхмасыны хәбәр верән,

¹³¹ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, IV чилд, II һиссә, сәһ. 232.

дејесән Күнәши чыхаран, ону дана дэ'вәт едән, ону изләјән, данын сөкүлмәсини чар чәкән ола билсин илкин таңры, сонралар инсан шәклинә кирмиш јары миф персонажыдыр. Нә үчүн Оғуз дандан башламыш Күнәши изләјир? Дејесән бунун миф сәбәби сонралар унутулмушдур. Чүнки о чағын инсанына әксликләр көрүшү ајдын олдуғундан бир чох миф һадисәләри, көрүшләри кими онун да изаһыны артыг сәјмышлар. Бизчә Оғузун Күнәши изләмәси ону јамандан әкслијин башга јөнү гаранлығдан горумасы көрүшү илә сәсләшир. Белә бир миф персонажынын оғузун аңасы да кәрәк јарадычы таңры, илаһә Ај олмалы иди.

Умај илаһәсинин дашыдығы аңлам кениш олмушдур. Ушагла, доғушла илишкәли гадын органлары бир сыра түрк халғларында «Умај» адланыр. Ушаг доғуларкән онун руһу, еләчә дә ушағын көбәји Умај адланмышдыр. Гуманидләр көбәји кәсәнә «умај» еләчә дә «Киндигин кәсен бинә» (көбәк кәсән) «Кирбигини чуйген бий»ә (Ушаг киршијини кәсән) «Кирбишләр»¹³². Сагајлар, шорлар, белтирләр ушағы горујана дејил, ушаг руһуна, ушаг тајына умај дејирләр¹³³. Умајын дүрлү-дүрлү аңламларынын јаранмасынын вә кениш јајылмасынын башлыча сәбәбләриндән бири дә одур ки, о нә вахт исә, даһа дәгиг дејилсә инамын јарандығы, ола биләр јаранманын илк чағында о ушагла бағлы үмуми аңлајыш олмуш, сонралар заман кечдикчә конкретләшмиш, ушағлары горујан кими бичимләнмишдир. Бу миф вә дил просеси бирдән-бирә олмамыш, просесин баша кәлмәси узун вахт тәләб етмишдир. Сонралар Умајын илкин аңламлары бир чох түрк халғларында јашамышдыр. Умај чох аңламлы олдуғуна көрә аңламларын бир сырасы башга инамла гаршылашмыш вә онунла биркә јашамышдыр. Белә һала гырғызларда туш кәлмәк олур. Т. Бајалијев јазыр ки, Умај арабир башга инамларла гаршылашыр, гајнајыб-гарышыр¹³⁴, һәрдән исә јан-јана олмушдур. Арашдырма ајдынлашдырыр ки, Умаја инам (онун бир чох фонетик сәсләнмәләри) түрк халғларынын дејесән һамысында вардыр. О һәрдән көјдән јерә снмиш, һәрдән көјдә јашајан көзәл гадын кими, аз һал-

¹³² Ба х: С. П. Потапов. «Умай божество древних тюрков в свете этнографических данных». Тюркологический сборник». 1972, сәһ. 276.

¹³³ Јенә орада, сәһ. 271.

¹³⁴ Ба х: Т. Баялиев. «Доисламские верования и их пережитки у киргизов», Л., 1969, сәһ. 112.

ларда гуш шәклиндә тәсәввүр олунур. Мисал үчүн Гуманидләрдә Умајын көјдә јашадығына инаммышлар. (Она һәрдән Убај да дејирләр). Бизчә Убај Умајын фонетик вариантыдыр. Бурада «м» сәси «б» илә әвсә әлүпмушдур. Умајын Убај адланмасынын башга бир сәбәби дә ола биләр. У+бај-дакы «бај»-ын дөвләтли, «ағ» аңламы да вар. Онда Убај күчлү, дөвләтли ағ илаһә демәкдир. Јухарыда бу барәдә данышмышыг). Гуманидләр Умајы кәрәк оlanda гам-шаман васитәси илә јерә, инсанларын јанына чағырырмышлар. Гам-шаман дејирмиш:

«Ак ајастан, кайн, туш

Умай эне, куш эне!

Туп әдекти ачык сал!

Чолы была чолонзыл»¹³⁵.

(Азәрбајҗанчасы: «Ајдын көјдән уч (гуш кими) туш

Умај ана, гуш ана!

Заһынын әтәјин ачыг гој!

Гој ушаг өз јолу илә кәлсин»).

Бу гам-шаман чағрышындан ајдын олур ки, Умајы гуш кими тәсәввүр етмиш, ушағын анадан уғурлу доғулмасы үчүн ону јардыма чағырмышлар. Демәли, Умајы нәинки ушағлары горујан, еләчә дә онларын доғулушуна јардым едән илаһә кими дә дүшүнмүшләр. Бизчә гам-шаман чағырышында гуш шәклиндә тәсәввүр олунан Умај даһа әскидир, инамын илкенидир. Сонрадан «Гуш ене» — Умај ене инсанлашмышдыр. Демәли, зооморф онгон инсана чеврилмишдир. Башгырд халгы Умајын гуш олмасы, инсана чеврилмәси вә әксинә инсанын гуша чеврилмәси, гуш шәклинә дүшмәси һаггында марағлы дүшүнмүшдур. «Ағ бузат» («Ағ бозат») дастанында Умајдан (Һомај) Хубан сорушур:

«Нијә сән гуш олдун?

Һомај (Умај) чаваб верир:

—Биз узаг сәфәрә јола дүшәркән, һамымыз гуша чеврилирик... Елә һамы мәнзилә кими учур. Мәнзилә чатандан сонра әрләр өз гадынларыны өпүр, онлар је-

¹³⁵ Ба х: Ф. А. Сатлаев. «Кумандинцы. Историко-этнографический очерк». Горно-Алтайск, 1974, сәһ. 149—150.

нидән инсан шәклинә дүшүрләр. Мән учанда әрим өлдү, елә буна көрә дә мән кечмиш шәклимә дүшә билмәдим»¹³⁶. Бу дөнмә миф тәфәккүрүлә илишкәлидир. Ола биләр бу дөнмә ата (әр, еркәк) хаганлыгы топлумсој гурулушун тәсири илә јаранмышдыр. Бу гурулушда еркәк аиләдә, чәмијјәттә үстүн гајда, мөвгедә дурмалыдыр. Әрин өнүшүндән сонра дөнмә һадисәсини баш вермәси сөзсүз ки, һадисәни бәдни бахымдан әсасландырылмасы илә дә бағлыдыр. Дөнмәләрдә белә бәдни јардымларын шәкилләри дүрлүдүр. Умајын гуш шәклиндә тәсәввүр олунамасы јаздығымыз кими илкинди. Биз Умајын гуш шәклиндә тәсәввүр олунамасыны нә үчүн илкин сајырыг?

Мифолокија тарихиндә, әски инамлар дүзүлүшүндә антропоморф, анимист бахышларла илишкәли зооморф руһлар, онгонлар илаһәләрдән, тапрылардан габаг јаранмышдыр. Бу вә башга анимист көрүшлә бағлы чанлылар, чансызлар сонрадан миф сујумлу руһа, зооморф онгона, даһа сонралар исә илаһијә, тапрыја чеврилмишләр. Јери кәлмишкән јазак ки, анимист бахышын өмрү узун олмушдур. Халг сөз сәнәтиндә, јазылы әдәбијјәттә дашы, дағы, ағачы, «чансызлары» «чанлы» кими тәсәввүр етмәк, онлара һәрдән инсан кәјфијјәтләри вермәк бизчә анимизм көрүшләри илә илишкәлидир. Бунунла демәк истәмирик ки, XIX—XX јүзиллијин сәнәткары анимист көрүшлә јашамышдыр. Онлар әдәби ән'әнәни изләмиш, бәдни тәсири күчләндирмәк үчүн бундан бир васитә кими јарарланмышлар. Бир даһа о фикримизә гајдырыг, Умајын гуш шәклиндә тәсәввүр олунамасы даһа әскидир, инсанын илкин көрүшләри илә бағлыдыр. Бу чағлар јад сојлар, гәбиләләр арасында тәсирдән чох тәсәввүрдә, инама тиположи һадисәләр баш верирмиш. Тиположи һадисәни исә истәһсалат әләтләриндән јарарланма, бунунла илишкәли јашајыш тәрзи вә ондан јаранан тәфәккүрүн гаты јарадырды.

Јухарыда јаздыг ки, Умај ушағлары, һәрдәнбир бүтүн инсанлары горујан илаһәдир. Бир сыра этнографик материаллардан, арашдырычыларын арашдырмаларындан ајдын олур ки, Умај, Од руһу, аилә очағы руһу илә дә биркә јад едилirmiш. Л. П. Потапов 1892-чи илдә Н. Ф. Катановун Арыков улусунда топладығы гам-шаман алгышындан белә бир парчаны өрнәк кәтирир: «Мә-

¹³⁶ «Башкирский народный эпос». М., 1977, сәһ. 203.

ним амам Ымај¹³⁷, мән сәнә јемәк верирәм, бир бошгаб је... Сәнин ушағларынын (инсанларын—М. С.) кәндири¹³⁸ гој гајым олсун вә бөјүк, кичик гардашлары (јә'ни кишиләри) артыр! Бөјүк вә кичик бачылары (јә'ни гадынлары) артыр»¹³⁹. Бу гам алгышында Л. П. Потапов Умајын аилә очағы илә илишкәлијини көрүр. Бизчә арашдырычы доғру һисс етмишдир. Бу мифоложи бахымдан чидди бир мәсәләдир. Умај//Ымај вә Әдун илишкәлијә өјрәниләрсә илаһәни бир сыра орижинал миф кәјфијјәтләри ајдынлашар. Мифчиләр бу миф проблемини унутмушлар. Умајла//Ымајла од арасында өјрәнилмәси кәрәкли олан бир јахынлыг вардыр. Од бүтүн нәснәләрин јарадычысы Күнәшин бәлкәсидир. Демәли, од да аиләни, инсанын, сојун јарадычысы вә горујучусудур. Бир сыра түрк халғларында Умај//Ымај заһыја, бојлу гадына ушаг руһуну-гутуну кәтирир¹⁴⁰. Бизчә Умајла//Ымајла од, очаг руһунун, илаһәсини јахынлығынын башлыча сәбәби јухарыда сөјләдикләримиз ола биләр. Марағлыдыр ки, бир чох түрк халғлары, о сырадан Сагајлар, Шорлар вә б. сон илләрә кими ола билсин јашлы нәсил инди дә Умај//Ымај илаһәсинә тапышырлар. Бу халғларын әски инамына көрә Умај//Ымај ушаға нәинки гут верир, һәтта ушағын руһу Умај//Ымај адланыр¹⁴¹.

Умај//Ымај тәкчә од илаһәси илә дејил, о, Дүнја ағачы илә дә илишкәли олмушдур. Јазыг ки, бу илишкә өјрәнилмәмишдир. Биз Умајын миф кәјфијјәтини даһа ајдын көз гаршысына кәтирмәк үчүн бу илишкә һаггында бир сыра мұлаһизәләримизи сөјләмәји кәрәкли сајырыг. Бу илишкәјә бир сыра сој, гәбилә, халг әдәтләриндә, инамларында туш олуруг. Инама көрә гајын ағачы Умајла биркә көјдән кәлмишдир. Башга бир инама көрә ушағы галмајан, ушағы өлән гадын гам-шаман ојуну (ајини) вахты гајын ағачындан ох-јај гајырыр вә ојун бу ох-јајын јанында кечирилер. Башга бир әдәти дә јад едәк. Гам-шаман јалныз чаван гајын ағачы јанында

¹³⁷ Бир чох халғларда Умајын Ымај фонетик сәсләнмәси дә вардыр.

¹³⁸ Л. П. Потапов. «Вережк» сөзүнү доғру оларак нәниннин, бешијин асылдығы кәндириң көз гаршысына кәтирдијини јазыр.

¹³⁹ Образцы народной литературы тюркских племен. Часть IX, СПб, 1907, сәһ. 54.

¹⁴⁰ Ба х: Н. А. Алексеев. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980, сәһ. 134.

¹⁴¹ Л. П. Потапов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 217.

(будагыи) куја ушагы тэрк едэн Умајы (бурада руһ да көз гаршысына кәтирилир) керн гајтармаг үчүн ојун (ајин) кечирир. Бизчә бу садаланан өрнәкләрнн һамысында гајил ағачы Дүнја Ағачыныи бәлкәси кими дүшүнүлмүшдүр. Дүнја Ағачы демәк олар ки, бүтүн түрк халгларыныи әски инамлары илә илишкәли миф әфсанәләриндә, миф—тарихи әфсанәләрдә («Ағ оғлан» вә с. сој көклә бағлы әсәрләрдә, дејимләрдә инсанларын јарадычысы кими иштирак едир. О, башлыча олараг ана олур. Бу дејиләнләрдән белә чыхыр ки, Умај Дүнја Ағачы илә илишкәлидир. Ола билсин ки, «Ағ оғлан» јарадылыш әфсанәви—миф дастанындакы ағачын ичиндән чыхан Умај, ола биләр дә Өләнк имиш. һәр һалда бу ики илаһә һәмнишә ағачла Дүнја Ағачы илә биркә јад едиллир, онуила бу вә башга шәкилдә илишкәлидир. Оба илә бағлы фәсилдә «Ағ оғлан» јарадылыш миф әфсанәсиндән данышдығымыздан бурада ондан лап гыса билки вермәји кәрәкли сајырыг. Чүнки Ағ оғлан әфсанәсиндәки миф көрүшләрн, инамлар Умајын ағачла илишкәсини ајдынлашдырмага јардым едир. Гарабагда харабалары галмыш Ағ оғлан тапынагы (мәбәди) дағын башында тәк ағачын јанында тикилмишдир. Тапынағын белә јердә вә тәк ағачын јанында тикилмәси әски түрк халгларыныи миф көрүшүнә көрә башлыча шәрт иди. Гарабагда түркдилли—азәрбајчандилли Сағлар, Арсағлар јашамышлар вә көрүнүр ки, онларда да Ағ оғлан миф дастаны вармыш. Бу бөјүк дастанын изләрн, галыглары Азәрбајчан халгы арасында инди дә јашајыр. Јарадылышла, илк инсан јарадылышы илә илишкәли, түрк халглары арасында кениш јајылмыш «Ағ оғлан» миф әфсанәсиндә о, илк инсандыр вә Дүнја Ағачы илә кен-көк бахымындан јахындыр. *Ерадан габаг Гарабагда јашајан түркдилли Арсағларла, Сағларла түрк халглары, хусуси илә Јагутлар арасында көк-сој јахынлығы олмушдур.* Јагутларла азәрбајчанлыларын сојкөкүндә дуран Сағларын һәр ики халгла гоһумлуг, јахынлыг илишкәләрн Јагут миф дастана «Ағ Оғлан»ын азәрбајчанлылар арасында јајылмасына имкан јаратмышдыр. Ағ Оғлан миф әфсанәсинин Јагутларда бир чох вариантлары вардыр. Бу вариантлары чағларын дүрлү-дүрлү көрүшләрн јаратмышдыр.

Јагутларын «Ағ оғлан» миф дастаныны илк дәфә јазыја алаи А. Тһвон Миддендорфда Ағ оғланын јашадыгы евин күнчыханында һәз нәсиһин—шејин анасы Ағач ха-

ган—Дүнја Ағачы вардыр. Әфсанәнин башга бир вариантында Јерин көбәјиндә, ортасында башы көјә дәјән ағача туш олуруг. Ағ оғлан бу ағача «уча гадын танры», «мәнә һәјат верән», «бөјүк ана» дејә мұрачиәт едир. Ағ оғлан сонра дејир ки, «дүнјадакы варлыгларын һамысы» бу уча ағачдан «доғулмушдур». Ағ оғлан она белә мұрачиәт едәркән ағачдан ашағыдакы көркәмдә гадын чыхыр:

«Ағачын там көкүндән бир јарыг ачылмыш, Ағачын јарығындан бир гадын чыхмыш, Белдән ашағысы ағачын көкүндә (көвдәсиндә) иди».

Башга бир вариантда исә Ағ оғлан Хаган Ағача белә мұрачиәт едир:

«Мәним Ағач Хаганым! Еј удуг — (мүгәддәс) руһ! Еј улу ханым! ...көј курулдајыр... аз сонра ағачын ичиндән ај сачлы Ана—танры көрүнмүш. О, јаваш-јаваш ағачын көкүндән бајыра чыхмыш...».

Ағ оғлан миф әфсанәви дастанынын бүтүн вариантларында Ағач Хаган—Дүнја Ағачы илк инсан Ағ оғланы горујан, һимајә едән, бәсләјәндир. Ана—танры ағачын ичиндән һәрдән белдән јухары көрүнүр, һәрдән исә там бајыра чыхыр вә Ағ Оғлана—илк инсана јол көстәрир, она нечә һәрәкәт едәчәјини өјрәдир. Бизчә ана—танры—Ағач хаган јары зооморф, јарытанрыдыр. Башга сөзлә десәк, о, зооморф онгонлугдан—Дүнја Ағачы инамы илә илишкәли онгондан јаваш-јаваш инсан шәкилли танрыја чеврилир. Демәли, о, өзүндә ән әски вә танры чағынын көрүшләрнни топламышдыр. Белә бир дәјишиклик сөзсүз ки, топлумсал тарихи һадисәләрлә бағлы олараг көрүшләрдәки дәјишикликлә сәсләшир. Ағач Хаганын, Ағач Ананын көвдәсиндәки илаһә бөјүк «тулуг кими дөшләриндән» Ағ Оғлана сүд верир. Бу сүд ону јенилмәз едир. Дастанын вариантларындан апајдын көрүнүр ки, Ағач Хаган вә ондан чыхан гадын бир-бири илә миф бахымындан чох јахындырлар. Дедијимиз кими, Ағач хаганын ичиндән чыхан (јары вә еләчә дә там) гадын танрыдыр. Ола билсин дә бу гадын Дүнја Ағачынын инсанлашмышдыр. О, бизә Умајла көјдән дүшән гајын ағачыны, Оғуз Хаганын сујун ортасындакы ағачын ичиндә јашајан ханымыны хатырладыр. Бу илаһәләр, јары илаһәләр башлыча олараг Дүнја Ағачы илә биркә јад едиллир. Елә бил онлар бир инамын ајры-ајры голларыдыр. Онлар арасындакы кичичик ајрылыглар сөзсүз гәбиләбирләшмәләринин сонрадан ајры дүшмәләрн илә бағлыдыр.

Бурада Умајла илишкәли бир инамы да унутмаг олмаз. Ағ оғлан әфсанәсинин бир вариантында гадынын сачлары әтрафа ишыг сачыр. Бир сыра түрк халглары Умајы гызыл, сары сачлы¹⁴² тәсәввүр етмәклә онун Күнәшлә илишкәсини көзә чарпдырмаг истәмишләр. Бу миф кејфијјәтләри онун вахты илә бу вә башга дәрәчәдә Күнәшлә бағлы олдуғуну көстәрмирми? Бу суала мүсбәт чаваб веририк. Теләутлар вә с. түрк халглары Умајы// Ымајы анајдын Күнәшә, Аја бәнзәдирләр¹⁴³. Оуну көјдән Ағ Үлкәсини јанындан көј гуршағында јерә дүшмәси дә Умајын ишыгла илишкәли олдуғуну көстәрир. Тәкчә Умај дејил, түрк халгларынын, о сырадан Азәрбајчанлыларын халг јарадычылығында, мифоложисиндә Күнәшлә бағлы миф, јарымиф сујумлу образлары, персонажлары удуг, һәрдән исә јарыудуг, миф кејфијјәтли олулар. Онлар әксликләри дә тәмсил едирләр. (Биз ашағыда Умајын әкслик көрүшләри илә илишкәси һағында јазачағы). Фикримизин тәсдиги үчүн һеч олмаса бирчә мисал чәкәк. «Үч бачынын нағылы»нда бојлу бачы јағысы дәрвини јенмәк үчүн «сүбһи-садиг»ә јалваырыр. Нағылда дејилер: «Гыз бир о јана бахды, бир бу јана бахды, бир аһ чәкиб деди:

—Мәнә көмәк елә, еј сүбһи-садиг! Гарнымдакы сәнә нәзир!.. Арадан бир нечә вахт кечди. Узын* падшаһын оғлундан бир гызы олду, Гыз нә гыз... Демә көрмәмишәм, бир дәнә мәләк... Гыз бөјүјүб дөрд-беш јашына чатмышды. Бир күн гапыја үч нәфәр адам кәлди. Бунлара һәр нә вердиләрсә гәбул еләмәјиб дедиләр:

—Кедин ханыма дејин, нәзирини версин.

Кедиб ханыма дедиләр ки, һал-гәзијјә белә, үч нәфәр адам кәлиб, һәр нә веририк алмырлар. Дејирләр ки, кедин ханыма дејин, нәзирини версин. Ханым гызыны кејдириб верди, көтүрүб кетдиләр. Апарыб шәһәрдән чыхдылар кәнара. Гызы гојдулар јерә, дедиләр: кәлин һәрәмиз бу гыза бир гарғыш еләјәк! Биринчиси деди:

—Ај гыз, ај гыз, сәни көрүм, ағлајанда јел әссин, туфан гопсун!..

Икинчиси деди:

¹⁴² Бах: Н. П. Дыренкова. «Умай в культуре тюркских племен, сб. сультауры и письменности востока». Книга III, Баку, 1928, сәһ. 135.

¹⁴³ Јенә орада, сәһ. 136.

* Сәһбәт бојлу гадындан кедир.

—Ај гыз, ај гыз, сәни көрүм, сәни көрүм, күләндә ағзындан дәстә-дәстә күлләр төкүлсүн!..

Үчүнчүсү деди:

—Ај гыз, сәни көрүм, јеријәндә бир ајағын гызыл кәссин, бир ајағын күмүш»¹⁴⁴. Нағылдан кәтирдимиз парчаја диггәт јетирәк: бојлу гадын гарнымдакы ушағы Сүбһи-садигә нәзир дејир. Сүбһи-садиг Азәрбајчан нағылларында аз ишләнәп, бизчә, миф персонажыдыр. Дејәсән бу Оғузду. Биз нијә Сүбһи-садиги Оғузла ејниләшидиририк. Оғуз данын—сүбһүн кәлишини чар чәкәндир, дејәсән елә данын, сүбһүн өзүдүр. Демәли, Оғуз Күнәшин садигидир, һеч вахт о өз «вәзифәсинә» хәјанәт етмир. Сүбһи-садиг дә Оғуз кими данын, Сүбһүн садигидир. Демәли, о да Күнәшин чыхдығы јерә, Күнәшлә илишкәлидир. Күнәш сүбһ вахты (лап тездән, данын гызардығы вахт) дандан чыхыр. Сүбһ дә, Оғуз да Күнәшин садигләридиләр. Даны, (Сүбһи-садиг дејәсән һәм дә илк гызаран, һәлә көрүнмәјән, анчаг јаруглары зәиф дә олса әтрафа јајылан Күнәшә ишарәдир). Күнәш сөкүр, Сүбһи-садиги сөкүр. Бурадан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, Сүбһи-садиг елә даны сөкән Күнәшдир. Онда бојлу гадын гарнымдакы ушағы Күнәшә нәзир дејир. Ушаг—гыз Күнәшлә илишкәли олдуғундан она Сүбһи-садиг тәрәфиндән јолланмыш үч нәфәр миф кејфијјәтләри верирләр. Үч нәфәр Сүбһи-садиг Күнәш тәрәфиндән кәлмәсә идиләр бојлу гадынын нәзир демәсиндән хәбәрләри олмазды. Нәр үч нәфәр дә Күнәшлә илишкәлидиләр. Онларын һансы миф кејфијјәтләри тәмсил етдикләрини ајдынлашдырсаг онда Умајын вә онунла бағлы мәсәләнин елми көрүнүшү даһа ајдын олар. Бизчә үч нәфәр түрк халгларындакы үчлү көрүшлә бағлыдыр. Бу көрүш түрк халгларынын миф дүнјасында бу вә башга шәкилдә, башга-башга олајларла—һадисәләрлә, варлыгларла, маддәләрлә илишкәли өзүнү көстәрир. Бу көрүш дүнјаны, чеврәни, тәбиәт һадисәләрини инсанын тәфәккүрүнүн гатына көрә дәрки, һәрдән ачыгча, һәрдән исә мүәјјән өртүкләрә бүрүнмүш шәкилдә өзүнү көстәрир. Белә көрүшләрин бир сырасынын арашдырычылар тәрәфиндән арашдырылмаамасынын башлыча сәбәби бу вә башга көрүшүн бүрүндүјү өртүјүн ачылмамасыдыр. Бу тарихин өртдүјү өртүкләри ачмаг

¹⁴⁴ Азәрбајчан нағыллары. Биринчи чилд. Баку, 1960, сәһ. 125.

үчүн һәр шејдән габаг илк тәфәккүрү, илк јашајыш тәрзини, илк көрүшләри онлардан јаранан илк вә сонракы мифолокијаны, онларын мејдана кәлмәсиндә топлумсал (ичтимап) — тарихи, чеврәдә баш верән һадисәләри, инсанын тәбиәтлә илишкәси, она јенилмәсинин, ону јенмәсинин чәһд етмәсинин сәбәбләри өјрәнилмәлидир. Үчлүјүн тәркибиндәки биринчи киши тәбиәт һадисәләринин дәјишмәсини (јел, туфан) тәмсил едир. Ахы дејәсән бу Јада дашы инамы илә илишкәлидир вә ола билсин **Јада дашынын** инсаплашмышыдыр. Јада салмаг истәјирик ки, Јаданы һәрдән инсан шәклиндә дә тәсәввүр етмишләр. Сөзсүз ки, онун белә тәсәввүр едилмәси сонракы чағларла, даһа дәгиг десәк, зооморф онгонларын, инамларын тапрыланмасы вә онун да инсана охшадылмасы чагы илә сәсләшир. Јада көрүшү, јада инамы Күнәшлә бу вә башга шәкилдә бағлыдыр. Күнәшин јаругунун — шүасынын азлыгы, чохлагу тәбиәтдәки тәбии һадисәләрин дәјишмәсинә сәбәб олур. Онда биринчи инсан Күнәшин елчисидир, онун бәлкәсидир. Икинчи инсан јазын бәлкәсидир. О, гыза күләндә ағзыпдан күлләр төкүлмәси миф кејфијјәтини вермишдир. Бәллидир ки, күл-чи-чәк јазла бағлыдыр. Јазла бағлы миф кејфијјәт исә сөзсүз ки, Күнәшлә, истиликлә илишкәлидир. Демәли, бу миф кејфијјәти верән Күнәшлә бу вә башга шәкилдә кенә-көкә көрә бағлыдыр. Онда гыз да Күнәшә јахындыр. Сонунчу, үчүнчү киши гыза јеријәндә бир ајагынын гызыл, биринин күмүш кәсмәси кими миф кејфијјәтини вермишдир. Бу миф кејфијјәтчә ән әски көрүшлә сәсләшир. Бизчә бурада әкликләр өз әксини тапмышдыр. Әкликләр исә һәр нәснәдән габаг Күнәшлә илишкәлидир. Гыш, јаз, јагыш, гураглыг, кечә-күндүз вә б. кими тәбии әкликләрин апасы Күнәшдир. Күнәш јарадыр (јазда), Күнәш өлдүрүр (гышда, гураглыгда). Демәли, өлүм, олум да Күнәшин јаратдыгы, Күнәшлә илишкәли әкликлә бағлыдыр. Гыз јеријәндә ајағлары гызыл вә күмүш кәсир. Бу ики метал миф көрүшләр дүијасында әкликләри тәмсил едир. Миф әклик көрүшүнә көрә көк бир олмалыдыр, кејфијјәт, рәнк (Ағ гојун, Гара гојун, Бозог, үчог, метал, гызылтојуг, күмүш-тојуг вә с. кими) фәргли олмадыр. Бурада да беләдир. Инсан — гыз көкдүр, метал көкдүр әкликләри билдир-мәк үчүн о, гызыл вә күмүш кәсир. Гызылла күмүшүн рәнкләри исә башга-башгадыр. Гыса шәкилдә дә олса бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, гыса миф кејфијјәтләри-

ни верәнләр Күнәшлә, әски мифик көрүшләрлә илишкә-лидирләр. Елә буна көрә дә гыз бу мифи көрүшләрин дашыјычысыдыр. Демәли, гыз мифлә бағлы олдуғундан, нә вахт исә јары удуг, јары миф сујумлу олмушдур. Үч киши вә гыз кими образлар, персонажлар миф инамларын, көрүшләрин инсаплашмышлары, ола биләр ки, азы-азы бу тәфәккүрүи дашыјычылары олмушлар. Белә миф көрүшләри, инамлары јарадан сојлар, гәбиләбирләш-мәләри, о сырадан түркләрин улулары сөзсүз ки, ән әски чағда јашамыш натурфәлсәфи тәфәккүрлә јашадыгла-ры үчүн чағын габагчыл көрүшләри илә, һәјата, чеврәјә бахырмышлар. Гыз Күнәшлә илишкәли олдуғундан о Күнәшдәки әкликләри тәмсил едир. Нағыл дили илә десәк ағлајанда туфан гопур, тәбиәт кәдәрә, гүссәјә ба-тыр (бу әклијин бир јөнүдүр), күләндә күлләр ачыр, ағзындан күл төкүлүр, тәбиәт күлүр (бу да әклијин әкс јөнү — јаздыр). Демәли, о, сојугу, туфаны, еләчә дә истини, јазы, тәбиәтин «севинчини» өзүндә топламышдыр. Бу дурум мифоложи бахымдан тәбиидир. Күнәшин ис-тиси аз оларкән сојуг, гыш олур, әксинә чохаларкән јаз олур. Бу тәби дурум — исти вә сојуг кими әкликләр Күнәшлә бағлыдырлар. Биз бу дурума, јәни әкликлә-рин өзүнү көстәрмәсинә Умајла бағлы инамда да туш олуруг. Умајын бу миф кејфијјәти арашдырылмадығын-дан өз мұлаһизәмизи гыса да олса јазмаг истәјирик. Бунун үчүн түрк дилләриндә чоханламлы Умајын бир миф кејфијјәтинә дә диггәти јөнәлтмәлијик. Сөзлүкчү — дүгәтчи билчиләр бир чох түрк дилләриндә Умајын марағлы бир анламына да туш олмушлар. В. Вербитски Умајын «Өлүм мәләји» (Ангел смерти) анламыны гејдә алмышдыр. О, јазыр: «Умај енези Умај епчези, Умај ичези — ушағлары горујан јахшы истәр руһ; өлүм мә-ләји, өлүнүн руһуну јола салан»¹⁴⁵. В. В. Радлов түрк халғларындан олан Шорларда Умаја ушағлары горујан илаһә вә «өлүнүн руһуну јола салан» анламына туш ол-мушдур. Л. П. Потапов Хағасларда јалһыз зәрәр верән, пис истәр «Гара Умај» руһу олдуғуну јазыр¹⁴⁶. Көркәм-ли билчи түрк халғларында Умајын//Ымајын чохан-ламлы олмасыны белә јозур: «Ејни вахтда белә дүрлү көрүшләрин ахынында мөвчудлуғуну нә илә изаһ ет-мәк олар? һәр шејдән габаг, белә дүшүнүрәм ки, һәмин

¹⁴⁵ В. Вербицкий. Словарь алтайских и аладагских тюркского языка. Казань, 1884, сәһ. 402.

¹⁴⁶ Бах: Л. П. Потапов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 274.

эразинин характеринэ ујгун сој-гәбилә гарышығы вә ја әһалинин етник тәркиби илә бағлыдыр»¹⁴⁷. Биз Л. П. Потаповун керчәкликлә сәсләшән фикри илә гисмән разылашырыг. Бу фикир чох жарымчыгдыр. Умајла илишкәли миф көрүнүшү һәртәрәfli, там ајдынлашдырмаг үчүн мулаһизәмизи дә сөjlәмәји кәрәкли сајырыг. Умајын «ушаг көбәји» вә с. бу кими анламлары ола биләр ки, түрк сојларынын, гәбиләбирләшмәләринин гәйнајыб-гарышмасында, бирләшмәсиндән јарапмышдыр. Башга сөzlә десәк, Умај ајры-ајры сојларда, гәбиләбирләшмәләриндә, көкчә бир-биринә јахын да олса башга-башга анламларда да олмуш вә бу гәбиләләр бирләшәркән Умајын чох анламлары, һәтта бир-биринә әкс олан анламлары үз-үзә дурмушдур. Гара Умај//Гара Ымај сөзү бизә әсас верир ки, дејәк Гара Умај анлајышы олубса, онда Ағ Умај да олмушдур. Башга сөzlә, пис истәр, ушаглара зәрәр вуран Умај олубса, онлары горујан Умај да олмушдур. Бу мәнтиг ән әски көрүш-әксликләр көрүшүнүн позулмаз гануну илә сәсләшир. Умајын јахшы истәр, ушаглара горумаг, нисанлары, һәтта өлкәни, јурду горумаг кими анламы илә «өлүм мәләји» (әзрајыл), өлүнүн руһуну мүшајиәт стмәк, ушаглара зәрәр верән кими анламлары гаршы-гаршыја дурмуш, бир-биринә дабан-дабана зиддирләр. Бизчә бу зидд көрүшләр әски түрк халгларынын сојкөкүндә дуран сојларын, гәбиләбирләшмәләринин башлыча көрүшү олан әксликләр анлајышы илә илишкәлидир. Әксликләр көрүшү бир сыра халгларын көрүшләр дүзүмүндә өзүнәмәхсус јер тутмушдур. Әксликләр көрүшү түрк халгларынын тәфәккүрүндә, фикир дүнјасында тутдуғу јер бөјүк вә өмрү узун олмушдур. Елә бил чағлар ирәлиләдикчә күндән-күнә дәјишән, елмин, тәчрүбәнин јардымы илә зәпкинләшән фикир дүнјасы ону өзү илә ирәли апармыш, она һәјатын, јашајышын, мәишәтин бир чох саһәләриндә јајылмаға топлумсал-фәлсәфи, мифоложи дүнјада дүрлү-дүрлү, јени анламлар газанмасына имкан јаратмышдыр. Умај илаһәсиндә дејилдији кими, әксликләр үз-үзә дурмушдур. Умајын бир јөнү јахшы истәрдин, нисанларын, јурдун-вәтәнин гәҗғысына галыр, нисанын сојунун артымына јардым едир, о јашамагла-олумла бағлыдыр, башга бир јөнү исә там бунун әксинәдир. Бу јөнлү Умај//Ымај ушаглара өлдү-

¹⁴⁷ *Генә орада, сәһ. 274.*

рүр, демәли, нисан артымынын гәнимидир, үмумијјәтлә өлүмү тәмсил едир. Әкслик көрүшүнә көрә бу белә дә олмалыдыр. Бәс нә үчүн бу бир-биринә зидд чалышмалар—фәалијјәт Умајда өз әксини тапмышдыр? Әксликләр көрүшүнүн ганунуна көрә әксликләрин көкү бир олмалыдыр (белә көрүш екзогамлы никаһ үчүн земин јарадыр). Ирәлидә јаздығымыз кими бу миф дурума, анлајыша Ағ гојун, Гара гојун, Бозог, Үчог адларында Году-году төрән нәғмәсиндә, Годунун миф кејфијјәтләриндә көрүрүк. Гәбилә адларындакы «гојун», «ог» көкү бирлији, ваһидлији билдирир. Годунун истиликлә, еләчә дә јағышла (гурағлығын әкси) бағлылығы әксликлә илишкәлидир. Арашдырма көстәрир ки, әски азәрбајчанлылар сөzlәри дә һәјатдакы, мәишәтдәки һадисәләрлә бағлы әксликләр көрүшү илә илишкәләндирмишләр. Халг тәфәккүрүндә сөз «еркәк», «диши» гисминә бөлүнүр. Јалан, пис сөз «диши», онун әксинә олараг доғру сөз, јахшы сөз «еркәк» сајылырмыш. Бунунла илишкәли халг арасында белә бир аталар сөзү вардыр: «Сөзүн дишисн еркәјин басыб»¹⁴⁸. Бу аталар сөзүндә әксликләр көрүшү өзүнү көстәрир.

Биз јухарыда белә бир суалла өзүмүзә мүрачнәт етдик ки, нә үчүн бир-биринә зидд көрүшләр Умајда өз әксини тапмышдыр вә бу миф кејфијјәтинин әксликләр көрүшү илә илишкәләндирдик. Бу мәсәләнин бир јөнүдүр. Бизчә Умајын пис истәрлији, јахшы истәрлији башга бир тәбии, миф анлајышы илә дә бағлыдыр. О да будур: Умај һағгында дејиләнләрдән ајдын олду ки, о, ишыгла да, Күнәшлә дә бу вә башга дәрәчәдә бағлыдыр. Түрк халгларынын миф көрүшләриндән бәллидир ки, Күнәш әксликләри тәмсил едир. О, ғышын, јазын јарапмасы (өлүм, олум), тәбиәтдәки исти, сојуг, кечәкүндүз вә с. әксликләр онунла илишкәлидирләр. Умај да Күнәшлә бағлы олдуғундан әксликләри тәмсил етмишдир, өлүм олум онун миф «вәзифәси» кими дүшүнүлүшдүр. Бу миф кејфијјәтләри көстәрир ки, Умај вахты илә Күнәшлә сых бағлы олмушдур.

Умајын ағачла илишкәси бир сыра миф мәсәләләрини ајдынлашдырыр. Умај, Дүнја Ағачы нисанлары, јурду-вәтәни горумуш, һәрдән елә чыхыр ки, илк нисаны јаратмышдыр. Умајла бағлы бир проблеми дә ајдын-

¹⁴⁸ *Бу аталар сөзүнү бизә верән әдәбијјатчы Расим Нәсирова миннәтдарлығымызы билдирirik.*

лашдырмаг үчүн јада салмаг көрөкдир ки, онун, адәтән бәлкәси јәј—ох вә ағ парча сајылмышдыр. Гајын ағачындан. (Бу Дүңја Ағачынын бәлкәсидир) гајрылмыш кичик јәј—ох јеничә доғулмуш ушағы пис руһдан горујур. Јери кәлмишкән јазаг ки, инама көрә Гајын Ағачы Умајла көјдән кәлмишдир. Кичик јәј—ох Дүңја Ағачынын бәлкәсиндән гајрылдығында о, пис руһу, јаманы говур. Умајын бәлкәси ағ парча һәмншә кичик јәј—охун јанына гојулурмуш. Ағ парчанын Умајын бәлкәси сајылмасынын вә кичик јәј—охун јанына гојулмасынын миф көрүшләри илә бағлылығы јохдурму? Вар. Дәфәләрлә јазмышыг ки, ағ рәнк јер үстүнүн танрысы Үлкени рәнкидир. Һәтта һәрдәнбир Үлкени Ағ Үлкен адландырырлар. Онун белә адланмасы чох әски чагла, даһа дәһиг дејилсә Үлкенин миф көрүшләри дүңјасында там јахшы истәр тапры мөвгејинә кечмәси илә сәсләшир. Ағ Үлкен әксликләр көрүшүнүн бир јөнүнү тәмсил едир. Көрүнүр ки, нә вахт исә әксликләр көрүшүнүн әкс јөнү Гара Үлкен дә олмушдур. Дејәсэн чаг Гара Үлкенин миф кејфијјәтини сонра да јералты тапры Ерликә (о һәрдәнбир Үлкенин гардашы да сајылырмыш, Ерлик илкни күчү, әрлији, кишилији тәмсил едирмиш) верилмиш вә Гара Үлкен јадданлардан силмиши, Ағ Үлкен миф дүңјасында тәк галмышдыр. Белә дурум јаранаркән әксликләрин бир јөнүндә Ағ Үлкен, башгасында исә Ерлик дајанмышдыр. Умајын бәлкәси јәј—охун јанындакы ағ рәнки удуглуғу—паклығы, Үлкенин рәмзи олдуғуну билдирмиш. Демәли, көрпәнин јанына гојулаш јәј—ох Дүңја Ағачы вә ағ парча—јерүстү танры Үлкен ону горујурмуш. Бахын, ади көрүнән бир адәтдә бөјүк бир миф консенсијасы дүзүмү өз әксини тапмышдыр.

Умај вахты илә башлыча илаһәләрдән олдуғундан ону үчлүк, миф аңлајышынын бири кими дә гәбул етмишләр. Бу инам Топјугуг абидәсиндә өз әксини тапмышдыр. Орада дејилир: «Танги, Umai, Uduḡ jāz Sub basa bārti āzinō»¹⁴⁹ (Чагдаш азәрбајҗанчасы: «Танры (Көј), Умај, удуг (мүгәддәс) Јер—Суб онлар бизә гәләбә бәхш етдиләр»). Бу мәтндән белә чыхыр ки, Умај горудуғу инасанларын, она тапыналарын галиб кәлмәсинә дә јардым едирмиш.

¹⁴⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 63.

Умај инамы јалпыз Күнәшлә, Дүңја Ағачы илә илишкәләнмишдир. Азәрбајҗанын бир чох јерләриндә, о сырадан Лачында, Губадлыда, Кәлбәчәрдә, Шамаһыда вә б. јерләрдә Умајы даша инамла илишкәләндирмишләр. Һәтта инди дә бу илишкәләнмиш инамларла бағлы миф әфсанәси халг арасында јашајур. Губадлы рајонундан лаң јеничә топланмыш әфсанәдә дејилр ки, ушағы олмајан бир гадын башыны Умај гајасына гојуб јатыр вә ушаға галыр¹⁵⁰. Бу әфсанә аз-чох позулмуш шәкилдә бизә чатса да Умај инамынын башга кејфијјәтләрини өјрәнмәјә јардым едир. Әфсанәдә гајанын «Умај гајасы» адланмасы марағлыдыр. Бурада даша инамла Умаја инам гајнајыб гарышмышдыр, мүрәккәб инама чеврилмишдир. Белә бир гајнајыб-гарышманын мифоложи сәбәби вардыр. Чох кечмишдә миф көрүшләринин һаким олдуғу чагда мифә инанан ушағын олмасы үчүн һәр ики инамы—даша вә Умаја инамы бирләшдирмиш вә бунула да онлары миф бахымындан даһа да күчләндирмишдир. Бу әфсанәдә Умајын башга бир кејфијјәти—ушаг вермәк кими кејфијјәти өзүнү көстәрир. Халг арасында белә бир инам вармыш ки, Умај дашыны парчаја тикиб ушағын бојнуна салармышлар, ону евдә јухары баша гојармышлар, әл-ајагдан узаг јердә сахлармышлар. Умај вә даш инамларынын бирләшмиш, гошалашмыш инамы илә бағлы Умајдашы пис руһлары, јамалары евдән говур, ушағы онлардан горујур. Ушағы олмајан она тапыныр, ушағы хәстә олан аналар көрпәни Умај дашынын, Умај гајасынын јанына кәтириб ондан шәфа диләрмишләр.

Умај образыны бир сыра халглар, еләчә дә Газагларын тәркибиндә иштирак едән гәбиләбирләшмәләри гајада габардырмышлар¹⁵¹ вә көрүнүр ки, она тапынырмышлар. Белә олмаса иди, онун шәклини габартмаздылар.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Умај инамы ән әски көрүшләрлә—сој, гәбилә миф тәфәккүрү илә сәсләшир, о, ади көрүшдән зооморф онгона, сонра илаһә гатына кими јүксәлән топлумсал-тарихи јолу кечмиш вә әски түрк халгларынын, о сырадан азәрбајҗанлыларын ин-

¹⁵⁰ Бу әфсанәни бизә верән әдәбијјатчы Вәли Нәбијевә миннәт-дарлығлызы билдиририк. О, әфсанәни 1915-чи илдә анадан олмуш, орта тәһсилли, Губадлы рајонунун Парачаллы кәндиндә јашајан Мәмәд Әбши оғлу Бағировдан топламышдыр.

¹⁵¹ Бах: А. Н. Медоев. «Гравюры на скалах». Алма-Ата. 1979, шәкил № 60.

сан сојунун, инсан нәслинин, јурдунун—вәтәнинин гајғысына галмаг, инсан улулуғу, тохунулмазлыгы кими бөјүк һисси тәчәссүм етдирмишдир. О, Күнәшә инамла вә онунла илишкәли әксели көрүшү илә бағлы олмушдур.

ТӘБИӘТЛӘ ИНСАНЫН ГАРШЫЛАШМАСЫНДАН ЈАРАНАН МИФ ИНАМЫ

Тәбиәтлә инсанын гаршылашмасындан јаранан миф чох кениш бир анлајышдыр. Бу анлајыш кениш анламда илк ибтидаи көрүшләри, ибтидаи фәлсәфәни, мифләри вә бу кими әски дүнја илә илишкәли дүшүнчәләри, һиссләри эһатә едир вә һәмишә ону арашдыранларын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Биз бурада онун тәкчә бири—јада дашы һаггында дүшүнчәсиндән бәһс едәчәјик. Јата—јата, Sata—Сага, саж—чај, јесим—јешим јағыш дашында, инамындан јазаркән сөзүн сөз ачымыны да вермәјә чалышачағыг. Јада бу күн белә из һалында да олса орада-бурада өзүнү көстәрән, јаман-јахшы, бир тәһәр јашајан, вахты илә бөјүк бир инамын, әски инсанын һәјатышы, јашајыш тәрзини, һәјаты дәрк етмәсини гатышы, шүүрунун тутумуну өјрәнмәјә јардым едир. Белә инам вә онларын галыгларынын, изләринин чоху тәәччүб доғурачаг гәдәр лап кечмишләрлә бағлыдыр. Әски инсанын кайнаты, чеврәни, тәбиәти дәрк етмәјә чалышмасы, онун јашамаг, вар олмаг еһтирасындан да доғурду. Белә бир еһтирас, онда мүөјјән инамлар јарадырды вә бу да онун дүнјабахышыны, дүшүнмә тәрзини, инсанын шүүрунун тутумуну мүөјјәнләшдирән амилләрдән бири иди. Елә буна көрә дә әски инсанын дүшүнмә тәрзини, онун тутумуну (кичиклијини, бөјүклүјүнү), дәринлијини, мифоложи, топлумсал, фәлсәфи, бәдин-естетик көрүшләрини, тәфәккүрүнү өјрәнмәк үчүн белә инамлар арашдырмағын ајрыча елми дәјәри вардыр. Әски инсанын дүшүнмә тәрзи һәр нәснәдән өнчә јашамаг уғрунда мүбаризә илә тәбиәти дәрк етмә вә она инамы илә дә шәртләшир. Тәбиәтә инам анлајышы чох кенишдир, эһатәлидир. Бир әски инам кими јата—јата, sata—сата, саж//чај, јесим—јешим¹⁵² тәбиәтлә гаршылашмадан тәрәмиш тәбиәтә инамын ән әски гатынын

¹⁵² Ирәлидә јатанын бүтүн фонетик сәсләнмәләрини тәкрар етмәк үчүн јада јазмагла кифајәтләнәчәјик.

мәһсулудур. Тез дә олса јазаг ки, онун әски инам олмасы тәбиәтлә—су илә илишкәсиндән доғур. Елә јери кәлмишкән һеч олмаса бир мисалла да онун чох әски чағларла бағлы олдуғуну көстәрән дәлилләрдән бирини јад едәк. Әски инсан тәбиәтдә вар олан һәр нәснәдә-шәјдә адәтән гадын вә киши башлапчығыны көрүрдү. Бу көрүш инсанын ән әски тәфәккүрү илә сәсләшир. Јата//јада дашы гадын, киши башлапчыгы илә илишкәли олдуғуна көрә ону чинсә көрә дә ајырмышлар—гадын вә киши јада дашы¹⁵³. Бу икили инамын чох әски чағларла бағлы олдуғуну да билдирир. Белә бөлкүдә әкликләр тәфәккүрү дә өзүнү көстәрир. Јада дашы көкдүр—кендир, онун ики ајры-ајры голлара бөлүнмәси әкликләр көрүшү илә илишкәли олдуғуну үзә чыхарыр. Адәтән белә инамлар јәни әкликләрлә, икили көрүшләрлә бағлы тәфәккүр һәр бир гәбиләнин доғма инамы олдуғуну көстәрир. Чүнки әклик вә икили тәфәккүр даһа чох тәбиәтлә, тәбиәти дәрк етмәк еһтирасынын јашамаг, олмаг уғрунда вурушун, мүбаризәнин чәһдини илк гаты илә бағлы иди. Елә буна көрә дә беләләри адәтән мүстәгил, јад тәсирдән асылы олмадан јаранырды. Бу чағлар јаранан инамлар, көрүшләр орижинал, һәр сојун, сојбирләшмәсинин өзүнәмәхсус олтурду бир нөвү етап—мәрһәләви характер дашыјырды. Түрк гәбиләбирләшмәләриндә, халгларында инама көрә јада дашы истәнилән вахт јағыш, долу, гар јағдырыр, һәтта фыртына, туфан төрәдир. Бу инамын јаранмасы ирәлидә дәјилдији кими инсанын јашајыш тәрзи, ибтидаи тәсәррүфаты, шүүрунун тутуму илә бағлы иди. Беллидир ки, түрк сојлары, гәбиләбирләшмәләри овчулугла, малдарлыгла, әкинчиликлә, сонралар бағчылыгла уғрашырдылар. Елә сој, гәбиләбирләшмәси вар иди ки, бу тәсәррүфат нөвүнүн бири, еләси вар иди ки, икиси, үчү илә дә уғрашырды. Түрк, о сырадан Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран гәбиләбирләшмәләринин уғрашдыглары тәсәррүфатлары илә илишкәли олараг, суја чох еһтијачлары вар иди. Јашајыш тәрзи илә, уғрашдыгы тәсәррүфатла бағлы олараг мифоложи көрүшлә дә јашајан, һәјата мифоложи тәфәккүрлә дә бахан түрк сојлары, гәбиләләри јағышы јағдырмаг үчүн миф көрүшләринә дајанмага башладылар. Јағыш јағдырмаг инамы вә онун бөлкәси јада

¹⁵³ Ба х: С. Е. Малов. «Шаманский камень «яда» у тюрков западного Китая», «Советская этнография», 1947, № 1, сәһ. 155.

дашына инам мүрәккәб, бир сыра мәрһәләләрден кечмиш инамдыр. Малдар, әкинчи гәбиләбирләшмәсини, халгын жагыша бөјүк еһтијачы олурду. Белә еһтијач јада дашына—јагыш жағдырмаға инамы јаратды. Демәли, јада дашына—јагыш жағдыран даша инамы тәсәррүфатла бағлы еһтијач јаратмышдыр.

Елм аләми чоһдандыр ки, јада дашы вә инамы илә аз-чоһ мәшғул олмушдур. Анчаг индијә кими бу инамын мифоложи көкләри ајдылашдырылмамышдыр. Јада дашы һаггында Ф. Көпрүлүздәнин¹⁵⁴, С. Ј. Маловун¹⁵⁵, И. Ј. Крачковскиин¹⁵⁶, Л. Н. Гумилјевин¹⁵⁷, Н. А. Алексеевин¹⁵⁸, Г. Ч. Чавадовун¹⁵⁹ вә бир сыра арашдырычыларып арашдырмалары түрк сәјјаһларынын¹⁶⁰ әрәб сәјјаһ вә биличиләри¹⁶¹ билкиләри гијмәтли материал верир вә инамып өјрәнилмәси сәһәсиндә хејли иш көрмүшләр.

Јада илә бағлы инам јухарыда көрүндүјү кими илкин тәсәррүфатла, мәишәтлә, илкин инамларла илишкәли олдуғундан онун арашдырылмасы ајрыча мараг доғурмушдур. Чүнки јаданын өјрәнилмәси әски көрүшләрин өјрәнилмәси демәкдир. Бу инам әски түрк сојунуп, гәбиләбирләшмәсини тәбиәти дәрк етмәси вә бунула илишкәли јаранан мифоложи тәфәккүрүн илкин чағынын, дурумунун көз гаршысына кәтирилмәси, дүрлү көрүнүшүнүн тәсәввүр олунмасына јардым едир. Јухарыда адлары садаланан биличиләрин, јада инамына ајрыча јазы һәср етмиш Ф. Көпрүлүнүн, С. Ј. Маловун арашдырмаларындап ғырагда галмыш, аз өјрәнилмиш, бир сыра көздән јайынмыш, мүбаһисәли мәсәләләр вар-

¹⁵⁴ Ба х:

¹⁵⁵ Ба х: С. Е. Малов, Шаманский камень «яда» у тюрков западного Китая», «Советская этнография», 1947, № 1.

¹⁵⁶ И. Ю. Крачковский. «Арабская географическая литература». Изб. соч. том 4, М.—Л., 1957, сәһ. 127—137, 361.

¹⁵⁷ Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, М. 1967, сәһ. 84—85.

¹⁵⁸ Н. А. Алексеев. «Шаманизм тюркоязычных народов Сибири». Новосибирск, 1984.

¹⁵⁹ Г. Ч. Чавадов. «Азәрбајҗанда јагыш вә күнәш чағырмаг мәрасиминә даир». Азәрбајҗан ССР ЕА мәрузәләри. Чилд ХLI, 1985.

کوبه یلی زاده قواد، یات و یا یاغفور طاشی. استانبول ۱۹۲۵

¹⁶⁰ Эвлия Челеби. «Книга путешествия» вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М. 1983, сәһ. 143.

¹⁶¹ Н. М. Вәлиханлы. IX—XII әср әрәб чоғрафијашунас сәјјаһлары Азәрбајҗан һаггында». Бақы, 1974.

дыр. Сөзарасы јазаг ки, С. Ј. Малов јада инамыны шамаһ көрүшләри илә бағлајыр. Бизчә бу фикир дәғигләшмәлидир. Јада инамы ашағыда көрәчәјимиз кими шамаһ көрүшләриндән чоһ габаг әски түрк адамынын илкин тәсәррүфаты вә елә о тәсәррүфатла бағлы зәруријјәтдән доғмуш инамдыр. Бу инамы јашајыш тәзи јаратмышдыр. Биз һәләлик јалһыз јухарыда дедијимиз илә кифәјәтләнирик. Чүнки сонра јада инамынын јаранма сәбәбләри, еләчә дә сөзүн көкү—кәпи, онун илк миф тәфәккүр илә илишкәси кими чидди мәсәләләрин ајдынлашмасы гаршыда дурур. Бу проблемләрин, елми дүјүнләрин ачылмасы јада инамынын түрк халгларынын мифиндә онун јерини дә мүәјјәнләшдирәчәкдир.

Гыргызларда, алтајларда, азәрбајҗанлыларда, газагларда, јагутларда, түркләрдә, өзбәкләрдә, түркмәнләрдә вә б. түрк халгларында јада төрәни башлыча олараг чајын ғырағында (јујуһандан сонра) кечирәрмишләр. Јада дашыны чајда кизлин јердә кизләдиб, уча јерә чыхыб вә орада алгыш сөз-дуа охујармышлар. Охупан алгыш сөз чағымыза бир сыра халгларда аз да олса кәлиб чыхмышдыр. Јада//сата төрәнини ичра едәркән бир сыра түрк халглары дашы јухары галдырырдылар. С. Ј. Малов 1915-чи илдә Чин Түркүстанында—Ујғурстанда јада төрәни илә бағлы олараг, ики мәтн әлдә етмишдир. Биличи һәр ики мәтни русчаја тәрчүмә етмиш вә «Шаманский камень «яда» у тюрков западного Китая» («Советская этнография, 1947, № 1) ады илә чап етдирдији јазысына әләвә кими вермишдир. Әлдә олунан материаллардан хүсуси илә С. Ј. Маловун Ујғурстанда әлә кечирдији ики мәтндән ајдынлашыр ки, төрән сонралар Ислам дининин тәсириңә мәруз галмышдыр. Анчаг јазмаг көрәкдир ки, Ислам дининин тәсири лап аз һәср олунур. Биз јада дашынын адына Азәрбајҗан етнографик материалларында, халг јарадычылығы өрнәкләриндә аз туш олуруг. Анчаг ашағыда кениш данышачағымыза бахмајараг сөзарасы дејәк ки, Азәрбајҗанда јада дашынын адына аз туш олсаг да онула бағлы төрән бу вә башга шәкилдә јашамышдыр. Бизчә гураглыг вахтлары јагыш жағдырмаг үчүн мүсәллаја чыхмаг, јагыш жағдырмаг үчүн шәһидин гәбр дашыны суја атмаг, бөјүк даш үзәринә чыхыб јагышы чағырмаг, јада төрәни илә бу вә ја башга шәкилдә илишкәлидир. Доғрудур, мүсәллаја чыхмада исламын тәсири вардыр. Бу тәбиндир. Миф

көрүшү илэ сөслөшөн, миф дүңжасы илэ бағлы јаданы ислам дини ејни илэ, азалтмасыз, артырмасыз, гәбул етмәзди. Ислам дини аз да олса она өз көрүшүнү ашыла-малы иди. Ислам бүрүнчәјинә бүрүдүлмүш јада төрәни рәсми даирәләрдә гәбул олунурду. Әкәр XX јүзиллин илк ониллијинә кими јағышла бағлы мүсәллаһ төрәшиндән ислам бүрүнчәјини чыхарсағ онда бунун јада илэ печә сөсләшдијини шаһиди оларыг. Тәкрар едирик, јада инамыша Ислам динини тә'сири чох үздән олмушдур. Оун миф вә тәсәррүфатла илишкәли маһијәтинә тә'сир едә билмәмишдир. Әслиндә түрк халгларында сачы-сағгалы ағармыш, тарихин бурулғанларындан кечмиш бу төрәни јухарыда дејилдији кими әски инсаннн дүңжаны дәрк етмәси, ону бүрүјән һадисә вә чеврәјә мүнасибәти илэ сөсләшир. Бу төрән-мәрасим вахты илэ о гәдәр күчлү олмуш ки, һәлә IX јүзилликдә јада илэ бағлы миф, тарихи—миф әфсанәләри ишләнирмиш. Мисал үчүн Хорасан Әмири Исмајыл бәј Әһмәд (892—907) Әбул—Аббаса сөјләмишдир: «Икирми мин адамла түркләрә гаршы саваша чыхдым. Гаршымызда башдан-ајаға гәдәр силаһланмыш мин түрк варды. Бунлардан бир нечәси бизим јанымыза кечди. Бунлар бизә түркләрин ири долу јағдырачағыны сөјләдиләр. Биз онлара: «Сизин үрәјиниздән һәлә күфүр (бурада гејри ислами көрүшләр, шаманизм көз гаршысына кәтирилир —М. С.) кетмәмишдир. Белә ишләри һеч бир инсан едә билмәз» дедик. Онлар: «биз хәбәр веририк, сизи ајылдырыг. Сиз өзүнүз биләрсиниз» онларын тәјин етдији вахт сабаһ тездәндир» дедиләр. Сабаһ олду, горхунч булудлар бизим үзәримизи өртдүләр. Көј дәһшәтлә курулдајырды. Намы горхду. Мән ики рүкәт намаз гылдым. Тапрыја дуа етдим. Бир аз сонра горхунч булудлар түрк ордусу үзәринә чөкдү. Дәһшәтли долу јағды. Беләчә түркләр јенилди»¹⁶². Ола биләр тарихдә тәсадүфән белә һадисә олмушдур. Бу һадисәни Ислам дини тәблиғатчылары өз хејирләринә јозмушлар. Јада дашы илэ бағлы бу тарихи әфсанәдә әски инамла вә шаман гам көрүшү илэ Ислам дини гаршылашмыш вә биринчи исләнимиш, јенидилмиш вә үстүнлүк һаким Ислам дининә верилмишдир. Бу дәлил көстәрир ки, шамангам көрүшләри IX—X јүзилликдә белә рәғиб, һаким дин-

¹⁶² Ба х: С. Е. Маловун көстәрилән әсәриндәки мәтн, сәһ. 25.

¹⁶³ Tasihtnzade, gariplikler, Istanbul, 1973, сәһ. 33.

лә мүбаризә апармаг күчүндә имиш. Демәли, халг күтләси ислам динини рәсми гәбул етсә дә о өз кечмиш көрүшләриндән гамчылыгдан, шаманчылыгдан әл чәкмәмишди. Јери кәлмишкән јада салаг ки, јада төрәни сонралар заһирән дә олса Ислам дининин тә'сиринә мә'руз галмышды. С. Ј. Маловун тәрчүмә етдији рисаләдә Чәб-рајыл Адәмә јада төрәнини сөјләјир¹⁶⁴. Бизчә сөзсүз иман јада төрәнинин Ислам тәфәккүрү илэ илишкәси олмәмишдыр. Ашағыда көрәчәјимиз кими јада инамы илкин инамлардандыр вә онунла илишкәли төрәни шаманларгамлар зәнкиләшдирмиш вә бичимләндирмишдир. Биз јери кәлмишкән бир даһа јазмаг истәјирик ки, јаданы илкин түрк сојларынын гәбиләбирләшмәләринин гамшаман көрүшләриндән габагкы тәфәккүрү јаратмыш, сонралар гам-шаманлар ону бичимләндирмишләр.

Түрк халгларындакы јада//јада дашына инам вә онунла илишкәли төрән елмә һәлә чиңли Си Јуд Вын дздап-лунун билкисиндән бәллидир. Оун билкисиндән ајдынлашыр ки, јада дашы башлыча олараг көј, сары, ағ, јашыл рәнкләриндә олурмуш. Јада дашынын јухарыда садаланан рәнкләрдә олмасы тәсадүфи дејилдир. Апардығымыз арашдырмадан ајдын олмуш ки, көј рән-ки көјүн-көј тапрысынын, сары (гырмызы) Күнәшин, ағ јерүстү тапрысы Улкенин рәнки сајылмышдыр. Куја бу рәнкләр дүшүмлү имиш¹⁶⁵. V јүз иллијин Чин биличисинин әсәрини Н. А. Аристов XIX јүзилликдә рус дининә тәрчүмә етмиш вә чап етдирмишдир¹⁶⁶. Сонралар бир чох Авропа, рус, түрк, хүсуси илэ Алтајла уғрашан биличиләр бу әфсанәјә тез-тез мүрачиәт етмишләр. Чин гајнағышдакы әфсанә мифоложи, мифоложи-тарихи бахымдан чох дәјәрлидир. Әфсанә түрк халгларынын миф көрүшүнү, түрк тарихини өјрәнәпләрә јардым едир. Инди әфсанәнин башлыча јеринә диггәт јетирәк: әфсанәдә дејилир ки, V јүзиллијин 40-чы илләриндә Со гәбиләсиндән ајрылмыш Туг-ју-лар чәнуби Алтајда јашајырдылар¹⁶⁷ вә дәмир истәһсалы илэ уғрашырдылар. Илкин 70

¹⁶⁴ Ба х: С. Је. Малов. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 7—8.

¹⁶⁵ Кениш билки үчүн бах: Mireli Seyidov. gok, ak ve kara renk-terinin inanclarla alakasi, Türk dünyasi araşdırmaları, Suleat 1988, № 52, сәһ. 33—52.

¹⁶⁶ Ба х: Н. А. Аристов. «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности», «Живая старина». 1896, Т. III. сәһ. 278—281.

¹⁶⁷ Ба х: бу гәбиләбирләшмәси Сағларла, Арсағларла гоһум олмуш вә сонралар онларла гајнајыб гарышмышлар.

гардаш олап Туг-жу-ларын бөјүк гардашы Нишидунун анасы гурд олмушдур¹⁶⁸. Нишиду истәдији вахт күләк әсдирә, јағыш жағдыра биләрмиш. Нишидунун анасы гурд—Күнәшлә илишкәли олдуғундан онда мифик әләмәтләр вардыр. Нишиду Јајын вә Гышын гызлары илә евләнишидир. Опул бу арвадлары да Күнәшә бағлы әксликләри истини—сојуғу билдирирләр. Нишидунун Јајын гызындан дөрд ушағы олур. Илк оғлу гугу гушунна дөнүр. Си (ци)—гу адланап иккинчи оғлу Абу вә Гјап чајлары арасында һакимијјәт сүрүр. Үчүнчү оғлу Гу-си, дөрдүнчү оғлу Басы Чој-си-ин дағы чеврәсиндә јашајырды. Бөјүк оғлу Надулу «исти јарадырды» вә һамы она табе иди¹⁶⁹... Биз бу тарихи мифоложи әфсанәдәки бир сыра мәсәләләрә сонра гајыдачағыг. Анчаг индилик јазмағы кәрәкли сајырыг ки, әфсанә чох әски чағларла, ола билсин мифик тәфәккүрүн лап классик чағларында вар имиш. Бу әфсанәнин чох әскилијини билдирән дәлил-ләрдән бири дә одур ки, әски инсан өз улу сојуну, улу ата-анасыны онгонла, зооморфик онгонла, көј чисим-ләри илә—Күнәшлә, онун бәлкәси гурдла бағламышдыр. Бу миф тәфәккүрү чох әскиләрлә сәсләшир. Дејәсэн, елә бу чағларда Туг-жу-лар, «јада» төрәнини ана голу вәситәси илә зооморф онгона гурдла—Күнәшлә илишкәли Нишидуја илкин бабаларына, сој аталарына бағламышлар. Бу чидди мифоложи һадисәнин тарихи, миф-тарихи, топлумсал сәбәбини ајдынлашдырмаға чалыша-чағыг. Түрк гәбилә, гәбиләбирләшмәләринин ән әски мифоложи инамларынын гызгын чағынын көрүшләри илә сәсләшән јағыш, һәрдән гар жағдыран, туфан төрә-дән јада//јада дашы, инамы, она һәср олунмуш төрән һаггында орта јүзилликләрин бир сыра гајнағларында туш олуруг. Һәлә Абу-р-Рејһан Мүһәммәд ибн Әһмәд Ал-Бируни ар-Разиини «Хассәләр һаггында китаб» әсәриннә сөјкәпәрәк јада дашы һаггында јазыр: «...түркләрин¹⁷⁰—харлухларла (гарлуғларла), бачапағлар (печенекләр)

¹⁶⁸ Тәгвимлә бағлы јазымызда түрк халғларынын сојкөкү илә илишкәли вердијимиз башға бир әфсанәдә исә гурд улу атадыр. Бизчә, гурдун ана кими чыхыш етмәси илkindир. Чүнки гурд Күнә-шин бәлкәсидир, Күнәш исә һәр нәснәни-шеји јарадан анадыр, гадын башланғымыдыр.

¹⁶⁹ Ба х: С. В. Киселев. «Древняя история Южной Сибири», М. 1951, сәһ. 493.

¹⁷⁰ Мүәллиф түрк дејәркән түрк халғларынын көз гаршысына кә-тирир.

өлкәси арасында ашырым вардыр; бу ашырымда орду вә һејван сүрүсү кечәркән гара думан бүрүмәмәси, күчлү јағыш жағмамасы үчүн һејванларып ајағларына вә дыр-пағларына кечә бағлардылар ки, дашлара дәјмәсин. Он-лар бу дашларын јардымы илә истәдикләри вахт јағыш жағдырырдылар. Јағышы жағдырмаг үчүн бириси суја кирир бу ашырымдакы дашдан ағзында сахлајыр, әл-ләри илә бир сыра һәрәкәтләр едир вә јағыш жағмаға башлајыр»¹⁷¹. Ипамла бағлы олап бу әфсанәдән (онун вариантларындан) сонралар бир чох түркчүләр, түрк биличиләри јаранмышлар. Биз сөзарасы бу әфсанәдәки бир мәсәләни ајрыча диггәтә чатдырмаг истәјирик. Тө-рәндә јағыш жағдырмаг үчүн јада дашыны ағызда сах-лајырмышлар вә суја кирәрмишләр. Нә үчүн бу белә едилirmiш? Бизчә, булар әски мифоложи инамларла илишкәлидир. Ашағыда ајдынлашдырачағыг ки, ән күч-лү вә мүгәддәс јада дашы һејванын гарнында олур. Ин-сан дашы ағзында сахламагла һејван гарнындакы да-шы көзүнүн габағына кәтирirmiш. Суја кирмәк дә инам-ла сәсләшир. Сују илкин башланғыч сајырмышлар вә суја кирмәклә инсан даша, су башланғычына тагышыр ки, јағышы жағдырсын. Нә үчүн елә јалныз дашы ағыз-ларына алырмышлар? Јада салмаг истәјирик ки, түрк сојларында, гәбиләбирләшмәләриндә, халғларында даш (дағ) јағышла илишкәли дүшүнүлмүшдүр.

Орта јүзилликләрин бир сыра биличиләри, «јада»дан бәһс ачмышлар. Онлардан бири Гәзвинидир. Онун јада дашы вә төрәни һаггында вердији билки марағлыдыр. Мүәллифин Нубун оғлу Јафәсин өвлады Түрклә бағлы гәләмә алдығы тарихи әфсанәдә дејилир: «...вә Нух әли-салам дуа етди вә улу таңрыдан истәди ки, Јафәсә бир ад өјрәтсин, елә ки, о ады дејәндә јағыш жағсын. Таңры дуалары гәбул етди вә Јафәсә ад өјрәтди вә Јафәс о ады өјрәниб даша јазды вә еһтијат үчүн ону бојнундан асды вә һәр вахт о ады чәкмәклә јағыш жағды»¹⁷². Јуха-рыдакы әфсанәнин вариантлары орта јүзилликләрдә ке-ниш јајылмышдыр. Әфсанәнин вариантына «مجملة التواريخ» әсәриндә дә туш олуруг. Орада јазылыр ки, Нух Јафәсә өлкә верир вә она таңрынын адыны өјрәдир. Бу ады дејәркән јағыш жағырмыш. Јафәс бу ады атасындан өј-рәнди вә ады гамышын үзәриндә јаздырыб амулет ки-

¹⁷¹ Абу-Рейхан Мухаммед Ал-Бируни собрание сведений для познания драгоценностей (минералогии) М., 1963, сәһ. 205.

¹⁷² Ба х: Академик В. В. Бартольд, сочинения, М., 1973, сәһ. 42.

ми бојнундан асды. О, гураглыгыда жагыш жагдырылды. Жафэс өлүм ајагында гамышы Гуза¹⁷³ верди¹⁷⁴. Башга гајнаглары јада салмаздан өнчө јада//јада дашы илэ бағлы инамын кечирдији чидди дәјишклији көз гаршысына кәтирмәк истәјирик. Ашағыда јад едәчәјимиз дәјишклијин тарихи-топлумсал вә инамларла бағлы уғрадыгы дәјишклијин елми бахымдан иччөлмәси бир сыра силсиләли мәсәләләрин ајдынлашмасына јардым едәчәкдир. Јад едилән тарихи әфсанәнин Чин гајнагларындакы вә Әл-Разинин топладыгы әфсанә әскиләрлә сәсләшир, даһа дәгиг дејилсә бизчә, мифоложи көрүшләрин илк чағлары илэ илишкәлидир. Дашла илишкәли һәр ики тарихи әфсанә әски түркдилли халгларын анимист, тотемист бахышлары илэ сәсләшир. Чин гајнагларында сахланылан әфсанәдә Нишидунун анасы зооморф онгондур—Күнәшин бәлкәси гурдур. Елэ буна көрә дә онун бир сыра мифоложи кејфијјәтләри вардыр. Бәллидир ки, түрк халгларында онгопла ган гоһуму олан, онула евләнән вә көјлә, көј чисимләри илэ билаваситә, еләчә дә долајысы илэ дөлләнәнләрдән, чинси әлагәдә оланлардан доғулан ушағлар адәтән бу вә башга түрк халгынын улу бабасы, улу анасы олур. Дејәсән, бу инам инсанларын онгопла, көј чисимләри илэ чох јахын мәхлуғ олмасы көрүш чағы илэ бағлыдыр. Ола билсин инсан өзүнү онгондан аз ајырырды. Белә бир әски, еләчә дә түрк халгларына аид олан инам өзүнү бу әфсанәдә көстәрир. Нишудунун Туг-ју-ларын сојкөкүндә гурд дурур вә буна көрә дә о миф сујумлу кејфијјәтләрә јијәләнир. Елэ буна көрә дә истәдији вахт күләји әсдирә, јағышы жағдыра билирмиш. Сөзсүз, бу миф кејфијјәти она ана голу, јәни гурд онгонундан—Күнәшдән кәлмишдир. Бизчә Нишидунун Јајын вә Гышын гызлары илэ евләнмәси дә Күнәш мифи вә дуал тәшкилат ганулары әксикләр көрүшү илэ илишкәлидир. Әксикләрин гаршыгаршыја дуран учларында јерләшән јәј вә гыш фәсилләри бир көкдәндирләр—Күнәшлә илишкәлидирләр. Бәллидир ки, јәј, гыш башлыча олараг Күнәшин истисинин аз-чохлуғу илэ бағлыдыр. Күнәш онларын јарадычысыдыр. Јәј вә гыш ајры-ајры, там бир-биринин әксинә олан кејфијјәтләри тәмсил едирләр. Бу да тәбиидир. Чүнки әксикләр вә дуал тәшкилат гурулушу тә-

¹⁷³ Бир сыра гајнаглар хүсуси илэ әрәбдилли вә онлары изләјәнләр Оғуза Гуз демиләр.

¹⁷⁴ Бу фикир бир чох әрәбдилли гајнагларда верилир.

фәккүрүнә көрә көк тәк бир олмалыдыр. Бу да түрк халгларында экзогамиянын, ган гоһуму илэ евләнмәнин гадаған олмасыны көз гаршысына кәтирән евләнмә актынын тәләбинә ујғун кәлирди. Биз елэ бурадача да јазмаг истәјирик ки, јад едилән әфсанәдә ән әски дүнјакөрүш өз әксини тапмышдыр. Нишидунун Јајын гызындан олан оғлу Надулунун анасы анимист бахышла бағлы олдуғундан, даһа дәгиг дејилсә анимист көрүшүн инсанлашмышы олдуғундан өвлады да мифоложи кејфијјәтә маликдир. Әфсанәдәки аналар вә ондан јарапанлар әски көрүшләрлә сәсләшир. О, истәдији вахт «исти јарадыр». Демәли, Надулу Күнәшлә илишкәлидир. Елэ буна көрә дә о, истилик јарада билир. Бир чох дүнја халгларында ән әски дүнја бахышы, миф инамына көрә Күнәш (истилик)—дүнјадакы чаплыларын, бүтүн нәснәләрин јарадычысыдыр. Көрүпүр елэ буна көрә дә сонралар бир чох халгларда дөрд үнсүрдән бири дә истилик (Күнәш) сајылмышдыр. Бу дејиләнләр исбат едир ки, Туг-ју-ларын әфсанәси әски чағларла бағлыдыр вә сојларын, гәбиләбирләшмәләринин әски, илкин, ола билсин, она јахын көрүшләри мифоложи тәфәккүрү илэ сәсләшир. Сөзсүз ки, сонракы чағлар она аз-чох өз артырмаларыны етмишләр. Әфсанә илэ бағлы төрән дә әски дүнја илэ илишкәлидир.

Әл-Рази јазыр ки, јағышы жағдырмаг, јәни јада//јада төрәнини кечирмәк үчүн бириси суја кирир, мүгәддәс дашы ағзында сахлајыр, әлләри илэ һәрәкәт едир. Демәли, јада төрәнини ичра едәркән илкин чағлар сөздән јох, аңламлы һәрәкәтләрдән мимдән истифадә едирмишләр. Бизчә бу һәрәкәтләрдә јада илэ илишкәли әски бир пантамимијанын галығыны көрүрүк. Елэ бу дәлил дә бир даһа көстәрир ки, төрән чох кечмишлә илишкәлидир. Ајдындыр ки, әскидә пантамимија төрәнләрин, ајинләрин илкин «ифадә васитәләриндән бири олмушдур. Белә демәк оларса бу илкин төрәнин, ајинин «дили» олмушдур вә онун илкин чағларына аиддир. Сонралар пантамимијаја нидалар, сөзләр артырылмышдыр. Пантамимијадакы «һәрәкәт дилипин» ифадә етдији бир сыра фикирләр сөзлә ифадә олулмаға башламышдыр. Артыг сөзлә фикри ифадә шәкли илкин гам-шаман көрүшләриндән чох-чох сонралар исә динләр бу инама өз артырмаларыны етмишләр. Әл-Разинин јашадыгы чаға кими кәлиб чыхмыш «әлләрлә һәрәкәт етмәк», «әлләри ојнатмаг» көстәрир ки, вахты илэ јада//јада төрә-

нинде пантамимијадан кепиш шәкилдә истифадә олу-
пурмуш.

Гәрдинини јазыја алдыгы әфсанәдә вә онун вариант-
ларында (*مجملة التواريخ* әсәриндә) исә мәсәлә бир аз
башга чүрәдир. Әфсанәдән ајдын олур ки, фикирләрин,
һиссләрин чарпазлашмалары илә долу олан чағлар дә-
јиндикчә һәрдән бичимләнен, һәрдән һәлә бичимләнмә-
јән, әтә-ғана долмајан көрүшләр аз вә чох дәрәчәдә өз
дамгасыны әски тарихи әфсанәјә вурмушдур. Гәрдинини
туш олдуғу әфсанәјә вә онун вариантларына чағын, за-
манын етдији дәјишиклик ачыгча һисс олунур. Бурада
Ислам вә башга динләрин тә’сири өзүнү аз-чох көстә-
рир. Арашдырычы гам-шаман көрүшләриндән дә габаг
јаранмыш инамын илкин вариантышы үзә чыхармалы вә
өз арашдырмаларыны онун үзәриндә гурмалыдыр. Биз-
чә јада//јаданын (үмумијјәтлә дашын) вә еләчә дә үзә-
ринә удугун ады јазылмыш гамышын јағыш јағдырма-
сы инамы бу вә башга халгын буна бәнзәр миф көрүшү-
нә охшаја биләр. Анчаг бу о демәк дејилдир ки, бурада
оријиналлыгы бир халгдан алыб башгасына вермәк
кәрәкдир. Белә охшарлыглара Х. Г. Короглу тә’сир ки-
ми јанашмышдыр¹⁷⁵. Бизчә мифолокијада, әски инамлар
системиндә, дүзүмүндә охшарлыглар, фикир, һисс дүн-
јасында тиположи һадисә кими, инамлардакы охшар-
лыглар кими, инамы јарадан объектин бир олмасындан
доған бәнзәјиш кими изаһ етмәк даһа доғру олар. Бу вә
башга халгда охшар, бәнзәр инамлар вә бунунла да
илишкәли мифләр варса бунун миф тарихини, топлумсал
иштидан, илкин фәлсәфи көкләрини изләмәк, онун тә’-
сирдән, бағлылыгдан даһа чох бу халгларын һәјат тәр-
зини, јашајышларынын охшарлығында вә бундан до-
ған фикир, көрүш бәнзәјишиндә ахтармаг кәрәкдир. Мә-
сәләјә белә јанашмаг керчәклији үзә чыхарыр.

Ајдындыр ки, дашын (јада) вә гамышын, Мусанын
јағын јағдырмасы керчәкликлә сәсләшмир. Муса әфса-
нәјә гошулмушдур, о, чағын артырмасыдыр. Бизчә, әски
инамы чағ дәјишдирмиш һаким динә аз-чох ујғунлаш-
дырмышдыр. Сөзсүз ки, јада инамы илә бағлы әфсанә-
јә Ислам дини Муса пејғәмбәри артырмышдыр. Инам-
ла, әфсанәдә дашын јағыш јағдырмасы исә чох әски миф
көрүшү илә анимист бахышла илишкәлидир. Түркдилли

¹⁷⁵ Ба х: Х. Г. Короглы, «Этногенетические мифы древних тюр-
ков». «Народы Азии и Африки», М., 1972, № 1. сәһ. 137.

халглар гајаја-даша, даға тапынмыш, ону чаплы сај-
мышлар. Һәтта һәр бир сојун, гәбиләнин, гәбиләбирләш-
мәсинин, халгын өзүнүн удуг дағы, дашы олмуш һәрдән
буна башланғыч кими дә бахмышлар. Түрк халгларынд
да дағ ару (тәмиз, пак) тос (башланғыч, әсас) сајылыр-
мыш. Демәли, бу халгларда дағ-даш башлыча инамдыр,
о, башланғычдыр, пакдыр. Елә буна көрә дә дағын (да-
шын) бир һиссәси олан јада вә онунла илишкәли төрән
доғмадыр, оржиналдыр. Биз тәкрар едирик, јада инамы
јухарыда көрүндүјү кими түрк халгларынын илкин ми-
фоложи инамларындан биридир. Сөзсүз ки, белә инам-
лар исә доғма олур. Бир чох халгларда олдуғу кими
түрк халгларында да дағ (онун бәлкәси даш, гаја) ја-
ғышын, сујун бәлкәси сајылырмыш. Бу тәбии бир һал-
дыр. Чүнки дағлар башлыча олараг јағышлы булудла-
рын топландыгы јердир. Тәкрар едирик халглардакы зоо-
морф, антропоморф инамларын чохусу оријиналдыр, о
халгын әски тәфәккүрүнүн јетирмәсидир. Бизчә истәр
даға-даша, истәрсә дә Дүнја ағачына вә онун ајры-ајры
атрибутларына, бәлкәләринә тапынма һеч дә тә’сирлә
бағламаг доғру дејилдир, халгларын сојларынын әски
миф көрүшү илә илишкәлидир. Белә едилмәзсә онда бу
вә башга халгын илкин көрүшү ону јарадан сојдан, халг-
дан ајрылар вә керчәклик тәһриф олунар. Ахы Күнәшә—
ода, башга космик чисимләрә, ағача, даша (даға) даһа
бу кими шејләрә тапынма һәр сојун, бојун, гәбиләбир-
ләшмәсинин, сонралар халгын өз јашајыш төрзи илә
јашадыгы топлумсал-тарихи шәраитлә, онун гаты илә
илишкәлидир. Ола биләр ки, бир инамын јаранмасы, би-
чимләнмәси бу вә башга гәбиләбирләшмәсиндә о бирин-
дән, башгасындан кеч вә тез олсун. Бунун јухарыда јаз-
дығымыз кими сојун гәбиләбирләшмәсинин јашајыш
тәрзи, чеврәјә, һәјата мүнәсибәти илә сых бағлы олараг
топлумсал шәраитлә бағламаг кәрәкдир.

Кәтирилән әфсанәләрин заһирән аз дәјишикликлә
ајрылан вариантлары әсиндә бөјүк топлумсал-тарихи
һадисәләрә бағлыдыр. Әфсанәнин бириндә јада дашы-
нын адыны Муса пејғәмбәрә танры дејир, үмумијјәтлә,
дашы танры вә Ислам дининин удуглары илә бағлајыр-
лар. Башга бир вариантда исә улу ата вә еләчә дә ана
гурддан доғулан истилик јарадыр, јағыш јағдырыр. Һәт-
та белә бир инам да вардыр ки, јада//сата (Sata) дашы-
ны гама-шамана гартал верир¹⁷⁶. Демәли, јада//сата илә

¹⁷⁶ Ба х: *Tasihe gariplikler Istanbul. 1973, сәһ. 34.*

бағлы эфсаненин аз-чох исламлашмыш вариантында дашы Нуһ пейғәмбәрә тапры (һәрдән исә адыны сөйлә-
жир), шаманчылыгга-гамчылыгга сәсләшән вариантын-
да исә инсана (шамана) гартал верир. Бизчә, бу ики би-
чимләниши версийалардан јада дашыны зооморф онгон-
ла—гарталла илишкәләнишиләр даһа әскидир. Бу вер-
сия түрк халгларынып әски, даһа сонралар гам-шаман
көрүшләри илә сәсләшир. Бизчә гарталып даш вермәси
инамы ярадаһын адичә ујдурмасы дежилдир. Гартал
адәтәп дағла (дашла) илишкәлидир. О, башлыча олараг
орада јашајыр. Көрүнүр халг инамы бу керчәклијә даја-
нараг ону јада дашы илә илишкәләндирмишидир. Биз бир
мәсәләјә гајытмағы мәсләһәт көрүрүк. Дедик ки, На-
дулунун истилик јаратмасы ону Күнәшлә илишкәлән-
дирир. Ахы о, сојуна, көкүнә көрә Күнәшин бәлкәси
гурдла бағлыдыр.

Түрк халгларында јада дашына инам вә онунла бағ-
лы төрән чох сојкөклә бағлы әски јары тарихи-мифоложи
эфсанәләрдән тутмуш бу күнә кими туш кәлмәк олур.
Маһмуд Гаһгари јазыр ки, бир сыра түрк халглары
дашла јағыш јағдырмаг вә күләк әсдирмәк күн кечир-
дикләри төрәнә, јата//јата дејирләр¹⁷⁷. Бир сыра орта
јүзилликләрин гајнагларындан бәлли олур ки, јата тө-
рәни кечирән ајрыча шаманлар вармыш вә онлара јат-
чы//јатсу төрәнә исә «јатлады» дејәрмишләр¹⁷⁸. Биз бу
билкијә ујгур дилли Атавака//Атавага демону һаггында-
кы эфсаненин 661 хәттиндә таныш олурар¹⁷⁹.

Әбу-әр-Рашид әл-Бакуви түрк дилли кимәкләрдән
бәһс ачаркәп јазыр: «Онларда Кимәкләрдә—М. С.) ис-
тәдикләри вахт јағыш јағдыран даш вар»¹⁸⁰. Абдулгадыр
Инан Х јүзиллијин тарихчисинә сөјкәнәрәк јазыр ки,
Оғузларда, Гарлуғларда, Доггузоғузларда јағыш јағды-
ран даш вә адамлар вар иди¹⁸¹. Јада//Сада дашындан
Јагут халгынын «Нјургун Боотур» дастанында да сөһбәт
ачылыр. Дастандан ајдын олур ки, бу даш һејванын гар-
нында олур¹⁸². Јада дашы гырғызларда да вармыш¹⁸³.

¹⁷⁷ Ба х: *Divanü Lugat—it—türk, tercümesi, III cilt, Ankara, 1941, сәһ. 159.*

¹⁷⁸ *Јенә орада, сәһ. 307.*

¹⁷⁹ Ба х: *Древнетюркский словарь, Л. 1969, сәһ. 247.*

¹⁸⁰ *Абу Ар—Рашид ав—Бакуви китаб талхис ав—асар и ад-жаиб ал—Малик ав—Каххар», М., 1971, сәһ. 105.*

¹⁸¹ *Abdulkadir Inan. Tasihte ve bugün samanim. Ankara, с. 161*

¹⁸² Ба х: «Нютун Боотур стремительный» *Якутск, 1975, сәһ. 425.*

¹⁸³ *Киргизско-Русский словарь, М., 1965, сәһ. 215.*

ХІХ јүзиллијин сонлары В. И. Вербитскинин вердији билкијә көрә Алтајларда јада дашы кениш јајылыб-
мыш¹⁸⁴. Јада төрәни һаггында Рәшидәддин дә билки
вермиш¹⁸⁵ вә бу билки С. Ј. Маловун диггәтини чәлб
етмишидир¹⁸⁶. Әрәб дилли гајнаглардан Јагут Мудчам
вә башгалары түрк халгларында јағыш јағдыран јада
дашындан билки вермишләр. Јаздығымыз кими јада//
јада түрк халгларында о сырадан өзбәкләр арасында
кениш јајылыбмыш. Өзбәк шаири даһи Әлишир Нәван
ше'рләриндә јада дашынын адыны чәкмишир:

*«Јада ташыға ган текеч јағын јағғандек еј саги
Јагар јағмурдәк ешигин чун болур лә'лин шәраб алуғ».*

Биличиләрдән биринин топладығы чөл материалыны
охучулара тәгдим етмәк истәјирик. Бу материал Хивәдә
јағыш јағдырмаг үчүн јада дашындан нечә истифадә
етдикләрини көз гаршысына кәтирир. Хивәнин Мәнгуул
кәндиндә чамат јағышыб удуг дашы јујур «удуг бу-
лағы» тәмизләјирләр ки, јағыш јағсын¹⁸⁷.

Јагутларда, гырғызларда јада//сата дашына инам
кениш јајылыбмыш. Јада дашындан Тувин халг нағыл-
ларында хејли данышылыр. Азәрбајчан халгы арасын-
да јағыш јағдыран даша инам вә онунла бағлы төрән
бу вә башга шәкилдә јајылыбмыш. Азәрбајчанда бу тө-
рәнин изләри ијирминчи илләрә кими вармыш. С. Ј. Ма-
лов 1924-чү илдә азәрбајчанлылар арасында јада ина-
мына туш олмушдур. О, һәмин илә аид белә бир билки
вермишир: азәрбајчанлылар јағыш јағдырмаг үчүн
гурумуш чајын јатағына кедирләр (гурумуш чаја сһти-
рам бизә, Дәдә Горғуддакы гурумуш чајы хатырладыр).
Һәрә бир даш көтүрүб дуа охујур вә бу дашы торбаја
гојур. Торба дашла доландан сонра ону чајын јатағына
бошалдырлар¹⁸⁸. Доғрудур, әски көрүшләрлә сәсләшән

¹⁸⁴ Ба х: В. И. Вербицкий. «Алтайские инордцы». М., 1893.

¹⁸⁵ Ба х: *Сборник летописей истории монголов. Соч. Решидеддина история Чингис-хана. Рус. перевод И. Н. Березина. СПб. 1868, сәһ. 128.*

¹⁸⁶ Бах: С. Е. Малов. Маманский камень «яда» у тюрков западно-го Китая». «Советская этнография», 1974, № 1, сәһ. 152.

¹⁸⁷ Ба х: Иакут Муджам. I, сәһ. 840. Руконис. Фонд студенчеекого НИИФЛ Даггосуниверситета. Материалы, собранные А. Юсуповой (1962 г.).

¹⁸⁸ С. Ј. Малов. *Көстәрилән әсәри, сәһ. 153.*

бу төрәндә јада төрәни позулмушдур. Анчаг жағыш жағдырмаг үчүн даша дуа охумаг, ону чаып јатагына гојмаг вә с. јада төрәниңдән галма галыгдыр. Јазаг ки, бу галыг да аз-чох позулбдур. Јухарыда көрдүк ки, әскидә јада дашыны суја, чаја батырыб төрән кечирирмишләрсә, XX јүзиллијин ијирминчи илләриндә исә азербайҗанлы даша дуа охумуш вә ону сују гурумуш, сују чәкилмиш чаја атмагла жағыш диләмишдир. Бурада сују гурумуш чаја дуаланмыш дашын атылмасы тәсадүфи дејилдир. Бизчә гурумуш чаја дашы атыб жағыш диләмәк илкин су (јағыш) башлангычына мүрачиәт едирмишләр ки, жағыш жағдырсын, чаја да су кәлсин. Бурада да су башлангычынын удуглуғу кизлин дән олса өзүнү көстәрир. Нә үчүн кизлинчә, из һалында, чүнки Ислам дини төрәнә өз тәсирини көстәрмиш вә илкин шәклини позмушду.

Көркәмли фолклорчу Әһлиман Ахундов бизә демишди ки, Үч төпә илә Гаракилсә арасында жағыш жағдыран даш вардыр. Азербайҗанда жағыш дашы илә илишкәли төрән шәрләринин бир һиссәси инди дә ишләнир:

*«Чах дашы,
Чахмаг дашы.
Аллаһ версин
Јағышы»¹⁸⁹.*

Төрән нәғмәсинин бу кичик парчасындан көрүнүр ки, Азербайҗанда жағыш чах вә чахмаг дашы илә дә илишкәләндирилмишдир. Бизчә чах дашы илә чахмаг дашы бир-бири илә илишкәли дашдырлар. Бунлар бир-биринә чох јахын олсалар да һарда исә ајры-ајры дашлардыр. Дејәсән, бунлардан чах дашы илә чахмаг дашы биркә жағыш жағдырмыш, һәр икисинә мүрачиәтлә, һәр икисинә тәманна етмәклә халг жағышы жағдырмаг истәмишдир. Нә үчүн улулар чахла—јағыш жағдырапла чахмагла—од төрәдән даша биркә тәманна етмишләр? Бизчә әски инсан һәјатда көрмүш ки, чох вахт жағышдан габаг илдырым чахыр, көјдә од көрүнүр. Буна көрә дә одла-илдырымла—чахмагла жағышы биркә чағырырмышлар. Бурада башга бир мифоложи мәсәлә дә вардыр. Чах дашыны—јағыш дашыны од дашы (чахмагдан од алыныр) илә илишкәләндирмәклә жағыш дашынын (чах

¹⁸⁹ Ба х: М. Һ. Тәһмасиб халг әдәбијатында мөвсүм вә мәрасим нәјмәләри, АДУ-нун китабханасы, 1949, сәһ. 32.

дашы) да удуг олдуғуна ишарә едирмишләр. Биз бу мүлаһизәмизә бир дәлили дә артырмаг истәјирик. Түрк дилләриндә чох аңламлы чах// чаг-ын, күч (сила), күчлү (силный) аңламлары да вардыр¹⁹⁰. Бу аңламлар чах// чаг дашынын мифолокија илә бағлылығыны ајдынлашдырмага јардым едир. Чах//чаг дашы дејәркән бу дашын күч, күчлү олдуғуну да дүшүнүрмүшләр. Түрк халгларынын миф аңлајышына көрә илдырым јер үстү таңрысы Үлкенин күчү, ғылынчы сајылырмыш. Ола билсин ки, жағыш жағдырмаг үчүн чах /чаг дашыны, јәни күчлү дашы—илдырымы јардым етмәјә чағырырмышлар. Көрүнүр ки, ону илдырымла бағлы сајырмышлар. Короғлунун мисри ғылынчы да илдырым парчасындан гајрылмышдыр. Буна көрә дә мисри ғылынч күч ғылынчы кими шөһрәт тапмышдыр. Бу дејиләнләр керчәкликлә сәсләшир онда чах дашы күч дашы, чахмаг исә күчдән јаранан илдырымдан јаранан, од јарадан даш демәкдир. Демәли, әски инсан жағыш жағдырмаг үчүн, дејәсән, илдырымын бәлкәси чах дашыны вә од јарадан (бу да илдырымла бағлыдыр) даша (чахмаг) мүрачиәт етмишләр. Ахы елә јада да даш тәсәввур едилмишдир.

Азербайҗанда бир чох јерләрдә жағышы жағдырмаг үчүн даш пирләринә мүрачиәт едирмишләр. Бизчә бу даш пирләри илкин даша инамла бағлыдыр. Бу пирләр чох садә пирләрдир. Бөјүк, дик дашлардыр. Белә пирләрдән бири Гусарын Пирал кәндиндә дик даш дејилән очагдыр. Дејиләнә көрә бу дашы дик гојаркән «јағыш доғармыш» — жағдырармыш, јерә јыхаркән жағыш кәсәрмиш¹⁹¹. Бизчә «Пирал» кәнд ады пир вә ал тәркибләриндән јаранмышдыр. Бу кәнд удуг дашын, дашпиринин јанында олдуғундан она «пир» ады вермишләр вә онун удугла, улу илә илишкәлијини билдирмәк үчүн она ал-уча, гырмызы (Күнәш) сөзүнү артырмышлар. Пирә «ал» сөзүнү артырмагла уча, Күнәшлә илишкәли пир аңламы (пирал) вермишләр. Азербайҗан мифоложисиндә белә һаллара туш кәлмәк олур. Мисал үчүн Алдәдә, Ал арвады вә с.

Азербайҗанда жағыш жағдырмаг үчүн бир сыра јерләрдә анасы, гызы вә өзү дул галмыш (беләси аз олду-

¹⁹⁰ Ба х: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, том III, часть 2, СПб. 1905, сәһ. 1832.

¹⁹¹ Ба х: Азербайҗан фолклору антологиясы. Баки, 1968, сәһ. 250.

ғу үчүн) гадынып очаг дашыны оғурлајыб суја салармышлар. Бизчә, очаг дашы одла илишкәли олдуғундан ондан жарарланырмышлар. Јухарыда көрүрүк ки, чахмаг (од жарадан) дашындан јағыш жағдырмаг үчүн тәмәнна едирмишләр. Адәтән јағышын жағмасы көј оду сајылан илдырымын чахмасы илә биркә баш вердијиндән әски инсан онлары гоша јадына салырмыш. Азәрбајчанда јағыш жағдырмаг әски көрүшлә сәсләшән башга бир адәт дә вардыр. Чамаат күллә илә (бизчә күллә илә өлмүшү сонра артырмышлар) өлмүш адамын гәбриндән дашы көтүрүб суја атармышлар¹⁹². Диггәт јетирип јенә даш. Әчәли илә өлмәјән адамын гәбринин дашындан обаја да атармышлар. Көрүнүр ки, әски инсан әчәли илә өлмәјәнә ајрыча мүнәсибәт бәсләјирмиш. Бу миф бахымдан ајрыча арашдырлмалыдыр.

Азәрбајчанда јағыш жағдырмаг үчүн јухарыда дејилдији кими дашдан истифадә едирмишләр. Фолклорчу А. Нәбијев рајонларда белә төрәнләрә туш олмуш вә онларын мәтиләрини јазыја алмышдыр. Онун јаздығына көрә «гураглыг оларкән мүгәддәс очаглардан көтүрүлмүш дашлары тән ортадан дәлиб суја салардылар¹⁹³ вә бундан сонра јағыш жағырмыш.

Гырғызларда јада дашына инам кениш јајылыбмыш. Гырғызлар јада дашына жайташ (Zajtaš)—жайташ дејирләр¹⁹⁴. Јада дашынын жай таш адланмасы онун көкүнү арашдырмаға вә бу инамын доғма түрк инамы олдуғуну исбат етмәјә јардым едән дил дәлилләриндән бири ола биләр. Гырғыз, газаг вә с. түрк дилләриндә «ж» сәси илә башлајан сөзләр бир сыра түрк дилләриндә «ч» илә дә дејилир. Онда жай таш «чајдаш» демәкдир. Демәли, гырғызлар јада дашыны су илә илишкәләндирмишләр. Јагутлар јада дашыны sata//сата демишләр. Јата//сата дашына инам Алтајларда кениш јајылыбмыш. Алтај халг јарадычылыгында еләчә дә әски көрүшләри өзүндә бол-бол сахлајан «Маадај Гара» дастанында јада дашындан данышылыр. Дастанын бөјүк икиди, јенилмәз Когјүдеј—Мерген кедәр-кәлмәз горхулу јола чыхаркән, дүшмәнлә воруша јолланаркән өзү илә силаһларыны,

¹⁹² Јенә орада, сәһ. 250.

¹⁹³ Азад Нәбијев. Ел нәғмәләри, халг ојунлары. Бакы, 1986, сәһ. 63.

¹⁹⁴ Киргизско-русский словарь. М. 1965, сәһ. 214.

өлмүш инсанлары дирилдән «алтын былат»-ы, одсачан «јада»ны көтүрүр. Дастанда охујуруг:

*«Уч өлгөнди тиргизетен
Алтин былат кармандады,
Уч көмүре от камызар
Тынду јада кармандады¹⁹⁵».*

(Азәрбајчанчасы:

*«Үч өлмүшү дирилдән
Алтын былаты чибинә гојду.
Үч бучағындан од сачан
Чанлы јаданы чибинә гојду»).*

Бу мисраларда Алтајлар јада илә илишкәли миф инамы вә көрүшү бир сыра мәсәләләрин ајдынлашмасына јардым едир. Көрүшә көрә јада диридик (тынду), чанлыдыр, о, үч бучағындан од сачыр. Белә бир тәсәввүрүн мифоложи вә башга бир чидди сәбәби јохдурму, тәсәдүфидирми? Бизчә бу көрүш тәсәдүфи дејил, о, инамлар дүнјасы илә бағлыдыр. Бу дәлил арашдырычыја јада илә илишкәли инамда мүәсир инсан үчүн, мифдән чоҗох узаглашмыш инсан үчүн көрәкли, анчаг кизли бир кизләпчәјин—сиррин олдуғуну, тарихин әски чағы илә сәсләшән, ола билсин онун дан сөкүләниндән гопуб кәлән тәфәккүрүн, көрүшүн кизләндијини ајдынча пычылдамырмы? Бу мүрәккәб, чәтин сорғулара чаваб вермәк үчүн ән әски бир инамы јада салмаг көрәкдир. Бизчә өнчә јада илә биркә јад едилән гызыл былат һаггында гыса да олса јазаг. Гызыл былатда кизләпчәк бир күчү вар. О, өлүнү сағалдыр. Дејәсән, елә батыр ону чибинә гојуб өзү илә јүрүшә апармагда өзүнү өлүмсүзләшдирмәк истәмишдик. Чүнки алтын-гызыл былат өлүнү дирилдик. Нә үчүн батыр Көудеј-Мерген ону јада илә биркә чәтин јүрүшә, сәфәрә апарыр? Чүнки онларын һәр икиси миф бахымдан јахындыр. Онлардан бири өлүнү дирилдик, о бири—јада исә сусузлугдан өлмүш, ола билсин солухуб өлүмә јахынлашан тәбиәтә, јашыллыға һәјат верир. Елә көрүнүр ки, буна көрә јада од, ишыг верән үч бучаглыдыр (бу барәдә ашағыда јазачағыг). Бизчә јада дашынын дири, чанлы сајылмасы әски инсанын анимист бахышы илә, башга сөзлә десәк, ибтидан инсанын һәр нәснәдә руһун олмасы инамы вә антропо-

¹⁹⁵ Маадај—Қара. М., 1973, сәһ. 198.

морф көрүшү, инсанын табиятини, жашайыш тәрзини табиятдө, онун олајларында—надисөлөрүндө, космик чисимлөрдө ахтармаг көрүшлөрүнүн тазәһүрү, өзүнү көстөрмөси илө сөслөшир. Әски инсан јаданы чанлы, дири тәсәввүр етмөклө онда инсани кејфијјәтләр көрүшдүр. Инсанын «јада»ны өзүнө охшатмагла онунла арасындакы ажрылыгы ортадап көтүрмөк фикриндө олмушдур вә беләликлө дө инсан јада-миф гатына жүксәлирмиш. Белә көрүш Азәрбајҗан вәһдәти-вүҷудун доғма көрүшлө дө сөслөшдијини, көк јахынлығы олдуғуну үзә чыхарыр. Дејәсәп, бурада фикир дүңјасындакы тиположи надисә өзүнү көстәрир. Бир дәлили дө јад едөк. Ујғурустандап тапылмыш рисаләдән ајдылашыр ки, әски ујғурлар јада дашыны ачыгча инсан кими тәсәввүр етмиш вә ону киши, гадын дашы дејә ики јерә ајырмышлар¹⁹⁶. Јери кәлмишкән јазаг ки, белә бөлкү түрк халгларында әп'әнәвидир. Түрк халглары гамлары-шаманлары да киши вә гадын групуна бөлүрмүшләр. Белә бөлкү дө јадашы доғма вә шамап-гам көрүшлөри илө бағлы олдуғуну көстәрир. Јагутларда јада//сата (sata)-ны чанлы сәјмыш вә онларын тәсәввүрүнә көрә јада дашында инсанын үзү, көзү, ағзы апајдын көрүнүр¹⁹⁷. Дејиләнлөрдән ајдынлашыр ки, јада онгону белә бир көрүшлө таңрылашмаја јахынлашырмыш, ола билсин дө, таңрылашмышдыр. Чүңки антропоморф көрүшүндө бу вә башга табият надисәсини, зооморф онгону таңрыја чеврилмәси просеси дө башлајыр. Бу дурум һәрдән јарымчыг галыб тарихин мүәјјән чағынын бурулғанында һәмишәлик галыр, һәрдән исә формалашыр, табиятин бу вә башга надисәсини тәмсил едән таңрыја чеврилир. Көрүндүјү кими јада//јада-нын дири, чанлы, инсан кими тәсәввүр едилмәси түрк сојунун, гәбиләбирләшмәсинин, халгларынын әп әски анимист, онгончулуг көрүшлөри илө илишкәлидир. Белә көрүш вә инамларда тә'сир ахтармагданса даһа чох һәјат тәрзинин бәнзәјиши илө илишкәли көрүшлөрдәки, дүшүнмә тәрзләриндәки охшарлыг ахтармаг вә онун јаратдығы бәнзәјишлөри, бунун тарихи топлумсој /ичтимап/ сәбәбләрини үзә чыхармаг кәрәкдир. Әски илишкәли инам, көрүш даһа чох өзүмлүдүр, орижиналдыр, доғмадыр, бу вә башга соја, гәбиләјә аиддир. Јада дашынын чох әски көрүшлө, инам-

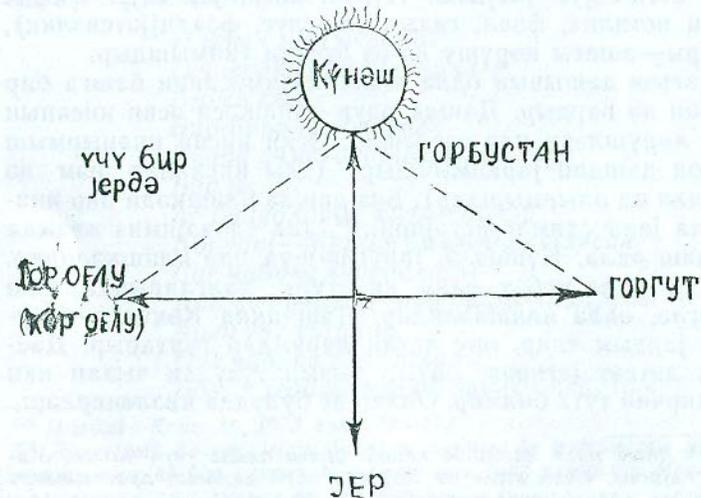
¹⁹⁶ Б а х: С. Е. Малов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 155.

¹⁹⁷ Б а х: Qasimzade qariplikler. 1973, сәһ. 34.

ла илишкәлијини көстәрән јухарыдакы ше'рин ики мисрасына бир даһа диггәт јетирәк. Ше'рдән көрүнүр ки, јада дашынын үчбуцағы од сачыр:

«Үч буцагындан од сачан
Чанлы јаданы чибинә гојду».

Јаданын чанлы олмасы кими онун од сачмасы да миф тәфәккүрү илө сых бағлыдыр. Бу Түрк халгларынын дүңјаны дәрк етмәси илө сөслөшән әски көрүшлөри илө илишкәлидир, тәссүф ки, бу чидди мифоложи мәсәлә арашдырычыларын көзүндән јајынмышдыр. Бурадакы мисраларын бир дө она көрә арашдырмаја еһтијачы вәрдир ки, бу јада дашынын көкүнүн-кенинин үзә чыхмасыны, һансы халгын көрүшү илө бағлы олдуғуну ајдынлашдырыр. Бизчә, јаданын үч буцағынын од-ишыг сачмасы Үчгорбустанла да илишкәлидир. Үчгорбустан Күнәшлө бағлыдыр, Күнәшин бәлкәсидир. О, ишыгдыр, јаругдур-шүадыр вә булар елә бил табиятдө Күнәшин ирадәсини јеринә јетирир, һәјатын ирәлиләмәсинә, дөврәнына тәкан верир. Күнәшдән кәләп јаруг јерә, торпаға (орадакы суја) дәјиб кери гајыдаркән артар (хач) шәклини алыр вә һәр учу бир удугун бәлкәси кими гәбул олунар. Бу удуглар инсана, табиятә чан верир, ону ирәли апарыр. Инди Үчгорбустана диггәт јетирәк.

Дәфәләрлә язмышыг ки, Горгут чан верән од, руһ верән од, һәјат күчү демургдур. Гороғлу (Короғлу) тәбиәтин өлүб-дирилмәси (гыш-јаз фәсилләри), Горбустан исә данда оду—Күнәши изләјән демәкдир. Буларын һәр үчү Күнәшин бәлкәси олмагла бәрабәр, тәбиәтдәки һадисәләри (јаз, гыш) инсанын јаранмасы вә с. тәнзим едирләр, саһмана салырлар, таразлашдырырлар. Демәли, дири јадада булар бир јерә топлашыбларса онда о, јалпыз јағыш жағдыран чанлы дејил, Күнәшлә илишкәли һәјатын да чәрхини ирәли апарандыр. Јери кәлмишкән јазаг ки, јаругун—Күнәшдән кәлиб гајытмасы илә илишкәли көрүшдә әски сој, гәбиләбирләшмәсини бир сыра көрүшләри дә өз әксини тапмышдыр. Јухары кедән јаруг сонсузлуғу, јерә-торпаға кәлән сонлулуғу билдирир. Бурада әсликләр көрүшү өз әксини тапмышдыр. Күнәшдән кәлән, көкү бир олан анлајышлар одун руһуну, одун, инсанларын чаныны јарадыр. Тәбиәтин фәсилләрини јарадыр (бирини өлдүрүб—гыш, о бирини дирилдир—јаз). Демәли, сонсузлуг вә сонлулуг һәјаты давам етдирән гүввәләрдән биридир. Дејәсэн тәк таңрылыг көрүшдә бурадан јаранмышдыр. Тәбифәлсәфәдән (натурфәлсәфә) доған көрүшү түрк халгларынын тәфәккүр, фикир, көрүшләр дүшјасынын бөјүк угуру иди. Бу уғур ону тәбиәт, инсан һаггында даһа чох дүшүнмәјә јөнәлдирди. Бу көрүшдә, еләчә дә әски инсанын әсликләр тәфәккүрүндә јер-мәкан, јөн анлајышы Көј-Јер, исти-сојуг (көјдәки Күнәш исти, јер сојуг мифдә киши истилик, фәал, гадын сојуглуг, фәалијјәтсизлик), јухары—ашағы көрүшү дә өз әксини тапмышдыр.

Јағыш дашынын одла илишкәләнмәсинин башга бир сәбәби дә вардыр. Дашла одун илишкәси әски инсанын миф көрүшләри илә сәсләшир. Әски инсан инанырмыш ки, од дашдан јаранмышдыр (ахы инсанлар һәм дә дашдан од алырмышлар). Биз дашла илишкәли бир инам да јада салмаг истәјирик¹⁹⁸. Јад едәчәјимиз инамда да даш одла, Күнәшлә, јаругла-шүә илә илишкәлидир. Бу бир даһа исбат едир ки, түрк халгларында даш ишыгла, одла илишкәлидир. Даш икид Көкүдеј—Мергенә јардым едир, ону чәтин дурумдан гуртарыр. Дастана диггәт јетирәк: батыр гызыл гутудан чыхан ики билдирчин тута билмир. Онлар ағ булудда кизләнирләр:

¹⁹⁸ Даша инам һаггында кениш билки алмаг үчүн бахын: Мирәли Сејидов, «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында», «Азәрбајчан» журналы, 1978, № 3.

«Алтын кайыргиаг бу јарылды.
Бөддүнедин бу балдары
Әкјлези јарышканча
Ак анастынг тјубин көстөм,
үчуп алып чыккылады.
Кайтылдада тапыштанып,
Ак булутка бу јатынды.
Арга таппай, көгүдей — Мерген
Өнг карманын ол кодорды,
Тоғус кырлу кара татла

Айдынг көзин јангыј тутты,
Сол керманын ол кодорды,
Јети кырлу боро ташла
Кјннинг көзин бөктой тутты,
Айдын-кјннинг бу көзике
Кара көжбө бу јабылды,
Алтај, јернинг ол јустине
Кара јоткән бу кайнады
Алаканга кјн чалыдып,
Ары-бери базып турды.
Әки тјнген бөддүнединг бу балазы,
Көгүдей — Мерген баатырдың
Јапа туткан бу колыка
Талбанг дажып келбей кайтты»¹⁹⁹.

Азәрбајчанчасы:

«Гызыл гуту ачылды
(ичиндәки) билдирчинләр
Ајдын көјдә
Бир-бирини говараг
Учада учмаға чалышырдылар.
Һәр икиси
Ағ булудларда кизләндиләр
Көкүдеј—Мерген билмәди нејләсин
Сағ чибини гуртдалады
Доггуз бучаглы гара дашы чыхартды—
Ајын үзү тутулду.
Сол чибини гуртдалады
Боз²⁰⁰ једдибучаглы дашы чыхартды

¹⁹⁹ Маадай—Кара. М., 1973, сәһ. 172—173.

²⁰⁰ Дашларын доггуз, једди бучаглы олмасы бу рәгәмләрин мүгәддәслији, гара вә боз рәнкдә верилмәси илә дуал тәшкилат ганунлары вә әсликләр анлајышы илә бағлыдыр.

Күнүн үзү тутулду.
Күнөш вә ај
Гара пәрдә илә өртүлдү
Алтајдан гара²⁰¹ туфан башлады
(мәчбур етди) овчунда Күнәш шүасы
Ора-бура (анры-бәри) кедиб-кәлсин.
Ики ејни билдирчин
Батыр Көкүдеј—Мергенин
Ачыг овчуна гондулар».)

Кәтирилән парчадан көрүнүр ки, батыр удуг дашларын јардымы илә (7 вә 9 бучаглы) Күнәшин јаругуну-шүасыны овчуна јығыр. Түрк халглары јалныз дашла эфсун, сепр јаратмамышлар, онлар еләчә дә дашы, дағы эчдад сәјмышлар. Бу бахымдан јенә «Маадај—Гара» дастанына диггәт јетирәк: Маадај Гара атасынын дағ олдуғуну дәфәләрлә јад едир²⁰². (сөзсүз ки, Дағ батырын миф атасыдыр). Батыр ади дағын јох, бөјүк танымыш «Гара дағын» атасы олдуғу илә өјүнүр:

«Кара тайга адам — деди...
Кара тайга адам — даа,
Баатыр болор болбойным — дийт»²⁰³.

А з ә р б а ј ч а н ч а с ы:

Гара дағ мәнә ата олду—деди...
Әкәр Гарадағ мәнә ата олду,
Сөзсүз мән батыр олдум»).

Диггәт јетирин батыр гара дашла—күчлү дашла Күнәш јаругуну овчуна јығыр, гара дағы—бөјүк дағы өзүнә ата сәјыр. Дағын-дашын миф кејфијјәтли олмасы түрк халгларында кениш јәјылыбмыш. Дағын күчүнә инанараг, она чох вахт сојун, гәбиләбирләшмәсинин, халгын горујучусу кими бахмышлар. Бу бахымдан әски Чин гајнагларынын вердији билки мараглыдыр. Гајнагдан ајдын олур ки, түрк халглары Бодын Инли дағына «Өләкәни горујан руһ» кими бахырмышлар²⁰⁴. Дашын-дағын өлкә-

²⁰¹ Мәтндә «гара»дыр. Бизнә бурада «гара», «күчлү» аңламында ишләнмишдир.

²⁰² Б а х: «Маадај—Кара». М., 1979, сәһ. 81.

²⁰³ Јенә орада, сәһ. 158—159.

²⁰⁴ Б а х: Н. Я. Бичурин (Иакинф), «Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена», том I. М.—Л., 1950, сәһ. 231.

ни горумасы, дүшмәни јенмәси бу вә башга шәкилдә, дурумда түрк халгларынын бир чохунун тарихи эфсанәләриндә, халг јарадычылығынын башга жанрларында да өз әксини тапмышдыр. Мисал үчүн батыр Көкүдеј—Мерген Гара—Гуланын горхунч, өлүм созуран, јенилмәз гара өкүзүнү сепирли, Күнәш јаругуну бир јерә јыған доғгуз бучаглы дашын јардымы илә јенир. Даша инамла илишкәли бир мараглы факта да диггәти јөнәлдәк. Урумчу шәһәриндә 1915-чи илдә танылмыш «рисалә» дә јадачылыг (јадаја инам)-дан бәһс олунаркән дејилир ки, Чәбраил Адәмдән хашиш едир ки, она гара вә чар (боз) даш версин. О, бу дашларла јада төрәни кечиртсин вә јағыш јағдырсын²⁰⁵. Өтәри дә олса јад едәк ки, гара вә боз (чар), (ағ) рәнкләри јер алты танрысы Ерликлә вә јер үстү танрысы Үлкенлә илишкәлидир²⁰⁶. Демәли, гара вә боз (ағ) рәнкли дашларла—Ерлики, Үлкени тәмсил едән дашларла јада төрәни дә кечирирмишләр. Рисаләдәки Чәбраил вә Адәм адлары сонрадан Ислам дининин тәсири илә артырылмышдыр. Ола биләр ки, вахты илә елә баш гам-шаман Ерлик вә Үлкендән јада төрәни кечирмәк үчүн гара вә боз (ағ) рәнкли дашлар истәмишләр. Даша инам јашајышла, уғрашылан тәсәррүфатла сыхы бағлы олдуғундан (су дағ илә илишкәлидир) түрк халгларында узун өмүрлү вә күчлү олмушдур. Нәтта мифоложи инамларла бағлы тарихи эфсанәдә даша һөрмәтсизлик, сәјмазјаналыг едәркән о, чеврәдәкиләри чезаландырыр. Бунулла бағлы бир тарихи эфсанәни јад етмәји мөгсәдәујгун сәјырыг. Түрк гәбиләбирләшмәсинин кәнч, күчлү хағаны Бугутәкин Чин хағанынын гызыны севир. Бу эфсанәдән ирәлидә дашышдығымыздан бурада јалныз бир јерини јад етмәк истәјирик. Бугутәкин өлкәсиндәки дашы вердикдән сонра өлкәдә фәлакәт башлајыр. Ашыб-дашан булагларын, курулту илә ахан чајларын сују кәсилир, фәлакәт кәлир. Јағыш јағмыр, торпаг чадар-чадар олур, әкин-бичин су-сузлугдан јаныр, ағачлар гурујур, һәјат позулур, һејванлар јемсизликдән өлүр. Инсанлар ач, сусуз галырлар. Халг доғма јурдуну тәрк едир, башга јерә көчмәјә мәчбур олур.

Бу тарихи-миф эфсанәсиндә халг башлыча олараг

²⁰⁵ Б а х: С. Ј. Маловун көстәрилән әсәри («Рисалә») сәһ. 7—8.

²⁰⁶ Кениш билки үчүн б а х: Мирәли Сејидов. «Көј, ағ, гара рәнкләринин әски инамла илишкәси», Азәрб ССР ЕА хәбәрләри. (Әдәбијјат, дил. инчәсәнәт серијасы) 1978, № 2, сәһ. 20—37.

ики мәсələјә өз мүнәсибәтини билдирмишдир. Бири вә башлычасы даша инамдыр. Дејәсән, чинлиләр тәрәфиндән апарылан даш јада дашыдыр. Елә буна көрә онун журтдан кетмәси илә бағлы олага, өлкәдә көрүлмәмиш гурағлыг башлајыр. Гурағлыг өзү илә ачлыг, өлүм кәтирир. Бунунла халг өзүнүн удуг һиссәсинә, инамына тохунан Хагап Буғутәкинин әмәлини исләјир. Икинчи мәсәлә будур: Буғутәкин севкилисини (Чин гызыны) халгын, өлкәнин үмуми мәнәфејиндән үстүн тутур. О, даша—јада дашына, башга сөзлә инама сәјмазјаналыг едир. Бу мифин бәдии гәнәәти халгын мүдриг гәнәәтидир. Халг јурду өлкәни абадлашдыран даша—јада дашына хәјанәти көкә, јурда, елә хәјанәт кими лә'нәтләјир. Јада дашы бу әфсанәдә елә бил Јурд, вәтән кими гижмәтләндирилир. Әфсанәдә јада дашы илә јурду тәмсил едән даш биркәләшир. Биз јери кәлмишкән бир инамы да јад етмәк истәјирик. Гышчағларын сәјкәклә бағлы әфсанәсинә көрә улу баба, улу ана Ај ата (јарадычы ата), Ај Ва (јарадычы ана) дағдакы мағарада јаранмышлар. Дағ вә онун чеврәси онларын илк јурду-вәтәни олмушдур. Елә көрүнүр бу инама көрә дә јадаја удуг нәснә кими бахмышлар.

Түркдилли халгларда дашын-дағын әчдады, улу ата ананы ордан, мағарадан, дағдан чыхма, батыры доғмасы кениш јажылмышдыр. Бу инам Хагасларын «Алтын—Арыг» гәһрәмәнлыг дастанын да өз әксини тапмышдыр:

*Ах хыр саап парған
Ир чыхсызы, айланыш,
Чоохтап турадыр:
«Улуғ аалнынг кичтінде
Кирим сын турчадыр,
Кирим сыннынг үстүнде
Алты хурлыз. Ах Хая пар,
Ах хаянынг ісигінде
Аран-чула ат төричадыр.
тогыс хулас суну
Чибек чилінниг Ах Сабдар ат
Ах хаянын, ісінде
Чалбах таста чада пүтчадыр
Ары сіліг хыс кизи
Алтын Арыг полар»²⁰⁷*

²⁰⁷ Алтын—Арыг. М., 1988, сәһ. 24.

Азәрбајчанчасы:

*Ағ сағгалы
Јахшы әрләрдән бири,
Дөндү вә деди:
«Бөјүк аулда
Кирим дағ вар,
Кирим дағын тәпәсиндә
Алты тәпәли Ағ гаја вар
Ағ гајанын ичиндә
(батыр) аты—
әнсаж енли
Ағ ипәк јаллы ат
Ағ гајанын ичиндә
Кениш дашын үстүндә
Көзәл гыз
Алтын Арыг доғулур»)*

Гыпчағ әфсанәсиндә мағара Ај Атаны, Ај Вајы доғурса, Хагас «Алтын Арыг»ын да Ағ Гаја батырата вә Көзәл Алтын Арыгы доғур. Ағ гаја она елә бил ана бәтни ролуну ојајыр. Умумијјәтлә, дастанда ағ рәнк улулуғу, јер үстү тапрысы Улкенлә илишкәлијини билдирир. Дашын-дағын инсан доғмасы Азәрбајчан миф тәфәккүрү илә бағлы халг јарадычылығында да өз әксини тапмышдыр. Бир өрнәк кәтирәк: халг бајатысында дејилир:

*«Еләдими дашдан мән?
Киприкдән мән, гашдан мән,
Нә атам вар, нә амам
Јаранмышам дашдан мән»²⁰⁸.*

Бу миф тәфәккүрү башга бир бајатыда да өз әксини тапмышдыр:

*Ләләјәм мән бу дашдан,
Бу гајадан, бу дашдан.
Нә кимим вар, нә кимсәнәм,
Јаранмышам бу дашдан»²⁰⁹.*

Диггәт един Гыпчағ миф әфсанәсиндә ата-ана дашда-мағарада доғулур, хагас дастанында Алтын Арыг Ағ гајада, Азәрбајчан бајатысында исә инсан дашдан ја-

²⁰⁸ Бајатылар (топлајаны Н. Гасымов) Бақы, 1960, сәһ. 137.

²⁰⁹ Јенә орада, сәһ. 137.

ранмышдыр. Демэли, бу миф тәфәккүрү түрк халгларында кениш жапылыбмыш.

Түрк халгларында дашын-дағын дөвләт, һакимийәт вермәси инамы да вардыр²¹⁰. Белә инам әфсанәләрдә, һәтта чох сонралар жазылы әдәбијәтдә өз әксини тапмышдыр. Бу бахымдан Доггуз Оғузларын хаганы Бугутәкиннә илишкәли әфсанәјә диггәт јетирәк. Әфсанәдә дејилир ки, хаган Бугутәкин јухуда көрүр ки, ағ сагал, башдан-ајага ағ кејинмиш ишыгы-нурани гоча она јешим дашыны верир вә дејир ки, бу даш сиздә олдуғда һакимийәт сизин олачагдыр²¹¹. Көрүнүр ки, елә буна көрә дә «Көч-көч» тарихи әфсанәсиндә даш өлкәдән келәндән сонра јурд харабазара чеврилир. Бизчә дашын-дағын вар-дөвләт вермәси инамындан өз халгынын— түрк халгынын миф көрүшләрини јахшы билән Низами дә истифадә етмишдир. «Једди көзәл» поемасында кејик Бәһрам Куру дағдакы мағараја апарыр вә о, орадакы вар-дөвләтә саһиб олур. Низами бурада түрк халгларындакы кејик зоорморф онгонунун миф кејфијәтләриндән дә истифадә етмишдир. Кејик Бөртәчәнә әфсанәсиндә ач галмыш инсанлары сүдү илә дојуздуруп вә онлары чән-пәт кими горхусуз јерә апарыр. Демэли, Низами бу һекәјәдә түрк халгларынын даға-даша инамындан вә кејик зоорморф онгонунун миф кејфијәтләриндән јарарланмышдыр.

Бир чох түрк халгларында даш һакимийәт, ағалыг бәлкәсидир. Бу бахымдан газаглары «Адам билмәз даш» нағылы сәчијјәвидир. Нағылда, батыр-оғлан дашын јардымы илә һакимийәти елә алыр²¹². Даша инам азәрбајҗанлыларда елә кениш жапылмышдыр ки, бу вә башга инамы, танрыны даһа да күчләндирмәк үчүн ону даш инамы илә илишкәләндирдиләр. Бу бахымдан Лачында, Губадлыда, Кәлбәчәрдә вә с. јерләрдә, Ермәнстанда азәрбајҗанлыларын бу јахынлара кими јашадыглары бир чох јерләрдә Умај дашы адланан даш мараг доғуруп. Инама көрә Умај дашы дәрди-бәланы говур. Буна көрә дә бу дашы нарчаја тикиб ушағын үстүндән асырлар. Умај дашыны елдә дә сахлајырлар. Нә үчүн даш Умај дашы адланыр? Ушаглары һимајә едән

²¹⁰ Ба х: «Образцы народной литературы тюркских племен», часть X, перевод Н. Катанова, СПб, 1907, сәһ. 632.

²¹¹ Ба х: Murat Uzaz. Türk mitolojisi, İstanbul, 1 1967, сәһ. 135.

²¹² Ба х: Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина, Алма-Ата, 1972, сәһ. 81—87.

Умај дәрди-бәланы гован дағла-дашла илишкәләндиркән о даһа күчлү миф инамына, даһа күчлү танрыја чеврилир. Јухарыда јаздыг ки, дашла ода инамы чох вахт гаршылы, илишкәли шәкилдә дүшүнмүшләр. Түрк халгларынын миф көрүшүнә көрә инсан оду дашдан алмышдыр. «Маадај—Гара»да жағыш, гар жағдыран дашын од сачмасынын сәбәби дә будур. Дашын од сачмасынын бир сәбәби дә әски инсан оду јарадан чахмағын, дашын жағышы, гары јаратдығына да инанырды. Бизчә бу миф кејфијәтләри һәрдән гошалашыр. Әски инсан жағышы (сују) дағла-дашла илишкәләндирдијинә көрә онларын төрәнини дә чох вахт биркә кечирмишдир. Бу бахымдан түрк халгларындан су вә дағ руһунун танрысынын төрәфинә кечирдикләри гам-шаман ојуну, төрәни сәчијјәвидир²¹³. Миф тәфәккүрүнә көрә дашын су (јағыш) вермәси од јаратмасы инамы һәр икисинин јарадычы сајылмасы онларын ән күчлү инам арутос-удуг (мүгәддәс) башланғыч олдуғлары илә илишкәлидир. Бизчә онун удуг, башланғыч сајылмасынын башга бир сәбәби дә вардыр. О да будур ки, су түрк халгларында илкинدير вә бу миф инамы ону ару-тос кими дә танытмышдыр.

Дашын (дағын) о сырадан јада дашынын ару-тос сајылмасы ону јерин дајағы фикринә кәтириб чыхармышдыр. Бу бахымдан гырғызларын әфсанәси ајрыча мараг доғуруп. Әфсанәдә дејилир ки, окјанын вә еләчә дә бөјүк көлүн јухарысында думан вар. Онун јухарысындакы чајын (жаин) тас-чаин дашын үстүндә дөрд ајағы үстә көк өкүз²¹⁴ дурмуш вә јер онун бујнузларында јерләшмиш орада инсанлар, һејванлар јашајырлар²¹⁵. Кәтирилән инамлардан вә онларла бағлы өрнәкләрдән, мисаллардан апајдын көрүнүр ки, әски инсан дашы-дағы ару-тос сајдығы үчүн ону инсанларын һамиси, ән күчлү горујучусу вә жағышын, гарын руһу, јијәси, инсанлара шаманлыг-гамлыг истедады верән кими бахмышлар. Даш миф сәчијјәли олдуғуна көрәдир ки, әски инсан дашын хәстәликләри мүаличә етдијинә дә инанмышдыр. XIV—XV јүзиллијин биличиси Бакуви јазыр ки, әски Доггузгузларда (Доггузогузларда) ган ахмасыны,

²¹³ Ба х: Л. П. Потанов. «Культ гор на Алтае». «Советская этнография», 1944, № 2, сәһ. 149.

²¹⁴ Түрк халглары һејванын удуглугу, онгон олдуғуну билдирмәк үчүн чох вахт онун көј (көј танрысынын рәнкидир) рәнкли олдуғуну көзә чардырырмышлар.

²¹⁵ Ба х: Г. Н. Потанин. Очерки северо-западной Монголии, СПб, 1881, сәһ. 153.

сапчыны кәсән даш вардыр²¹⁶. Дежилдији кими јада (ја-
да) — Sata (сата), сај-чај, jesim (јешим), жагыш дашы-
нын мифик сәчијјәләри һәр нәснәдән-шејдән өнчә онун
тәбиәт һадисәси жагышла вә дағ (даш) инамы илә илиш-
кәлидир. Дағ инамына ола билсин ејни вахта, ола бил-
син дә аз сонра бу вә башга зооморф онгон, инам гошул-
муш, онлар төрәндә, алгыш сөздә (дуада) биркә јад едил-
мишләр (бу миф һадисәси әксинә дә ола биләр). Онлар
һәрдән бир инам кими үзә чыхмышлар. Елә буна көрә дә
jata//јата дашы бу вә башга онгон сәчијјәли һејванла
илишкәләндирилмишдир. Әски түрк халгларына көрә
jata//јата дашы башлыча олараг гурдун, гојунун, атын,
өкүзүн (инәјин) гарнында олур. Садаланан һејванларын
һамысы онгон сәчијјәлидирләр. Нә үчүн, һансы көрүшә,
инама көрә jata//јата дашы даһа чох јухарыда садаланан
һејванларла илишкәләндирилмишдир? Бу сорғуја чаваб
вермәздән өнчә јазаг ки, јатанын јухарыда садаланан
һејванларла илишкәләнмәсинин башлыча сәбәбләриндән
бири дә будур ки, бу һејванларын мәдәсиндә дашлаш-
мыш күтлә олур. Бунун јада олдугуна инанырмышлар.
Даһа башга сәбәби исә мифоложи көрүшләрлә бағлы-
дыр. Инди јухарыдакы сорғуну ајдынлашдырмаға ча-
лышаг. Бизчә, јадапын јухарыда ады чәкиләп онгон сә-
чијјәли һејванларла биркә јад едилмәсинин мифоложи
инамларла, көрүшләрлә бағлы сәбәбләри вардыр. Јата
дежилдији кими башлыча олараг тәбиәт һадисәси жагыш-
ла, гарла вә мифоложи көрүшә көрә онларын јаранма-
сында ролу олан дағ (даш) ла илишкәлидир. Гајнагла-
рын билкисинә²¹⁷ вә этнографик материаллара көрә ју-
харыда јазылдыгы кими јада дашы инәјин, атын, гурдун
вә б. һејванларын гарнында олур. Јаданын бу һејванла-
рын гарнында олмасынын јазылдыгы кими реал, тәбии
вә мифоложи сәбәбләри вардыр. Һансы түрк гәбиләсин-
дә, һансы зооморф онгона инам күчлү имишсә, о гәбилә-
бирләшмәсиндә һәмин һејванын гарнындан чыхан даш-
лашмыш күтлә-нәслә даш јада сајылырмыш. Мисал үчүн
Гырғызларда²¹⁸, јата//јада гојунун, јагутларда²¹⁹ инәјин

²¹⁶ Ба х: Абд—Ар—Рашидал—Бакуви, *китаб тахлис ал—асар
ва саджаиб—ал—малик ал—Каххар*, М., 1971, сәһ. 103—104.

²¹⁷ Ба х: "Tarihle gariblikler. 1973, сәһ. 34.

²¹⁸ Ба х: С. Ј. Малов *Көстәрилән әсәри («Рисалә»)*, сәһ. 155;
Киргизско—Русский словарь, М., 1965, сәһ. 214.

²¹⁹ Ба х: *Abdulkadir Inan. Tarihle ve бүгүн şamanizm. Ankara*
1954, сәһ. 162.

(өкүзүн), Оғузларда гурдун гарнындан чыхан јадаја
үстүнлүк верилirmiш. Гурдун гарнындан чыхан јадаја
јагутлар, гырғызлар бөјүк үстүнлүк вермишләр. Түрк-
мәнләрдә јада дашынын һејванларын јијәси, һамиси са-
јылан јут-газанла биркә јад едилмәси, тәсадүфи дејил-
дир²²⁰. Дејәсән бу да зооморф онгон олан һејванларын
гарнындан чыхан дашла илишкәлидир. Јалныз түрк
халглары дејил, онларла тарихдә јахын, сых мәдәни
илишкәләри олан монголларда да белә инам вармыш
ки, јада-чада һејванын гарнында олур²²¹. Гурдун гарнын-
дан чыхан јаданын үстүн олмасынын мифоложи сәбәби
ларашдырычыларын диггәтиндән јајынмышдыр. Бунун
сәбәби ашағыдакыдыр: бир чох түрк халгларында гурд
һәр нәснәнин јарадычысы Күнәшин бәлкәси сајылан
зооморф онгон олдугундан онун гарнындан чыхан јада
күчлү сајылырмыш. Чүнки Күнәш—гурд һаваны дәјишән
иди. Әксликләр—исти-сојуг жагыш-гураглыг кечә-күндүз
Күнәшлә илишкәли иди. Бир дә унутмаг олмаз ки, гурд
әчдад сајылырмыш. Бу миф сәчијјәси дә онун Күнәшлә
илишкәсиндән догурду. Чүнки инама көрә Күнәш һәр
нәснәнин анасы, јараданы сајылырды. Азәрбајчанда Кү-
нәшли һавада жагыш жағаркән «гурд доғду дејирләр».
Бизчә, бу ифадә дә Күнәшин (гурдун) доғдуғу, јағи
јагыш жағдырдыгы көз гаршысына кәтирилир. Бу тәби-
әт һадисәси адәтән јазгабағы, јазын илк күнләри олур.
Дејәсән «гурд доғду» — Күнәш доғду дејәркән Күнәшин
јагыш васитәси илә не'мәт вердији дүшүнүлүрмүш. Гурд
белә миф сәчијјәли олдугундан она үстүнлүк верилмәси
миф бахымындан тәбии иди. Јаданын удуг сајылмасынын
бир сәбәби дә онун Күнәшлә—Гурдла бағлы олмасы иди.
Елә буна көрә дә бир сыра түрк халглары ону магиг,
удуг сајмышлар²²². Јада салаг ки, Тугјуларын сојкөкүн-
дәки ана гурд (демәли, Күнәш) олмушдур вә о, истәди-
ји вахт жагыш жағдыра биләрмиш. Ана гурдун—онун өв-
ладынын бу миф сәчијјәси сөзсүз ки, онун Күнәшин бәл-
кәси олмасы илә илишкәлидир. Тугјуларын әфанәви
әчдады жагыш култу илә зооморф гурддан јаранмышдыр

²²⁰ Ба х: Абубакирова Наилә. *Народные песни западного Турк-
менистана (Автореферат)*, Ленинград, 1982, сәһ. 10—11.

²²¹ Ба х: Г. Н. Потанин. *«Тунгуско—Тибетская окраина Китая
и центральная Монголия»*, том II, СПб, 1893, сәһ. 352.

²²² Ба х: В. В. Радлов. *Көстәрилән әсәри*, III чилд, I һиссә,
сәһ. 207.

вә елә буна көрә истәдији вахт јағыш јағдырармыш. Бизчә, илкин јадалардан бири гурдун гарнындан чыхан күтлә сајылмышдыр. Эски инсан еләчә дә, түрк кишиси— инсаны зооморф онгонла (һајванла, гушла), еләчә дә бу вә башга тәбиәт һадисәләринин руһунун, космик, көј чисимләринин руһунун култу, инсанлашмыш илә евлән- мөјә инанырмыш²²³. Бу инсанлар инанырмышлар ки, белә евләнмәдән догулан ушагларын һамысы илә сонралар сојкөкдә дуранлар тәбиәт үстү фөвғәлтәбиәт кејфијјәтли олурдулар. Бу дүнјакөрүшә, инама һәрдән там, һәрдән исә галыг, из шәклиндә түрк халгларынын инамлар сил- силәсиндә, мифолокијасында туш олуруг. Оғузларын Огузу, јагутларын улу анасы гыз—Гу гушу фикримизин тәсдиги үчүн мисал ола биләр. Азәрбајчан нағылларында туш олдуғumuz һејванла, гушла, еләчә дә һејван, гуш чилдинә кирмишләрлә евләнмәк елә бу инамын изидир. Неч олмаса бир мисалла фикримизи тәсдигләјәк. Азәр- бајчан нағыл икиди—образы бөјүк бачысыны гуша, ор- танчылы илана, кичијини исә аслана әрә верир²²⁴. Бу һејванлар дәнмә илә дә бағлыдырлар.

Ујғун өлкәсиндән тапылмыш рисаләдән ајдынлашыр ки, јада дашына инам ән әски инамларла, космогоник— јададылыш тәфәккүрү илә дә мүәјјән дәрәчәдә бағлы олмушдыр. Рисаләдә јазылыр ки, јада//јада дашы ағ, ала, ағ-гара²²⁵-ала, көј, сары (гырмызымтраг) рәнкләр- дә олур. Ачыг (ала) рәнкли јада//јада//јата даһа күчлү сајылырмыш²²⁶. Јада дашынын јухарыда садааланан рәнкләрдә олмасы диггәтимизи өзүнә ајрыча јөнәлтмә- си тәсадүфи дејилдир. Јухарыда дедијимиз кими вахты илә апардығымыз арашдырмадан бәлли олмуш ки, түрк халгларында ағ (боз, ала) көј²²⁷, сары (гырмызы, гыр-

²²³ Ба х: С. П. Соколова. «Культ животных в религиях», М., 1972, сәһ. 113. Јагутлар инанырмышлар ки, онларын улу анасы, сој- көкдә дуран анасы, гыз—Гугушу олмушдыр.

²²⁴ Ба х: Азәрбајчан нағыллары, Баки, 1961, сәһ. 159—160.

²²⁵ Ба х: С. Је. Маловун кәстәрилән әсәри (Рисалә, сәһ. 25), сәһ. 159.

²²⁶ Јенә орада, сәһ. 154—155.

²²⁷ Рәнкләрин инамларла илишкәлији һаггында кеңиш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Көј, ағ, гара рәнкләринин әски инам- ла илишкәси», Азәрб. ССР ЕА хәбәрләри (әдәбијјат, дил, инчәсәнәт серијасы), 1978, № 2, сәһ. 20—38, јенә онун « gök, ak ve kara renkle- rimis eski inanlarla alakasi, Türk dünyasi araştırmaları. İstanbul. 1988, s 2 subat, сәһ. 33—52.

мызытраг удуг, дүшүмлү рәнкләр сајылмыш вә бунлар- дан ағ (ала), көј рәнкләри јададылыш тәфәккүрү илә илишкәли рәнкләрдир. Бу рәнкләр удуг—мүгәддәс, дү- шүмлү вә түрк дүнјасы тәфәккүрүнүн космогония—ја- радылыш көрүшү илә бағлы олдуғуна көрәдир ки, әски халг өз јадасыны да инамла бағлы садааланан рәнкләрлә илишкәләндирмишдир. Јери кәлмишкән тәкрар да ол- са лап гыса шәкилдә ағын, көјүн, гаранын јададылышла илишкәси һаггында билки верәк. Ағ рәнк дүнјаны јада- дан Ағ ананын, инсанлары ағ чичәкдән јададан, јер үзү- нүн вә үстүнүн таңрысы Үлкен таңрынын рәнки сајы- лырмыш. Гара рәнк илкин инсан күчүнүн, инсан дөзү- мүнүн, сонралар, даһа дәгиг дејилсә, икили тәфәккүрүн јарандығы чағдан, әслик көрүшүнүн тәфәккүрдә јер тутдуғу јералты дүнјанын таңрысы Ерликин рәнки кими гәбул олунмушдыр. Икили тәфәккүрүн, әсликкәр кө- рүшүнүн ганунларына көрә Ерликин ағ чичәкдән јарат- дығы инсанлары Үлкен гара рәнкә чевирир вә јералты дүнјаны онлара верир. Дејәсән, илкин чағлар Ерликин јаратдығы инсанлар да јахшы истәр олмушлар. Әслик- ләр ганунунун тәләбинә көрә онлар пис истәрә чевирил- мишләр. Беләликлә дә әслијин, икили тәфәккүрүн га- нунлары гүввәјә минир. Әслијин бир учунда ишыглы дүнја, ағ инсанлар, о бири учунда исә јералты, гаранлыг дүнја дурур. Биринин бәлкәси ағ, о бирисинки исә гара рәнк олур. Ерликлә Үлкенин јан-јана вар олдуғлары, һәлә әсликкәри тәмсил етмәдиккәри чағда јата//јада дашынын рәнкләриндә ала (ағ, гара, көј, сары) да өз әксини тапымышдыр. Ала рәнки башлыча олараг ағ вә гара, көј, гырмызы, сары рәнкләриндән ибарәт олур. Јатаны ала рәнкдә дүшүнмәклә онун Үлкенлә (ағ рәнк), Ерликлә (гара рәнк) Көјлә, Күнәшлә илишкәлијини кө- зә чарпыдырмышлар. Јатанын көј, јашыл, гырмызы (са- ры) дүшүнүлмәси дә бу рәнкләрин түрк халгларындакы удуглугла бағлыдыр. Јашыл рәнкини әбәди һәјат, кәнч- лик рәнки сајмышлар. Елә буна көрә дә бу рәнк кәнч- лик, јашыллыг илаһәси Өләнкә аид имиш. Көј рәнки Көј таңрысынын, гырмызы (сары) исә Күнәшин бәлкәси кими гәбул олунурмуш. Јашыл, көј вә јухарыда садала- нан рәнкләрин удуглугуну көз гаршысына кәтирәрәк әски инсан јада дашынын зәифләмәмәси, һәмишә күчлү олмасы үчүн ону јашыл, көј парчаја бүрәләјиб нәм јердә

сахлармышлар²²⁸. Көрүндүжү кими јада дашына инам түрк халгларынын эски көрүшлөри, сој, гәбилә көрүшлөри илә илишкәлидир. Јата инам мифоложи тәфәккүрүн илк чағлары илә сәсләшир. Бу бир даһа тәсдиғ едир ки, јата инамы эски олдуғу кими орижиналдыр, түрк сојларына, гәбиләләринә айддыр. Јата дашына инамын түрк халгларынын орижинал, өзүпәмәхсус олдуғуну исбат едәп дәлилләрдән бири дә сөзүн өзүдүр. Онда јата-нын сөз ачымына—етимоложисинә кечәк. Түркдилли халгларда јата//јата-нын sata (сата), cai (чай), Zidaş (жајдаш)²²⁹ фонетик сәсләнмәләри бәллидир. Јатаја, Jesim²³⁰—дејилмәси марағлыдыр. Индијә кими јата-јата дашынын сөз ачымы тәһлилини башлыча оларағ эски вә јени фарс дили илә бағламышлар. С. Ј. Малов јаданы (фонетик дәјишикликлә) Авестадакы јату (чәдукәрлик), јени фарс дилиндәки јати сөзләри илә илишкәләндирир вә беләликлә дә бу сөзү Иранын эски түркләрә тәсири кими гәләмә верир²³¹. Биз јухарыда јаздығ ки, јата инамы бир чох түрк халгларында олмушдур. Бунун беләкениш јајылмасынын башлыча сәбәби ашағыдакыдыр: тәфәккүрдәки, көкдәки јахынлығ инамда да, миф бахышында да охшарлығ, бәнзәјиш јаратмышдыр. Јата инамынын түрк халгларынын доғма, орижинал инамы олдуғуна инанмағ үчүн сөзүн өзүнә мүрачиәт едәк. Инди јатанын сөзачымына кечәк; өнчә јазағ ки, јата//јата түркдилли халгларда алынма сөз олса иди, онда онун чох сајлы фонетик сәсләнмәләри —јата (јата), sata (сата), сај (чай), cai (чайт) јешим²³², јашин²³³ вә с. јаранмазды. Бәллидир ки, көтүрмә сөз јад дил дүнјасында вариантлашмыр, адәтән өз илк шәклини сахлајыр. Апарылан арашдырма бу вариантларын һамысынын түрк сөзү олдуғуну көстәрир. «Јата»нын вә вариантларынын, фонетик

²²⁸ Бах: С. Је Маловун көстәрилән әсәри, сәһ. 156, Рисалә, сәһ. 25.

²²⁹ Бах: Қазақский фольклор в собрании Г. Н. Потанина Алма-Ата, 1972, сәһ. 297; Киргизско—Русский словарь, М., 1965, сәһ. 214 вә с.

²³⁰ Бах: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, I һиссә, сәһ. 380, Bahaeeddin Ogel. türk mitologisi. Istanbul. 1971, сәһ. 299.

²³¹ Бах: С. Је. Малов. Көстәрилән әсәри (Рисалә), сәһ. 156.

²³² Бах: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, I һиссә, сәһ. 380.

²³³ Divanü Luğat-it-türk, tercümesi, II cild, Ankara, 1941, сәһ. 22.

сәсләнмәләринин сөзачымынын тәһлилинә кечәк. Јата—сата, чай фонетик сәсләнмәләринин башланғыч сәсләринин —«ј», «с», «ч»-нын әвәзләнмәси түрк дилләриндә туш олунан фонетик һадисәдир²³⁴.

Бир чох түрк халглары, еләчә дә онларла тарих боју чох јахын, гаршылығлы дил илишкәләри олан Монголлар јата//јадаја, чада (чада) демишләр²³⁵. Бәллидир ки, газах вә бир сыра түрк халглары «ј» илә башлајан сөзләри ч (ч) илә демиш вә дејирләр. Мисал үчүн, газахлар, чайт-јајт јә’ни јат, кок чаирак јә’ни «көј јарпағ» дејирләр. Балгар дәрәсиндә јашајан түрк диллиләр јере—чер (чер), јағыша—Чауун дејирләр²³⁶. Газахларын «чайт» доғма сөзләри башга түрк дилләриндә «јајт» фонетик шәкилдә сәсләнир. Онда јата—ја газахлар сон «т» сәсиндән габағ «ј» сәсини дә артырмышлар. Оғуз гәбилә-бирләшмәләриндән олан гыпчағлар јата-сата — ја чай//сау демишләр. Јата—ја чай дејилмәси мифик бахымдан вә сәсләрин әвәзләнмәси ганунуна көрә ағлабатандыр. Дилләрдә анлајышлар, мәфһумлар үмумидән конкретлијә доғру кетмишдир. Мисал үчүн су дејәркән јағыш да, дәниз дә, чай да көз гаршысына кәтирилмишдир. Заман кечдикчә дәниз, чай вә с. анлајышлар, сөзләр јаранмышдыр. Демәли, гыпчағлар, «чай» дејәркән чайла биркә јатаны да (јағышы—сују) дүшүнмүшләр. Гајнағлардан бәлли олур ки, јата илә јағыш јағдыранлар олмушлар вә онлара јатчы (јадси) демишләр. Будда тө’бә, тагысынын бојнуна алмағ мәтнләриндә јадчы сөзү белә ишләнмишдир: « lu b’nturgüci jadcı lultumuz »²³⁷ (азәрбајчанчасы «әкәр биз чадукәр вә овсунчу олса идик»). Јата сөзүнүн сөзачымыны дүшүнәркән һәр нәснәдән өнчә онун һансы көкдән-јувадан олдуғуну көтүр-гој едирик. Бизчә јата сөзү чай (су), од, ишығ сөзү илә сых бағлыдыр. Гырғызлар јата—ја Жај таш (даш)—чайдаш, гыпчағлар чай демишләр. (Бәллидир ки, түрк дилләриндә «ч» илә дејилән сөзләрин өн сәсләринин әвәзләнмәси гануни һалдыр). Сөз өнүндәки «ч»-ы, ј-илә сөзүн ахырындакы «ј» исә «т» илә әвәзләнмишдир. Елә буна көрә дә

²³⁴ Бах: А. Н. Кононов. «Опыт анализа термина турк». «Советская этнография». М. 1949, № 1, сәһ. 45.

²³⁵ Бах: Г. Н. Потанин. «Тангутско-Тибетская окраина Китая и центральная Монголия», том II, СПб, 1893, сәһ. 352.

²³⁶ Бах: «Материалы исследования по балкарской диалектологии» лексике и фольклору. Нальчик, 1962, сәһ. 172.

²³⁷ Древнетюркский словарь. Л., 1969, сәһ. 222.

јағыш жағдыран даша бир сыра түрк халглары «ч» илэ дејерэк, она «чај», бир сырасы исэ јад//јат демишлэр. Јатанын су илэ илишкәси бир сыра түрк дилләриндә өзүнү көстәрир. Мисал үчүн Телеут, Лебед, Алтај вә б. дилләрдә, бир сыра диалектләрдә сат-ын «сағмаға мәчбур етмәк» (« заставлять докть»²³⁸ анламы вардыр. Сөзүн сағмаға мәчбур етмәк» анламында маје (су) илэ илишкәси өзүнү көстәрир. Ола биләр ки, «сат» нә вахт исэ мајени билдирмишдир. Јаш-ын (сујун-сатын) јағышла илишкәсини диггәтдән гачырмаг олмаз. Түрк дилләриндә о сырадан Азәрбајчан дилиндә јашын су илэ сых илишкәси, нәм анламы вардыр. Јаш јә'ни сулу (мисал үчүн јаш палтар) јаш-кәнч²³⁹ дә демәкдир. Арашдырмадан ајдынлашыр ки, јаш сөзү дејәсән нә вахт исэ сују, еләчә дә оду, истилији билдирмишдир. Нечә олмуш ки, јаш бир-биринин әксинә олан оду, истини, ишығы, еләчә дә сују билдирән бир сөз олмушдур? Биз бир еһтималымызы мулаһизәмизи сөјләјәк бизим бу еһтималымыз керчәкликлә сәсләшир, чүнки онун көкүндә әски инсанын һәјат һадисәләринә илкин мунасибәти дурур. Әски түрк инсаны әксликләрин көкүнү бир сајмыш. Түрк халгларынын улу бабалары дүшүнмүш ки, сојуг, исти, ашағы, јухары, ағ, гара, олум (вар олмаг) өлүм бир сөзлә әксликләрин көкү бирдир. Сујун-јашын вә одун, истинин, ишығын јашын көкүнү бир көрмүшләр. Јашын нә вахт исэ оду, истини билдирмәси бир сыра сөзләрдә онун көк кими иштирак етдији дә исбат едир. Мисал үчүн: јас²⁴⁰ (илдырым), јашин (јашим)//јашын²⁴¹ илдырым, илдырым дашы²⁴², јашы²⁴³ (јаш+иг) Күнәш вә јаш+иг Күнәшдән јаш—ишыг сөзүндән төрәјән [јаш+арыр јаш+ар+ыр (ишылдајыр) вә с. Бизчә јашын—јаш+(ын) ин, јаш вә ин (ын) тәркибләриндән јаранмышдыр. Јаш(ин) илды-

²³⁸ Ба х. В. В. Радлов. *Көстәрилән әсәри*, IV чилд, I һиссә, сәһ. 376.

²³⁹ *Кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Азәрбајчан мифик тәфәккүрүн сајнаглары», Бакы, 1983, сәһ. 47—49, Фүзули вә орта јүзилликләрин сәнәткарлары кәнч әвәзинә јаш да ишләгмишләр: «Баш ачыб јағмурлар, суја батырмыш кисвәтин, Јаш ушагдыр, ләвһи-садә, һеч билмәз хејрү-шәр». Мәһәмәд Фүзули, әсәрләри, IV чилд, 1961, сәһ. 107.*

²⁴⁰ Ба х: В. В. Радлов. *Көстәрилән әсәри*, III чилд, I һиссә, сәһ. 213.

²⁴¹ *Јенә орада*, сәһ. 246.

²⁴² *Јенә орада*, сәһ. 380.

²⁴³ *Јенә орада*, сәһ. 248.

рым, јашиг (јашуг) Күнәш демәкдирсә, онда «јаш» көкү ишыгла, одла сыхы бағлыдыр. Белә олдугда јаш(ин) јашиг сөзләриндәки, јаш од, ишыг, ин исэ бир сыра түрк дилләриндә јува²⁴⁴ демәкдир. Онда јашин од јувасы, од олан јер анламындадыр. Јаш//уг//јашиг—Күнәшдәки, «јаш» да од, ишыг анламындадыр, «уг» исэ бир иши көрән, аләт билдирән шәкилчидир (мүгаисә ет быч+аг, јар+аг, ор+аг вә с.) јаруг—јараг (шүа) од јарадан, од төрәдән анламлыдыр. Әски түрк дилләриндәки јаруг (шүа, ишыг) јару (ишыгланыр) да бу көкдәндир. Јаруг (шүа, ишыг)-ун көкү, јардыр, уг исэ иш көрәни билдирән шәкилчидир (јаш+уг дақы, уг кими). Онда, јар ишыг анламындадыр. «Јар»дақы «р» сәси илэ «ш» сәси әвәзләнмишләр вә јаш (јаш+ин, јаш+уг вә с.) сөзү һәм дә ишығы, оду билдирмишдир. Алтај, Лебет, Таранчы, Телеут вә б. түрк дилләриндә, диалектләриндә «јар», ишыг вермәк, ишыглы олмаг, парламаг²⁴⁵ (бу да ишыгла илишкәлидир) анламындадыр. Бир сыра түрк дилләриндә, диалектләриндә «јар»-дан төрәјән сөзләр ишыгла илишкәлидир. Мисал үчүн: Телеут, Лебед вә б. дилләрдә, јарыг»ын, ишыг, ишыглы, парылты, парлајаи²⁴⁶ анламлары вардыр. Јенә јухарыда садаланан дилләрдә јарын-јар±ыш²⁴⁷ өзүнү ишыгландыран јарыт—јар+ыт—ын, ишыглы етмәк, ишыгландырмаг, јарыткыш—јар—ыт—кыш²⁴⁸ ын шам, мәш'әл Күнәшин сәтһиндә ән парлаг јер, јарут²⁴⁹—јар+уг—ун ишыгландырмаг, јарка²⁵⁰—јар+ка+нын парылты анламлары бәллидир. Јар-ын ишыгла, одла илишкәсини көстәрән өрнәкләрин сајыны артырмаг олар. Даһа бир марағлы өрнәји дә јад едәк. Бир сыра түрк халглары илдырыма сај (чај), илдырым дашына исэ чајин—таш дејирләр²⁵¹. Диггәт јетирәк чај (Сај) су, еләчә дә одла, ишыгла сых бағлы, даһа доғрусу од, ишыг олан илдырым демәкдир. Дејиләнләрдән белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, јағыш жағдыран даш јувасындан олан јаш(ин) илдырым демәкдир. Јаш су илэ јағышла, јаш(ин) исэ одла, ишыгла илишкәлидир. Јухарыда јаз-

²⁴⁴ *Јенә орада*, I чилд, 2 һиссә, сәһ. 1438.

²⁴⁵ *Јенә орада*, сәһ. 103.

²⁴⁶ *Јенә орада*, III чилд, I һиссә, сәһ. 121.

²⁴⁷ Ба х: В. В. Радлов. *Көстәрилән әсәри*, III чилд, I һиссә, сәһ. 123.

²⁴⁸ *Јенә орада*, сәһ. 126.

²⁴⁹ *Јенә орада*, сәһ. 131.

²⁵⁰ *Јенә орада*, сәһ. 135.

²⁵¹ *Јенә орада*, IV чилд, I һиссә, сәһ. 2.

дыг ки, јашла, јар бир јуваданьдырлар вэ көкү дә бирдир, өзү дә од, ишыг да демэкдир. Бэллидир ки, түрк диллэриндэ Ш, Р, З сәслэри эвэсленирлэр. Белэ олдугда јар јаш фонетик шәклини гәбул едә билэр. «Јаш», «јар» вэ онлардан төрәнмиш сөзлэрдән ајдын олур ки, бунлар су, еләчә дә ишыг, од анламлары илә илишкәлидирлэр. «Јаш» вэ «јар» сјни бир ашлајышын ајры-ајры сәсләнмәлэридир. Көрүндүјү кими јата сөзү түрк халгларына анддир. О, јаш (пәм) од, исти, ишыг (шүа) ашлајышларыны вэ онларла илишкәли сөзлэрлэ бағлыдыр.

Дејиләнлэрдән ајдын олур ки, јата//сата чај инамы түрк халгларынын јашајыш тәрзи илә бағлы јаранмыш инамдыр. Јата//сата, јатачылар гам-шаманларла јүзилликлэр биркә јашамышлар. Тәбиэтә инам, еләчә дә онула гаршы-гаршыја, үз-үзә дурмаг јатанын ичиндә әксиклэр көрүшү, икили ашлајыш јаратмышдыр. Јата инамында тәбиэтә сығынмаг вэ еләчә дә ону өз ирадәсинә табе етмәк һисси вардыр. Бу, дејилдији кими, әкселијин тәзаһүрдүр. Дејиләнлэрдән ајдын олур ки, јата инсанын тәбиэтлэ гаршылашмасындан јаранан миф көрүш дүзүмүнә дахилдир. Бу көрүш дүзүмү инсанын јашамаг, вар олмаг еһтирасы јаратмыш вэ узун јүзилликлэр боју (һәрдән јад инамларын, динлэрин тәсиринә аз да олса тапылмышдыр) јашамышдыр. Јата түрк о сырадан Азәрбајчан миф тәфәккүрүндә сој, гәбилә көрүшлэри илә сәсләшир.

ОБА ИНАМЫНЫН ЈАРАНМАСЫ ВЭ ОНУН ГАМ КӨРҮШЛЭРИНДЭ ЈЕРИ

Түрк халгларында обанын, оба, обоо, обон, опа, салаба, салама вэ с. фонетик сәсләнмәлэри вардыр. Обанын даһа чох оба, опа сәсләнмәлэри ишләнир. Оба сөзү бир чох түрк халгларынын, о сырадан Азәрбајчан вэ онун сојкөкүндә дуран сојларын, гәбиләлэрин, гәбиләбирләшмәлэрин миф көрүшлэри илә сых бағлыдыр.

Топлумсал /ичтимай/ миф тәфәккүрилә бағлы сөзлэрин, дејимлэрин илкин, лап илкин гатыны ајдынлашдырмаға чалышдыгча, халгын сој тәфәккүрүнүн әски гатыны өјрәнир, онун кечирдији јоллары көрүр вэ бу күн јашајан халг көрүшлэринин көкүнү—кенини көз гаршысына кәтирир вэ чагымыза кәлмәјән сөзлэри, көрүшлэри тарихин нечә горхутдугунун вэ онун кечмишинин бурул-

ғанында илишиб галмасынын сәбәблэринин шаһиди олуруг. Белэ кениш анламлы сөзлэрин арашдырылмасы халгын сојкөкүнү дә өјрәнмәјә јардым едир. Диггәт едиләрсә сөзүн тарихи, тарихән кечдији јол, елә бил халгын онун сојкөкүндә дуранларын тарихидир.

Түркдилли халгларын миф, дини көрүшлэриндән јазанлар вэ арашдыранлар бир чох чәтинликлэрлэ үзләширлэр. Чүнки бу халгларын догма көрүшлэри, өзүмләшдирдији, она јени анлам вэ чаларлар вердији јад көрүшлэрлэ, дүрлү миф көрүшлэрилә, динлэрлэ, тәфәккүрлэрлэ көрүшмүш, миф концепсиялары — дүзүмлэри, системлэри илә гаршылашмыш, һәрдән бир-бирини рәдд етмиш, ајрыча јашамыш, һәрдән дә барышмыш, гәјнајыб гарышмышдыр. Бу халгларын көрүшлэр системиндә догма көрүшлэрин гамчылыгдан-шаманчылыгдан тутмуш, ламизә, исламчылыға вэ с. туш кәлмәк олур. Биз Чиндә јаранмыш вэ заман-заман түрк халглары арасында да аз-чох јајылмыш көрүшлэри, дини тәригәтлэри дә саја алмалыјыг. Түрк халгларынын мүтәфәккирлэри һәмишә кәнардан кәләнә түрк фикир дүнјасынын гапыларыны тајбатај ачмамыш, көтүр-гој едәндән сонра она кәрәјинчә догма дон кејдирмиш, јени чаларлар вермиш вэ өзүмләшдирмишдир. Кәлмә көрүшлэр халгын зәкасынын мәнсулу түрк миф тәфәккүрүнүн орижиналлығыны, өзүмлүјүнү аз да олса поза билмәмишдир.

Арашдырма ајдынлашдырыр ки, түрк халгларынын мифолокијасыны онун һәјат тәрзи, мәишәти вэ бунларла бағлы көрүшлэр—фикир дүнјасы јаратмыш вэ тарихин мүәјјән кәсиминдә онула биркә аддымлашмыш вэ бичимләнмиш—формалашмышдыр.

Мифоложи, топлумсал көрүшлэрлэ сых бағлы олан обанын истәр сөзачымы, истәрсә дә онун јаранмасы, тарихән кечдији јолу, түрк мифолокијасында јери һәләлик там ајдынлашмамышдыр. Азәрбајчаншүнаслыг елми исә бу инама вэ сөзә тамамилә бикәнә галмышдыр.

Бир сыра Авропа, рус арашдырычылары, о сырадан Фрезер, М. Мурко, В. И. Вербитскиј, А. В. Анохин вэ б. бу мәсәлә илә аз-чох мараглансалар да, Е. Г. Кагаровун дедији кими «...биз һәлә дејәсән ачылмамыш тапмача гаршысындајыг»²⁵².

²⁵² Е. Г. Кагаров. «Монгольские «оба» и их этнографические паралели» сб. Музея антропологии и этнографии, т., VI, Л., 1926, сәһ. 119.

Чагдаш Азербайжан дилиндә «оба» сөзүнүн башлыча олараг ики анламы вардыр. Булардан бири јер, о бириси исә инсан топлусу анламыдыр. Оба сөзү һәрдән һеч бир сөз гәбул етмәдән, һәрдән исә бу вә башга сөзә гошулараг јери билдирмишдир. Хызы рајонунда оба ады кәнд буна мисал ола биләр. Обанын сөзләрә гошулуб јери, јурду билдирмәсинә даһа чох Хачмазла Дәрбәнд арасында туш кәлмәк олур. Оба јер ады кими ашыг шеһриндә, классик поезијада ишләнишидир. М. П. Вагифин сәләфи ашыг Абдуллаһ шеһрләринин бириндә кәнд көзәлини тәсвир едәркән дејир:

*«Бир Оба көрмүшәм тамам алачыг,
Сијаһ телләр дал кәрдәндә долашыг,
Гышын чилләсиндә, бел-бухун ачыг,
Дејәсэн баһардыр, јаздыр, бәхтәвәр»*

Сөз арасы јазаг ки, ашыг Абдуллаһ кәнд көзәлинин портретини усталыгла јаратмышдыр. Башга бир өрнәјә дә диггәт јетирәк:

*Гыш күнү гышлагы гырагбасанын,
Көзүдүр, Аранын, чүмлә-чаһанын,
Белә көзәл јерин, көзәл мәканын,
Бир көзәл обасы һејиф ки, јохдур»²⁵³.*

Белә өрнәкләрин сајыны артырмаг олар.

«Оба»нын инсан топлусу анламы чагдаш дилдә аз ишләнсә дә, арханкләшсә дә она аталар сөзләриндә, әски дејимләрдә туш олуруг. Әски дејимләрин бириндә «Оба көчдү, јурду галды» дејилир. Бизчә бу дејимдә оба инсан топлусу анламындадыр. Оба—јухарыдакы анламда Дәдә Горгуд дастанларында да ишләнир. Дәли Домрул бојунда дејилир: «Мәкәр бир күн көрпүсүнүн (сөһбәт Дәли Домрулдан кедир—М. С.) јанында бир бөлүк оба гонмиш иди»²⁵⁴.

Оба вә онун түрк халгларындакы сәсләнмәләрини—фонетик вариантларыны арашдыраркән сөзүн чохбудаглы анламлары бизи әски дүнјаја, түрк халгларынын мифоложи көрүшлә јашадыглары чағларын, һәрдәнбир лап дәрин гатларына апарыб чыхарыр. Белә сәпкили арашдырма әски гәбилә, гәбиләбирләшмәләринин, о сы-

²⁵³ М. П. Вагиф. *Әсәрләри*, 1945, сәһ. 115.

²⁵⁴ *Китаби Дәдә Горгуд*, Бакы, 1962, сәһ.—

радан түрк гәбиләбирләшмәләринин чеврәјә, јарадылыша, тәбиәт һадисәләринә керчәкликлә сәсләшәп, аз-чох сәсләшмәјән көрүшләрини, тәбиәтдән доған фәлсәфәсини—натурфәлсәфәсини, инамларыны ајдынлашдырыр. Оба инсан вә тәбиәтин гаршылыгы мүнәсибәтиндән јаранан әски дүјгулары, фикирләри, онун тәбии керчәк көкүнү үзә чыхарыр.

Азербайжан халгынын вә башга түрк халгларынын чеврәјә, тәбиәтә мүнәсибәти вә онун тәбиәтин һадисәләри илә бағлы инамларыны о сырадан оба//обо//обоо//обоо//опа вә башга фонетик сәсләнмәләрини өјрәнәркән ајдын олур ки, чох гармагарышыг, тарихин енишли-јохушлу јолуну кечмиш инамлардандыр. Обанын арашдырылмасы түрк халгларынын ән әски, дејәсэн, гам-шаман көрүшләринә кими олан тәбиәтлә, онун дүрлү һадисәләри илә инсанын гаршылашмасындан јаранан илкин тәәсүратыны, көрүшләрини үзә чыхармаға јардым едир вә бу чох голбудаглы инам васитәси илә сојбирләшмәләринин, гәбиләләрин, гәбиләбирләшмәләри силсиләләринин илкин топлумсал, миф көрүшләри, арабир бунларын тиположи охарлыглары вә с. бу кими башлыча, халгын көрүшләр, тәбиәти дәрк етмә тарихи илә бағлы мәсәләләр аз-чох ајдынлашыр.

Азербайжанда «оба» инамы ХХ јүиллијин отузунчу илләринә кими јашамышдыр. Анчаг о кәрәјинчә јазыја алыныб өјрәнилмәмишдир. Оба Азербайжан дилиндә сөз, термин кими бу күн дә ишләнир. Бир сыра дејимләр «оба» инамынын Азербайжанда вахты илә мөвчуд олдуғуну исбат едир. Онлар «оба» инамынын Азербайжан көрүшләр силсиләсиндә јерини бәрпа етмәјә дә имкан јарадыр. Халг дејимләриндән бириндә дејилир: «Оба јох, баба јох, обабатыны истәјирәм». Бу дејимдәки сөзләри анламларына көрә дүзсәк, онда белә чыхыр ки, тәмәнна едән адам инсана јардым едән «оба»ны јох, әчдады тәмсил едән бабатын јох, оба башыны јәни башобаны, обанын башчысыны—танрысыны истәјир. Дејимдән алашылыр ки, азербайжанлыларда нә вахт исә «оба»ја јардым үчүн мүрачнәт едирмишләр.

Түрк халгларында һәр бир јерин—дағын, мешәнин, чајын, көлүн, јурдун удуг-руһу, јијәси вә онларла илишкәли инам вармыш. Белә руһ-јијәләр мүәјјән аиләјә, соја, гәбиләјә аид олурду. Бунун изләринә Азербайжанда бир чох јерләрдә туш олуруг. Мисал үчүн ев јијәси аиләнин бөјүјү евдән узун вахт ајры дүшәркән евә гајыданда

ев руһуна—јијәсинә салам верирмиш. Дејәрләрмиш ки, буну етмәсән ев јијәси—руһу инчијәр, ола билсин дә зәрәр верәр.

«Оба»нын Азәрбајчан дилиндәки инсан топлусу анламы бир чох түрк дилләриндә дә вардыр. Јаздыгымыз кими «оба» онун дүрлү сәсләнмәләри бир сыра түрк халгларында—түрк, газаг, ујғур, гырғыз, түркмән, татар, гараим, Гарачај—Балкар, Ногај, Башгырт, Тобал, Хагас (оба сәсләнмәси), Тувин, Шор, Сагај, Гојбол вә б. туш олуруг. «Оба» Орта Асија халгларында кениш шәкилдә јајылмышдыр. Бу халгларла дини, мэдәни топлумсал бағлары, илишкәләри олан халгларда, о сырадан монголларда²⁵⁵, бурјатларда²⁵⁶ вә башга халгларда да оба сөзү ишләнир. «Оба»нын арашдырылмасы онун вә бу сөзлә бағлы миф көрүшләрини јаранмасынын тарихи, топлумсал, миф сәбәбләрини үзә чыхармаға јардым едәр. Белә бир арашдырмаја киришмәк үчүн һәр нәснәдән габаг гоһум вә јад халгларда «оба» сөзүнүн анламына, чаларларына диггәт јетирмәк кәрәкдир. Апарылан арашдырма ајдынлашдырыр ки, оба//обо//обоо//она вә онун башга фонетик сәсләнмәләри һәр нәснәдән габаг чеврәдәки мөканла, јерлә бағлы олмушдыр. Белә бир бағлылыг инсапларын чеврәјә, јерә илкин мүнәсибәти илә шәртләнир. Инсан чеврәсиндәки јери, онун өзүнә «мүнәсибәтини» көтүр-гој етмәјә башлајыр. Бу илкин вә аз сонраки көтүр-гојлар, дүшүнмәләр, һәтта баш чатлатмалар, јашадыгы јерә, ондакы мешәјә, даға, чаја, чәмәнлијә, тәк битмиш ағача јанашдырыр, инсан онлары чанландырыр, анимистләшидирир. Анимист бахышлы јерлә—мөканла бағлы обаны тарихән изләмәк, онун кечдији мүрәккәб јоллары, бу јолларда туш олдуғу дүшүнчәләри, көрүшләри арашдырмаг, көтүр-гој етмәк кәрәкдир. Белә арашдырмада бизә һәр нәснәдән габаг сөзүн өзүнүн, јардым едә биләчәјини көз гаршысына кәтирдимиз үчүн елә обанын анламына арашдырмаға чалышачагыг. «Оба»нын Азәрбајчан дилиндәки анламына јухарыда андыг. Оба//обо вә онун фонетик сәсләнмәләринә диггәт јетирәк: «оба»нын ајры-ајры түрк халг-

²⁵⁵ Ба х: Дубров. «Поездка в Монголию» известия Вост.—Сибирский отд. русск. имп. географического о-ва, 1884, т. XV, № 2, 5—6; Е. Г. Кагаров, «Монгольские «обо» и их этнографические параллели, Сб. Музея антропологии и этнографии», т. VI—Л., 1927.

²⁵⁶ Ба х: С. Д. Шадгарон и Б. Д. Очиров, «Игры и увеселения Ачинских бурят», Сб. в честь семидесятилетия, Г. Н. Потанина. Зап. имп. рус. Географ. о-воно етд. этногр, 1909 том XXXIV.

ларындакы анламына кечмәдән јазаг ки, биз бу сөзә Маһмуд Кашгаридә «сој», гәбилә анламында туш олуруг²⁵⁷. «Оба» сөзүндән јаранмыш обасыз (оба+сыз), јашајыш јери олмајан анламында «Гудатгу билик»дә дә ишләнмишдир. Обанын Азәрбајчан, өзбәк, түрк, түркмән, газаг, караим, гырғыз, ногај, шор, сагај вә б. түрк дилләриндә вә диалектләриндә башлыча олараг ашағыдакы анламына вардыр: татарларда, ујғурларда, әски өзбәкләрдә (чығатај) «оба» кечә чадыра, белә чадырларда јашајанлара дејилир²⁵⁸. Азәрбајчанлылар сүрүнүн мәнсулунун сахландыгы дахманы да «оба» адландырырлар. В. В. Радлов јазыр ки, «оба»нын (а сәси узаныр) гырғыз, сагај вә б. түрк халгларынын дилләриндә дашгалаг, даш јыгыны» (куча), «таја», төкмәгурган, тәпә анламына јарандан башга, Сагајлар гәбрүстү даша да оба дејирләр²⁵⁹. Танымыш инкилис түркчүсү Сир Ферард Клаусен әски абидләрә дајанараг јазыр ки, бир чох сәсләнмәләри—фонетик вариантлары олан обанын «дашгалаг», «гәбилә» вә б. анламына вардыр²⁶⁰.

Түркләрдә «оба»нын «кәнд», «аул» анламына туш олуруг. Түрк дилиндә «оба» сөзүндән бир чох мүрәккәб сөзләр, о сырадан обадаш сөзү (оба/даш)²⁶¹ јаранмышдыр. Јери кәлмишкән јазаг ки, дејәсән белә мүрәккәб сөзләр сонралар мејдана кәлмишдир. XIX јүзиллијин лүғәтчи билкини Шейх Сүлејман әфәнди Бухари чығатај түрк дилиндә обаја «күчүк хижмә», (кичик ев, чадыр) чадыр анламына да туш олмушдыр²⁶². Оба һаггында ашағыдакы билкијә диггәт јетирәк. Бизчә, бурада инам һаггында верилмиш билки даһа әски дүнја илә илишкәлидир. Г. К. Конкашләјев газаглардакы «оба» сөзү һаггында белә јазыр: Оба «Адәтән дағда, учалыгда, һәрдән бир исә дүзәнликдә дүзәлмиш бөјүк даш галаға дејилир²⁶³. Газаглар көзәгчиләр үчүн дашдан, торпагдан дү-

²⁵⁷ Ба х: Divanü Lügat-it-türk tercümesi, cevisen Besim Atalay. 1939, сәһ. 86.

²⁵⁸ Ба х: В. В. Радлов. I чилд, II һиссә, сәһ. 1157.

²⁵⁹ Ба х: В. В. Радлов. I чилд, II һиссә, сәһ. 1157.

²⁶⁰ Ба х: Sir Gerard Clusen „an a etymological Dictionary of Ore—Thiethenth—Century Turkish“ London. сәһ. 5—6.

²⁶¹ Турецко-русский словарь, М., 1968, сәһ. 479.

²⁶² Ба х: شيخ سيمان افندي بخارى، لقب جغتای و ترکی و عثمانی، استانبول

²⁶³ Г. К. Конкашбаев. «Словарь казахский географических названий». Алма—Ата, 1963, сәһ. 138,

зэлдилмиш жерэ дэ «оба» дејирлэр²⁶⁴. Газаг дилиндэ «оба»нын гурган анламы да вардыр²⁶⁵. Онлар даг башында, һәрдән исә дүзәнликдә дүзәлмиш тәпәчијә дэ оба дејирлэр²⁶⁶. К. К. Јудахинин Гыргыз дилиндәки оба (обоо)-нын анламларынын изаһы мараглыдыр. О, јазыр ки, дашдан дүзәлдилмиш тәпәјә, дашгалаға оба дејилр. Адәтән көч вахты дағын зирвәсиндәки кәдикдә кишиләр атдан дүшүб даг руһунун шәрәфинә дашгалаға беш-алты даш атырлар вә беләликлә дэ даш галагы јараныр. Соһра сөзлүкчү билкин фикрини белә тамамлајыр: аз да олса сәрһәд, мәрз тәпәсинә дэ обоо//оба дејилр²⁶⁷. Гараимләр дэ «оба»нын галаг, дашгалаг, гәбр, сәнкәр анламлары вардыр. Бурјатларда дашгалаға, дашјығына, торпаг төкүб учалдылмыш тәпәчијә «обоо» дејирлэр²⁶⁸. Оба//обоо-нун «опа» фонетик сәсләнмәси дэ вардыр. Сөзлүкчүләр дән—лүгәтчиләр дән Л. З. Будагов вә В. В. Севортјан «оба» сөзүнүн бир чох түрк халгларындагы јухарыда садаланан анламыны вермишләр²⁶⁹. Бир чох түрк дилләринә дајанараг демәк олар ки, «оба» сөзүнүн кечә вадыр, гурган, дашгалаг, тәпә, инсан, аилләләр, сојлар топлусу вә с. анламлары даһа кениш јайылмышдыр. Кәтирилән мисалларда, өрнәкләрдә, әски вә јени сөзлүкләрдә «оба» вә онун фонетик вариантларына диггәт јетирәркән заһирән бир-бириндән аз-чох ајрылан анламлары вардыр. Анчаг, дејәсән, «оба» сөзүнүн чоханламлары арасында мәнтиги бир јахынлыг өзүнү көстәрир. «Оба» өз илкин анламлары илә узун вахт јашамышдыр. Бизчә сонралар о бу вә башга гәбиләбирләшмәси силсиләсиндә, халгда өз анламларынын бир сырасыны итирмиш вә һәрдән исә тарихи һадисәләрлә бағлы миф көрүшләринин ајрылмасы, мүстәгилләшмәси, һәрдән бирләшмәси нәтижәсиндә јени анламлар да газанмышдыр. Бизчә итирилән, газанылан анламлар һәр нәснәдән габаг миф көрүшләриндәки, һәјата бахым-

²⁶⁴ Казак, *телинин тусендирме сөздири*. Алма—ата, 1961, II чилд, сәһ. 169.

²⁶⁵ Јенә орада.

²⁶⁶ Ба х: Казахско-русский словарь. Алма—Ата, 1954, сәһ. 256.

²⁶⁷ Ба х: проф. К. К. Юдахин, *Киргизско-Русский словарь*. М., 1965.

²⁶⁸ Ба х: И. А. Манжигеев, *«Бурятские шаманистические и до шаманистические термины»*. М., 1978.

²⁶⁹ Ба х: Л. З. Будагов, *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. Том I, 1869, сәһ. 107. В. В. Севортјан, *«Этимологический словарь турецких языков»*, 1974, сәһ. 398—400.

ларындагы дәјишикликләрлә, гәбиләбирләшмәләринин, халгларын чарпазлашмасы илә илишкәлидир. Демәли, заман ирәлиләдикчә күчлү «оба» инамы һәјатла, күндәлик күн-дирликлә бағлы олдугундан әкс көрүшләрин тәзјигинә дөзмүш, елә буна көрә дэ ону чаг өзү илә бәрабәр апармыш, она јени анламлар да вермишдир. «Оба» сөзүнүн анламларынын арашдырылмасы ајдынлашдырыр ки, о, миф көрүшү илә бағлыдыр вә түрк халгларынын бөјүк чағларыны дәгиг дејилсә, миф көрүшү илә јашадығлары һәјатын фикир дүнјасыны, тәбиәтә, чеврәдәки аләмә мүнәсибәтини ајдынлашдырмаға јардым едир. Түрк халгларынын миф көрүшләри «оба» инамыны, чеврәјә миф мүнәсибәти јад, дышарыдан кәлән көрүшләр дән горумаг мәгсәди илә өзүнү көрүшләр пәрдәсинә елә гат-гат бүрүмүш ки, онун илк анламыны үзә чыхармаг үчүн чидди ахтарышлар апармаг тәләб олуур. Белә ахтарышларын уғурлу олмасы үчүн һәр нәснәдән габаг «оба»нын һансы миф анлајышы илә бағлылығыны өјрәнмәк вә сөзүн сөзачымыны үзә чыхармағы гаршыја мәгсәд гојуруг. «Оба»нын инамла, мифоложи көрүшләрлә бағлылығы түрколокијада аз өјрәнилмиш, Азәрбајчанда исә јазыг ки, билкинләрин диггәтиндән јайынмышдыр. Арашдырмамыз ајдынлашдырыр ки, «оба» илкин Күнәшлә, јерлә, дағла (дашла) бағлы инам олмуш, чағлар кечдикчә бир чох инамлар ондан ајрылдығы кими, бир сырасы да она гошулмуш, онун тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир. Лап илкин инамлар ондан ајрылсалар да онунла бағлы ојулларда—ајинләрдә бу вә башга шәкилдә өзүнү көстәрир. Икинчи, јәни «оба»ја гошуланлар да һәрдән илкин инамын бир әләмәтинә чеврилмишләр. «Оба» инамыны арашдыран В. П. Дјаконова Тувинләрдәки бу инамдан бәһс едәркән јазыр ки, Тувин «обоо»суну һеч чүр даш култу илә гаршылашдырмаг олмаз. О, фикрини белә үмумиләшдирир: тувинләрдә, еләчә дэ Чәнуби Сибир халгларында вә Монголустаңда «обаа» конкрет култу тәбиәтә тапынманы вә јерә инамы тәчәссүм етдирир²⁷⁰. Биз бу фикрә мүәјјән артырмалар, дәгигләшдирмәләр етмәклә шәрикик. Өнчә јазар ки, елә В. П. Дјаконова топладығы материаллара дајанараг көстәрир ки, обаа//оба-ја ојун-ајин кечирәркән Күнәшин һәрәкәт истигәмәтиндә кечирмишләр. Анчаг биличи бунун мифоло-

²⁷⁰ Ба х: В. П. Дьяконова, *«Религиозные культы Тувинцев»*. Сб. *«Памятники культуры народов Сибири и Севера»*. Л., 1977, сәһ. 189.

жи сәбәбни һәинки ачмыр, һәтта һеч әһәмијјәт белә вермир. Бизчә ојунун-әјинин белә ичра олунмасынын чидди мифоложи сәбәби вардыр. Бәллидир ки, түрк халгларында ән бөјүк инамлардан бири Күнәшә инам олмушдур. Халг дөвләт гурулушу мәсәләләриндә дә Күнәшә иңад сләрминш. Әскидә јени хаганы севәркән оһу ағ кечәниң үстүнә гојуб једди дәфә Күнәшәни истигамәтиндә Күнәшәни башына доладырандан сонра һәммин шәхсин хагаһлығы тәсдиғ олунармыш.

Јени сечиләчәк хаганы нә үчүн ағ кечәнин үстүнә отурдуб Күнәшәни чеврәсинә доландырармышлар?

Бу адәт мифоложија илә илишкәлидир. Ағ рәнки јерүстү таһрысы Үлкенин рәнки сајылыр, бу рәнк дүшүмлүдүр. Кечәни ағ рәнкли етмәклә Үлкени јада салырмышлар. Күнәшәни әтрафына доландырмагла она тапынырмышлар вә хаганы она тапышырмышлар.

Оба ојунунда да Күнәшәни истигамәтиндә мәрәсим кечирмәк сөзсүз ки, Күнәшә инамла бағлыдыр. Бу кестәрир ки, икин чағлардан обаја инам вә онунла бағлы ојун Күнәшә илишкәли олмушдур. Күнәшә инамла бағлы оларағ, түрк халглары сонрадан тәбиәтә, јерә, даға (даһа), ағача инамы да «Оба» инамына артырмышлар. Биз бурада дүнјанын бир чох халгларында онларын улу бабаларындакы башлыча инамы да анмағ истәјирик. Халглар инанырмышлар ки, Күнәшә јагадылышың, каниатын бүтүн нәснәләрин јагадычысыдыр. Һәлә «оба»-нын сөзачымына кечмәдән габағ онунла бағлы адәтләрә, ојунлара диггәт јетирәк. Чүнки адәтләрин, ојунларың—әјинләрин, төрәнләрин чөзәләнмәси оба инамынын миф сујумуну дүрүст ајдынлашдырмаға јардым едәр. «Оба» илә бағлы апарылан экспедисијалардан, чөл гејдләриндән ајдын олур ки, дашгалағлары «оба//обоо»-лары башлыча оларағ ашырымларда, дағда, тәк-тәк һалларда исә дүзәнликләрдә дүзәлдәрмишләр. Белә дашгалағлар—обоо//оба-лар һағгында В. П. Дјаконова јазыр: «Јерин јијәсинин шәрәфинә јәни ашырымда дашдан вә кичик будағлардан дүзәлмиш обаа (обо)-ја һәр јолчу сөзсүз, онун јанында дурур вә ашырымн јијәсинин шәрәфинә дашгалаға даш вә будағ атыр... Белә «обаа»-лар ја дағын лап башында, ја да онун јанында олурду»²⁷¹. Аз һалларда дүзәнликдә торпагдан, дејилдији кими дағашырымларында дашлардан јапма

²⁷¹ В. П. Дјаконова. Кестәрилән әсәри, сәһ. 185.

тәпәчикләр, дашгалағлар дүзәлдәрмишләр. Буна да «Оба» дејәрмишләр²⁷². Бура дағ јијәсинә гурбанлығ кәтирәрмишләр²⁷³.

Јери кәлмишкән јазағ ки, ашырымдан кечәнләр уғурлу јол үчүн, «Оба»ја алгыш сөз (дуа) дејәрмишләр. «Оба»лар јалпыз дағ башында, ашырымларда дашгалағында вә будағдан дүзәлдилмир. Бир сыра түрк халгларында, о сырадан Урәнһаларда, «оба»нын башга шәклинә туш олуруг: «Урәнһа (түркдилли) гурган обалары ичи овулмуш вә диварларына ағачдан јошулмуш гузғун, өкүз, ајғыр габартмалары олан мәбәддир»²⁷⁴. Сонра мүәллиф јазыр ки, обанын гапысында олан ағача кәләнләр нәзир оларағ парча бағлајырлар. Белә обалардакы ибадәтә «оба тағыр» дејилир. Јери кәлмишкән јазағ ки, Урәнһа обаларындакы габартмалар зооморф онгонлардыр. Обанын гаршысында ағач исә Дүнја ағачынын бәлкәсидир. Урәнһалар тапынмағ үчүн гурдуглары чадыра, алачыға да оба дејирләр²⁷⁵. Дашгалағ обалардан вә гурган обалардан бизчә биринчи даһа әскидир, икинчи исә дејәсән сонрадан јаранмышдыр. Нә үчүн белә фикирләширик? Она көрә ки, биринчи оба тапылан дағын үстүндә дүзәлдилир. О, өз ибтидан шәклини—дашгалағ шәклини сахламышдыр. Бурада алгыш сөздән-дуадан, уғурлу јол диләмәкдән башга бир нәслә јохдур. Икинчидә исә гурган, онун ичиндә исә зооморф онгонлары габартмалары вардыр. Сөзсүз ки, белә габартмалар сонракы чағларла бағлыдыр. Бурада бир мәсәләни дә јазмағы мәгсәдәујгун сајырығ. Обаларын өзләри дејил, онларда ичра едилән ојунлар да башга-башгадыр. Бириндә, «Оба тағыр», о бириндә исә «арт дағыр»²⁷⁶ адланыр. Јери кәлмишкән јазағ ки, һәр ики терминдә аһлам јахынлығы өзүнү кестәрир. Өтәри дә олса «оба тағыр»ын вә «арт дағыр»ын сөзачымыны версәк, онда терминләр арасындакы јахынлығ көзә чарпар вә онларын аһламы, «оба»нын миф сәчијәсини ајдынлашдырмаға јардым едәр. Һәр ики терминдәки, «тағыр//дағыр» ејни сөзүн фонетик сәсләнмәләридир. «Тағыр» вә «дағыр»дакы «д» вә «т»

²⁷² Ба х: Abdulkadir Inan Tarihinde ve hugün şamanizm 1954, с. 59

²⁷³ Ба х: С. И. Вайнштейн. «Тувинцы—тобженцы», Л., 1966, сәһ. 175.

²⁷⁴ Әбдүлгадир Инан. Кестәрилән әсәри, сәһ. 59.

²⁷⁵ Әбдүлгадир Инан. Кестәрилән әсәри, сәһ. 59.

²⁷⁶ Ба х: Е. К. Яковлев. «Этнографический обзор инородческого населения долины Южного Енисея», Минусинск, 1900, сәһ. 109—110.

сәсләри түрк дилләриндә әвәзләнән сәсләрдир (дан⇒ таң, дәмр⇒тәмир, даһ⇒таһ вә с.). Тагыр//дагыр-ын ојунчаг²⁷⁷, дејәсән мүәјјән формасы олан фикир анламы да вардыр. «Арт дагыр»дакы «арт»—«ашырым» демәкдир²⁷⁸. Онда «оба тагыр» обанын фигуру, обаны тәчәссүм етдирән, «арт дагыр» исә ашырымы тәчәссүм етдирән фигурдур. Бир нәснәни дә јада салаг ки, оба елә башлыча олараг ашырымда дүзәлдиләрмиш. Бу терминләрин изаһындан көрүнүр ки, обанын шәрәфинә дејилән алгыш сөзләрдә (дуаларда), ибадәтләрдә инди бизә чатмајан һејкәлчикләр, габартмалар олмушдур. Ола биләр ки, бу һејкәлчикләр, фигурлар, Күнәшин, Јер вә Дағ руһунун јијәсинин, Дүнја ағачынын һејкәлләри, фигурлары имиш. Һәр ики обалардакы даһа бир охшарлыға диггәт јетирәк. Биринчи оба дағ башында, онун јахынлыгында, ашырымда, икинчиси исә гурганын ичиндә олур. Әслинә бахыларса бунлар мифоложи бахымдан бирдир, гурган да кичик тәпәдир. Демәли, һәр ики оба, онун шәрәфинә дүзәлдилмиш јертәпынаг учалыгдадыр (түрк халглары дүзәнликдә јашаркән јапма-тәпәләр дүзәлдиб она тапынармышлар). Елә бу учалыгла бағлы бир инамы да јада салмаг јеринә дүшәр. Чүнки, бу инама обанын мифоложи сәчијјәсинин ајдынлашдырылмасына аз-чох јардым едәр. Бу инам нәдир? Түрк халгларындакы сој әфсанәләриндән биринә көрә улубаба, сојун атасы, анасы мағарада јаранмышдыр. Елә буна көрә дә дағы улубаба, сојун көкү кими дә дүшүнүрмүшләр. Онда обанын дағда вә еләчә дә дағ олмајан јердә уча гурганларда јарадылмасы гисмән ајдынлашыр. Дағ (гурган) әчдадырса, әчдадын јарандығы јердирсә, әчдады јарадандырса, онда «Оба» да сојун көкү илә илишкәлидир. Бу һеч дә о демәк дејил ки, «оба» өз илкин инамындан ајрылыр. Јох! Елә бу инам да илкин инамла сых бағлыдыр. Ахы, мифә көрә Күнәш—истилик илкин инсаны—илк атаны, ананы јарадандыр. Күнәшин бәлкәси, Күнәшин истилији мағарада Ај-ата (јарадычы ата) илә Ај-Ва (јарадычы Ва)-нын јаранмасында башлыча башлангыч олмушдур. Фикримизи даһа ајдынлашдырмаг үчүн биз лаң гыса да олса Ај-ата вә Ај-Ва илә илишкәли миф, әфсанәсини јада салаг. Улу ата-баба, пәнә- ана илә бағлы әфсанәдә дејилир ки, мағараја палчыглы (торпаг),

²⁷⁷ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III ч, I һиссә, сәһ. 798.

²⁷⁸ Е. К. Яковлев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 109.

сел (су) долур. Мағаранын диварларында инсан шәкли чызылмышмыш, палчыглы, лилли су оралара долур. Гызмар Күнәш мағараны бәрк гыздырыр. Орадан еркәк Ај-ата чыхыр. Аз сонра јенә ораја белә бир лилли сел долур. Бу дәфә Күнәш о гәдәр дә исти олмур вә буна көрә дә мағараны бирипчидән аз гыздырыр. Орадан гадын Ај-Ва чыхыр вә бунлар илкин инсанлар олурлар. Јери кәлмишкән јазаг ки, һәр ики Ај-ата, Ај-Ва адларындакы «ај» тәркиби, јарадычы, таңры демәкдир²⁷⁹.

Биз ашағыда јенә бу әфсанәдән бәһс едәчәјик. Бу мифлә бғлы әфсанәдән көрүнүр ки, илк инсан, улу ата-ана мағарада Күнәшин (исти), торпағын (палчыг), сујун (сел) иштиракы илә јаранмышдыр. Бир мәсәләни дә охучуларын диггәтини чатдырмаг истәјирик. Көрүндүјү кими, судан, торпагдан вә Күнәшдән (исти) јаранан инсан һеч бир тәбиәтүстү варлығын, гүввәнин иштиракы илә дүнјаја кәлмир. Инсанын мадди варлыгдан јаранмасы вә тәбиәтүстү гүввәнин—илаһинин иштирак етмәмәси көстәрир ки, бу әфсанәнин сөјкәндији инам чох әски көрүшләрлә бағлыдыр. Илк мәдәнијјәти, илк мифолокијаны арашдырмаг ајдынлашдырыр ки, руһун мадди олмасы вә еләчә дә инсанын маддәдән јаранмасы инамы, көрүшү әскидир, илкиндир. Әфсанәдә бир мәсәләјә дә диггәт јетирәк. Инсанын јаранмасында Күнәш (исти) башга үнсүрләрдән (судан, торпагдан) даһа көркәмли јер тутур. Онун истисинин аз вә чохлуғундан гадын вә киши чинсләри јараныр. Бурадан ајдынлашыр ки, киши чох истилији, мифоложи инама сөјкәниб десәк активлији чалышганлығы, гадын исә аз истилији, пассивлији тәмсил едир.

Түрк халглары инанырдылар ки, дағ руһу, дағ јијәси (тағ еззи) обада јурд салыр, орада олур. Демәли, мағара бир дә она көрә удугдур ки, орада дағ, јер јијәси долашыр. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, обанын дағда олмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Бу илк сынамалардан бири илә бағлыдыр. Бир чох чөл материаллары апајдын көстәрир ки, илин мүәјјән вахтларында ашырымлардакы обаларда ојунлар—ајинләр, төрәнләр кечирирмишләр. Гамлар-шаманлар һәр илип ијун аынын ортасында обанын (Тувинләр обаја «ова» дејирләр) шәрәфинә күтләви ојун кечирирмишләр. Гаманларын-шаманларын

²⁷⁹ Ба х: Мирәли Сејидов. «Гызыл дөјүшчү»нүн тәлеји, Бақы, 1984, сәһ. 97—99.

алгыш сөзүндө (дуа) обаја инсанларын, һејванларын сағламлыгы, уғурлу ов истәји илә мүрачигә олунармыш.

Обада ајры-ајры инамларын бирләшмәси, јан-јана вар олмасы арашдырычылары дүрлү фикирләр ирәли сүрмәжә кәтириб чыхармышдыр. В. П. Дјаконова чөл материалларына дајанараг јазыр ки, оба//обо даш га-лағындан вә еләчә дә будаглардан дүзәлдилирди. «Бу-рада суја, хүсуси илә аржана (булага) тапынырды-лар»²⁸⁰. Демәли, обада суја да, булага да (аржан) тапынырмышлар Биличи бу чөл материалыны јазыја алса да јазыг ки, бупун сәбәбини кәстәрмир. Ашағыда белә ајры-ајры нәснәләрә тапынманын мифоложи сәбәб-ләрини ајдынлашдырмаға чалышачағыг. Материаллар кәстәрир ки, оба//обаа//ова-ја тапынма ојуну—јалныз даға, суја, булага (ажан) тапынмаға мөһдудлашмыр-ды. Бир чох түрк халгларында дағ руһунун јијәсинин шә-рәфинә кечирилән ојунда јер јијәсини, руһуну да ајрыча анырмышлар. Демәли, гам-шаман ојун-ајини дағ вә јер јијәси, руһу шәрәфинә дә кечирилмиш. Ф. Ј. Қонун јаздығына көрә түрк халгларындан Сојотларда, Тувин-ләрдә вә бир сыра башга түрк халгларында дағ башын-дакы, чај кәнарындакы, ашырымдакы обаларда гамлар-шаманлар јер јијәсинин шәрәфинә ојун кечирилмишләр²⁸¹. Ојунларда мал-гаранын артымы, хәстәликләрин олмамасы истәји башлыча јер тутурду. Бу истәк һәр нәснәдән өнчә халгын мәшәти, күн-дирлији, һәјат тәрзи илә илишкәли иди. Оба//обаа-да белә мөгсәдлә кечирилән ојунларда гурбанлыг һејваны обанын габағына кәти-рир, сонра хош иј, әтир бурахан оту јандырырдылар. Ондан сонра гурбанлыгы үч дәфә обанын башына до-ландырырдылар, ағзына удуг—мүгәддәс булагын (ар-жан) сујундан төкүрдүләр, бу су илә һејваны башындан башлајыб гујруғуна кими јујурдулар, кичик будагларла бәзәјиб чатысына рәнкли парчалар бағлајыб сүрүжә бу-рахырмышлар²⁸². Анчаг арашдырычы белә ојунун ми-фоложи сәбәбләрини ајдынлашдырмыр. Х. П. Дјаконо-ва түрк халгларындакы, хүсусилә Тувинләрдәки бир адә-тә дајанараг, оба//ова-нын тәкчә јер јијәси, руһу илә бағ-лылығы гәнаәтинә кәлир. О, јазыр ки, ашырымлардан кечәнләр габагчадан чај дәмләјир, онун дадына бахыр,

²⁸⁰ В. П. Дјаконова. *Кәстәрилән әсәри, сәһ. 172.*

²⁸¹ Ба х: Қон. Ф. Я. «За пятьдесят лет», Л., 1936, сәһ. 37—38.

²⁸² Ба х: В. Н. Дјаконова. *Кәстәрилән әсәри, сәһ. 191.*

елә ки, ашырыма чатыр обаны «сабдыма» — «биринчи чаја гонаг еләјирләр»²⁸³. Елә бу адәтә дајанан арашды-рычы сонра јазыр: «Тувин оваа»сыны һеч бир вәчһлә даш култу илә гарышдырмаг олмаз»²⁸⁴. Н. Л. Жу-ковскаја да бу фикирдәдир. О, «оба» һагғында јазыр: «...Обо култунун эн әски тәбәгәси јер јијәсинин култу-дур, Ландшафт илаһәсидир... Белә јијәләрин (ила-һәләрин — М. С.) лап әскидән вә ибтидан тапы-нағы дашгалағы иди. Белә санырдылар ки, бу руһлар, јијәләр бурада јурд салырлар»²⁸⁵. Һәр ики арашдырычынын дедији кими ашырыма јығылмыш дашгалагларла оба дејилirmiш. Ашағыда көрәчә-јик ки, оба Күнәш, дағ (даш) мифи илә сых бағлы-дыр. В. П. Дјаконовадан габаг Ф. Ја Қон да јазыр ки, дејиләнә көрә «бир јерин јијәсинә, руһуна даш, ат түкү вә парча һәдијә едирләр»²⁸⁶. Ахы, нијә обаја—ашырым-дакы дашгалағына нәзир даш олур вә ону дашгалағына атырлар? Бу сорғу мәнтигидир вә бу сорғу ајдынлашар-са обанын да мифлә бағлы симасы үзә чыхар. Бир сыра материаллар исә обаны башлыча олараг Күнәш, дағ култу илә илишкәләндирир. Елә узаға кетмәјәк, В. П. Дјаконованын бу гәбилдән олан јазылары бу ба-хымдан марағлыдыр. Алтајлар обаја нәинки даш, һәтта ораја будаг да гојурдулар. Лент (јалама//чалама//са-лама), ат түкү бағлајыр, арах сәпирләр вә бунула да дағ руһуну гонаг едирдиләр²⁸⁷.

XIX јүзилликдә В. И. Вербитски Алтајлардакы оба-ны белә тәсвир едир: «Һәр бир уча дағда дашгалағы ја-радырлар. Орада лент (парча), ат түкү бағланмыш ағач дикәлдирләр. Бунула да дашгалаға өз миннәтдарлыг-ларыны билдирирләр ки, дағ онун тәпәсинә галхмаға ичазә версин»²⁸⁸.

А. В. Анохинин јаздығына көрә Алтајлар дағ руһу-нун—дағ јијәсинин (туеззи) шәрәфинә обаја даш вә бу-даг гојурлармыш. Парча (чалама) вә ат түкү бағлајыр-мышлар²⁸⁹. Обаја даш гојмаг вә еләчә дә даш атмагла

²⁸³ *Јенә орада, сәһ. 185.*

²⁸⁴ *Јенә орада, сәһ. 189.*

²⁸⁵ Н. Л. Жуковская. «Ламизм и ранние форма религии». М., 1977, сәһ. 35—36.

²⁸⁶ Ф. Я. Қон. *Кәстәрилән әсәри, сәһ. 27.*

²⁸⁷ В. П. Дјаконова. *Кәстәрилән әсәри, сәһ. 187.*

²⁸⁸ В. И. Вербицкий. «Алтайские инородцы». М., 1893, сәһ. 43.

²⁸⁹ Ба х: А. В. Анохин. «Материалы по шаманству алтайцев». Л., 1924, сәһ. 147.

кечмиш улу бабаларын чыхдыглары—јарандыглары дагы—магараны јада салырмышлар вә елчә дә инама көрө даш (даг) инсана од вермишдир. Бу ики миф инамындан биринчи мүйјөн дәрәчәдә Күнәшлә бағлыдыр. Магарада инсанын јаранмасында истилик, Күнәш башлыча амилдир.

Јалныз оба дашгалаглардан дүзәлмирди, һәтта Теленгитләр «һәр теленгитин гәбринин јанында дашгалағы, тәһәһији учалдырдылар»²⁹⁰. Иә үчүн гәбирләрдин јанында дашгалағы (оба) дүзәлдирдиләр. Биз дәфәләрлә јазмышыг ки, даш (даг) јаманы говур. Теленгитләрдә өлүжә јаман јанашмасын дејә гәбрин јанында даш-галағы дүзәлдәрләрмиш.

Тувинләр ыдыг (удуг-мүгәддәс) оваа//ова-ны даг руһунун вә јијәсинин шәрәфинә дүзәлдәрмишләр. Дагдә оба//оваа-нын дүзәлдији јердә дирәк, бөјүк дәјәнәк, ағач басдырмышлар вә онун башына күнчыхан јөнә ағачдан јонулмуш өкүз фигуру бәркидәрмишләр. Биз сөз-арасы демәк истәјирик ки, обада гојулан ағач Дунја ағачынын белкәсидир вә өкүз зооморф онгондур. Өкүзүи күнчыхан јөнә гојулмасы Күнәшә тапынмагла бағлыдыр. Јухарыда да көрдүк ки, оба ојунунда Күнәшә, Күнчыхана тапынма башлыча јер тутур. Јаздыг ки, чөл материалларына дајанараг арашдырычылар белә фикрләдирләр ки, обалар јалныз јер вә даг јијәсинин шәрәфинә тикилмишдир.

Көрүндүјү кими, Күнәш мифи дә оба ојунунда—ајининдә башлыча јер тутурду. Демәли, В. Л. Дјаконованын јер јијәсини тәмсил едән обаны һеч вахт даш култу илә гарышдырмаг олмаз, бир јөнлү фикри дәгигләшдирилмәлидир. Биличинин иддиасы обанын јаранмасынын тарихи, мифоложи сәбәбләрини, онун тарихән кечдији јолу там ајдынлашдырмаға мане олур. Оба илә бағлы инамы түрк халгларында чохјөнлүдүр. Елә буна көрә дә онун илкин миф сујумуну мүйјәнләшдирмәк чәтин олур. Көрүндүјү кими, даг руһу (даш, мағара) дагла, јерлә, Күнәшлә, өкүзлә, һәтта гәбирлә дә бағланыр.

Јухарыда јаздыг ки, Теленгитләрдә гәбирин јанында даш-галаглары дүзәлдирләр вә бунун сәбәбини дә көстәрдик. Ашағыда гәбирин јанында дашгалагларынын дүзәлдилмәсинин мифоложи көрүшләрлә бағлылығыны

²⁹⁰ Е. А. Луценко. «Поездка к теленгитам—землеведение». М., 1898, № 1, 2, сәһ. 34.

көстәрәчәјик. Һәләлик бурада демәк истәјирик ки, белә дашгалаглары әскидир вә түрк халгларындан, хүсуси илә теленгитләрдән чох узагда јашајан халгларда да олмушдур. Дашгалағы дүзәлтмәк, гәбрә даш атмаг, (даш јығмаг јох, даш атмаг) Авропа халгларында да кениш јайылыбмыш. Бу бахымдан Е. Г. Кагаровун «Монгол «оба»сы вә онун этнографик паралелләр»²⁹¹ јазысы магаралыдыр. Мәгаләнин мүйллифи монголлардан даһа чох авропалылардакы даш топаларындан данышмышдыр. Бәллидир ки, тарихин мүйјөн кәсминдә монголлар, онлара гошулмуш түркдилли гәбиләбирләшмәләри чох иди. Түрк халглары, хүсусилә һунлар рус вә Авропа халглары илә мүйјөн тарихи һадисәләрлә бағлы динчлик, һәтта вуруш вахтларында белә топлумсал, мифоложи, мэдәни илишкәләр јаратмышлар. Көрүнүр ки, халглар бир-биринин мифоложи инамларына, сәнәтләринә бикәнә галмамышлар. Белә бир гаршылыгы мүнәсибәт көрүшләр, инамлар, зөвгләр, мэдәнијјәт, фикир, дүшүнчә дүнјасында илишкәләр үчүн јарарлы шәрәит јаратмышдыр.

Авропада, о сырадан Јунаныстанда дагларда дашгалаг јығмаг адәти һаггында дүрлү-дүрлү фикирләр вардыр. Бу фикир вә мүнәсибәтләри Е. Г. Кагаров бир нечә група бөлүр. Бир сыра биличиләр дашгалагларынын јунанларын јол таңрысы Гермеслә бағлы олдуғу фикриндәдирләр. Даш галағы дүзәлтмәк Јунаныстанда даһа кениш јайылыбмыш вә јолдан өтәнләр дашгалағына дашлар атармышлар. Бу фикрин мүйллифи Л. Прелләрә, Ф. Г. Велкәр тәрәфдар чыхараг јазыр ки, белә дашгалаглар јол ишарәләридир*. Л. Р. Фарнелл дә јухарыдакы фикрин тәрәфдарларындандыр²⁹². Бир сыра арашдырычыларын фикринчә исә даш галаглары «таңры илә бирләшмәнин актыдыр ки, алгыш сөз (дуа) дејәнлә сых илишкәдә олан мүйјән бир әшјанын таңры илә, даһа доғрусу, онун мәскәни илә тәмасда олунмағын нәтичәсиндә әлдә едилир».

Арандырычылардан бир сырасы башга бир мұлаһизә илә чыхыш едилрәр. Онларын фикри беләдир ки, даш галаглары зорла өлдүрүлмүшләрин, тәһлүкәли адамла-

²⁹¹ Б а х: Е. Г. Кагаров. Көстәтилән әсәри, сәһ. 118.

* Сон беш-алты илдир ки, Бақыдан Билкәјә кедән јолда јол ишчиләри дашгалаглар јаратмышлар. Ола биләр ки, бу әски јунанлары изләмәкдән ирәли кәлмишдир.

²⁹² Јенә орада, сәһ. 118.

рын—чаниләрин мејидләринә, гәбирләринә атылан дашдан јаранмышдыр. Онлар бунун сәбәбини белә изаһ едирдиләр ки, дашатылан гәбир јијәләринин гәбринә даш атмагла өлүнүн руһуну чөлә, торпағын үзүнә чыхмасына мане олмаға чалышырмышлар. Белә арашдырычылардан Б. Шмидт јазыр ки, гәбирә даш атмагла јағыја вә чинајәтқара нифрәтләрини билдирирдиләр. Авропада буна охшар фикирләр вардыр. Бу фикрә тәрәф дуранлар белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, дашгалағы нис, јаман руһлара, нис көзләрә гаршы јаранмыш адәтдир. Танымыш билнчи Фрезер дә бу мәсәләјә тохунмуш вә белә бир мұлаһизә ирәли сүрмуш ки, «невозможность возведения интересующих нас обычаев к единому принципу». Бөјүк билнчи бу адәтин көкүнү арашдырыб тапмаға мејл көстәрмәмишдир.

Јухарыда јаздыг ки, јунанларда Гермесин шәрәфинә даш галағы дүзәлтмәк кениш јайылыбмыш вә еләчә дә бир чох халгларда чаниләрин гәбирләринә даш атармышлар. Бизчә, бу ики адәт һеч дә бир-бири илә илишкәли дејилдир, башга-башга мұнасибәтләрән, көрүшләрән јаранмышдыр. Бу ики адәт арасында илишкә көрәнләр јанылырлар.

Јунан мифолокијасында Гермес јол танрысы, танрылара хәбәр кәтирән, јолчулары һимајә едән, өлмүшләрин руһуна бәләдчилик едән иди. Гермесин јолчулары һимајә етмәси Түрк халгларында, әрәбләрдә Хызыры, Хызыр—Илјасы јада салыр. Бәллидир ки, јашыллыгла, јазын истиси, Күнәшлә бағлы олан Хызыр, Хызыр—Илјас түрк халгларында, еләчә дә азәрбајчанлыларда јолчулара, јолда галаңлара, һәрдән бу вә башга сәбәбдән чәтиплијә дүшәйләрә јардым едән удугдур—мүгәддәсдир²⁹³. Јунан вә түрк халгларынын, о сырадан азәрбајчанлыларын бу ики мүгәддәсинин миф кејфијәтләриндәки белә јахынлыг сөзсүз ки, мәишәтлә, һәјат тәрзи илә бағлы тәфәккүрүн мифолокијада јаратдығы тиположи һадисәләрлә сәсләшир. Бу тиположи һадисәдән башга ола билсин ки, нә вахт исә түрк халгларынын улубабалары илә јунанларын улубабаларынын арасында мәдәни, топ-лумсал илишкәләр олмуш вә бурадан да јахынлыглар јаранмышдыр.

Дејиләнә көрә Гермесин ады јунан дилиндәки Eγna—

²⁹³ Б а х: Мирәли Сејидов. «Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гәјнаглары». Бақы, 1983, сәһ. 102 вә давамы.

даш-галаг вә еләчә вә даш дирәк сөзләриндән јаранмышдыр. Бу даш дирәкләри гәбирләрин јериндә учалдармышлар. Түрк халгларынын бир сырасында исә бөјүк, танымыш икидләрин гәбирләринә даш јығар вә она да, «оба» бејәрмишләр. Јухарыда дедик түркләрдә, о сырадан теленгитләрдә дә белә адәт вармыш вә јаздыг ки, дашын (дағын бәлкәси) шәрдән, јамандан горумаг миф сујуму вармыш. Бу мұлаһизәјә көрә дә гәбирин үстүнә даш гојармышлар. Гермес еләчә дә өлүмүн, олумун (вар олмағын, јашамағын) бәләдчиси сајылырмыш. Онун бу кејфијәти јунан мифолокијасы илә уғрашанларын диггәтиндән јайынмышдыр. Гермесин ики ајры-ајры әкликләрин—олумун (вар олмаг) вә өлүмүн бәләдчиси олмасы онун нә вахт исә әкликләр көрүшү илә бағлы олдуғуну көстәрир. Елә буна көрә дә әкликләри (олум вә өлүм) өзүндә топлашмышдыр.

Гермес чобанлары да һимајә едирмиш. О, Хызыр ки-ми јазы ојадан да сајылырмыш. Ајдын олур ки, Гермесин миф сәчијјәси чохдур. Бизчә, онун бу сәчијјәләриндән дашгалагла бағлы сәчијјәси даһа әскидир вә илkindир. Бу мифлә бағлы сәчијјәни јунан мифолокијасыны арашдыранлар һәләлик там мүәјјәйләшдирмәсәләр дә бунун әксилији дујулур. Биз түрк халгларынын мифолокијасыны арашдыраркән дашгалагларын миф сәчијјәсини мүәјјәйләшдирмәјә чалышачағыг. Дејәсән, бундан сонра Гермеслә дашгалағын бағлылығы ола билсин ки, ајдынлаша.

Е. Г. Кагаровун јаздығына көрә X јүзиллијин христиан етираф, төвбәетмә суалларында дејилир: «Сән дашдан галаг дүзәлтмәјибсәнми?». Бу суалдан ики мәсәлә үзә чыхыр: а) X јүзиллијә кими христиан халгларында даш галаглары јарадылмыш вә она инам јашамышдыр; б) X јүзилликдә христианлыг «даш галаға» тапынманы, һөрмәт етмәји гадаған етмишдир. Јенә һәмнин мүәллифин дедијинә көрә Тирол, Винчау дағларында даш галаглары вардыр. Халг инамына көрә бурада дағ пәрисы («Горные фен») јашајыр. Елә буна көрә даға чыханлар өзләри илә даш анарыб даш галағына атырмышлар вә дејәрмишләр: «дағ пәрисинин шәрәфинә». Арашдырычылар, о сырадан Габерланд Либрехт, Фрезер вә б. буна охшар инам вә адәтә Ирландијада, Алманијада, Испанијада, Франсада вә б. өлкәләрдә туш олмушлар.

Д. К. Зеленин славјан халгларында өзүнү өлдүрәнләрин, зорла өлдүрүлмүшләрин гәбирләринә даш вә с.

нәснәләрин атылдығыны жазыја алмышдыр²⁹⁴. Дежилдији кими бир чох арашдырычылар даш галагларынын дүзәлдилмәсини јунан Гермеси илә бағлајырлар вә иддиа едирләр ки, о да јол таңрысыдыр. Дејәсән белә арашдырычылар јунан мифолокијасында Гермеслә бағлы башлыча бир мәсәләјә диггәт вермәмишләр. Јунан мифолокијасына көрә Гермес мағарада доғулмушдур. Гермесин илкин һансы миф образы, таңрысы олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн ајрыча арашдырма апарылмалыдыр. Онун мағарада доғулмасы миф бахымындан белә бир фикир ирәли сүрмәјә јөнәлдир ки, Гермес јол таңрысы олмамышдан өнчә дағ (мағара) илә илишкәли миф образы имиш. Сонралар, даһа дәгиг дејилсә, тичарәтин јаранмасы вә инкишафы илә бағлы олараг о, јени бир сәчијјә-јол таңрысы миф сәчијјәсини газамышдыр. Бәллидир ки, бир чох халгларын еләчә дә түрк халгларынын мифолокијасында дағда, мағарада доғуланлар улу баба, мифлә сәсләшән икид олурлар. Һәтта дағда бәсләнәнләр, тәрбијә олунанлар да јенилмәз икид кими мәшһурлашмышлар. Јухарыда дејиләнләрден ајдынлашыр ки, јунанлар вә бир чох Европа халглары нифрәт бәлкәси олараг гәбрә даш атырмышлар. Һәтта инди дә јолчу даш галагынын јанындан кечәркән хошақәлмәз сөзләр дејиб ора даш атыр. Там бунун әксинә олараг, бир сыра биличиләрин, о сырадан Б. Шмидтин дедијинә көрә бу даш галаглар удуг—мүгәддәс Гермесин ады илә бағлыдыр²⁹⁵. Бизчә јунанларда вә Европа халгларында даш галагларынын вә Гермеслә бағлы даш галагларынын ики сәчијјә дашымалары дуал тәшкилат гурулушу вә әксликләр көрүшләр илә сәсләнир. Дежилдији кими јунанларда Гермес, оланларын (вар оланларын, јашајанларын), өлүләрин бәләдчиси имиш, онун шәрәфинә дүзәлдилмиш даш галагларына дағ пәрисинин јашадығы јер кими инанмыш, она даш нәзири вермишләр. Еләчә дә дашы чаниләрин гәбирләринә атармышлар. Демәли, даш галаглар Дағиәрисинин, Гермесин шәрәфинә (о да икили сәчијјәлидир) еләчә дә чаниләрә нифрәт бәлкәси кими дүзәлирмиш. Дуал тәшкилат гурулушу ганунуна көрә көк бир, фратијалар, сојлар, голлар, инамлар ајры олмалыдырлар. Мисал үчүн: Оғузларда Оғуз, хаган көкдүр, арвад-

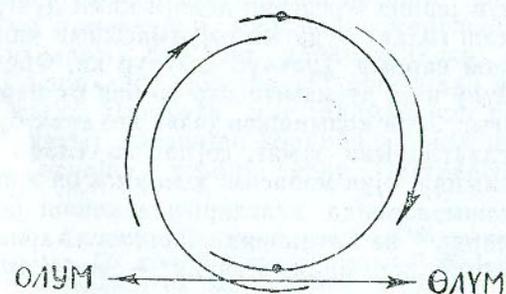
²⁹⁴ Бах: Д. К. Зеленин. *Очерки русской мифологии*, 1916, II т. сәһ. 29.

²⁹⁵ Бах: Е. Г. Кагаров. *Көстәрилән әсәри*, сәһ. 119.

лары башга-башга башланғычларла, инамларла илишкәлидирләр. Биринчи ханымы Күнәшин, икинчиси исә су, јашыллыг иләһәсинин, дејәсән Өләнкин, Дунја ағачынын инсанлашмышыдыр вә онларын ушагларынын да јерләшдикләри јөнләр (күндоған, күнбатан) дә, онгонлары да (Ағ гојун, гара гојун, Гызыл Тојуг, Күмүш Тојуг), овлаглары да әксликләрлә бағлыдырлар. Гермес вә она инамда да мәсәлә беләдир. Јунанларын мифи илә уграшанлар бу мәсәләјә фикир версә идиләр, онда Гермесин вә Јунаныстандакы дашгалагларынын икили сәчијјәсинин сәбәби ајдынлашмыш оларды. Гермес өлүм вә олумла (вар олмагла) бағлыдыр. О көкүр (Оғуз кими) онунла илишкәли оланлар әксликләри тәмсил едирләр. Даш галагы јолчулары һимајә едир вә чаниләри дә јада салыр. Демәли, Гермесин бир јөнү јахшылыгла (Дағ пәрисин, олума бәләдчилик, јолчулары һимајә етмәк), бир јөнү исә јаманлыгла (өлүмә бәләдчилик) бағлыдыр. Бир сөзлә онда әксликләр өз әксини тапмышдыр. Ашағыда көрәчәјимиз кими биз түрк халгларында обанын әксликләрлә бағлылығына туш олмамышыг. Онун јаранмасынын вә тәкамүлүнүн јөнү башгадыр. Јунанларда дашгалаглары чаниләрин дә гәбри үстә јарадылырса, әксинә бир чох түрк халгларында јенилмәз, ели, јурду үчүн чаныны верән икидләрин, чох һөрмәтли ағсагалларын гәбри үстүндә дүзәлдилрмиш.

Түрк халгларында илкин әксликләрин көкү ана тәбиәтдир, тәбии һадисәләрдир. Мисал үчүн, өлүбасдырма

ҺӘЈАТ

ЈЕНИ ИНСАН ЈАРАТМАГ

мәрасими жүгдә бир тәрәфдән өлү вә онун үстүндә аглама просеси дурур, о бири тәрәфдә исә јени инсан јаратмаг, јени инсан дүнјага кәтирмәк үчүн дүшүнүрләр. Бурада фәләјин чәрхинин дөврәныны көзүмүз гаршысына кәтирәк:

Фәләјин чәрхинин дөврәны үчүн, һәјатын давамы үчүн өлмүшү әвәз едән, јени инсан кәрәкдир. Елә буна көрә дә өлүнү басдыран кими (һәјатын сону, фәләјин чәрхинин ән ашағы нөгтәси) мәрасимдә иштирак едән әр-арвадлар севиширләр. Демәли, гәбиристанлыгдә өлүнү басдыран кими, олум (һәјат) фәләјин чәрхини давам етдирмәк үчүн јени инсан, әвәз едән һаггында дүшүнүлүр. Чәрхин ән ашағы нөгтәсиндә өлүмлә олум көрүшүрләр, бир мөгамда, ејни јердә үз-үзә дурурлар. Өлүм вә олуму тәбиәт јарадыр, көк бирдир. Белә бир миф-фәлсәфи көрүшлә јашајан түрк халглары јахшылыг, не'мәтләр, инсан јарадан Үлкән таңрысы илә јаманлыг, пис гүввәләр јарадан Ерлики гардаш кими тәсәввүр етмишләр. Түрк халгларынын улу бабалары дүшүнмүш ки, јахшы илә пинсин, Үлкәнлә Ерликин мүбаризәси, өлүмлә олумун чарпышмасы һәјаты давам етдирир. Әкликләр тәбиәтдә тәбии һадисә кими олмуш вә инсаны һәмнишә дүшүндүрмүшдүр. Гермесдә дә јухарыда дејилдији кими пислә јахшы үз-үзә дурурлар.

Танынмыш мифчи Фрезер јазыр ки, Мәркәзи Австралијада даш галагларына будаг да атырлар. Биличи дејир ки, буну она көрә едирләр ки, кәләчәкдә гарын хәстәлијинә тутулмасынлар. Биз бу фикирлә разы дејилик. Ола билсин ки, чох-чох сонралар Мәркәзи Австралијада даш галага гојулан будагын әсил мифоложи анламыны унутмуш, онун јеринә Фрезерин дедији кими дүшүнмүшләр. Бизчә даш галага будагын гојулмасынын чидди мифоложи сәбәби вардыр. Тәәччүб доғурур ки, Фрезер кими биличи буну нијә дүјамышдыр вә биз бу барәдә ајрыча јазачагыг. Јери кәлмишкән јазаг ки, ағач будагларыны даш галагларына атмаг, гојмаг вә еләчә дә бу будаглар јанында ојун-мәрасим кечирмәк ән әски түрк гәбилә бирләшмәләриндә, халгларында кениш јајылыб-мыш. Сагајларда²⁹⁶ вә Гатинләрдә даш галагларла—оба-ларла илишкәли бир инам ојунуну — мәрасими јада

²⁹⁶ Сагај гәбиләбирләшмәләри, халг сагларла сојкәкә көрә бир, ола билсин дә гојум олмушлар (кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов, «Гызыл дејүшчү»нүн тәлеји, Бакы, 1984, сәһ. 77 вә давамы).

салаг: «...Ијун ајында, уча дағда даш галагын (обанын—М. С.) ортасына гол-будаглы гајын ағачы учалдырлар, ондан дөрд ајаглы миз дүзәлдир вә ајагларыны торпага басдырырлар. Ахталанмыш, сағ ајагы ирәли гатланмыш ағ гојуну, ат сүдүнү өзләри илә көтүрүб үч дөфә гајын ағачынын, обанын башына доландырырлар. Сонра гојунун гарныны буга вериб вә сүмүкләрини гырмадан әтини һиссәләрә бөлүр, газанда биширирләр. Гајын ағачынын будагларына вә ојунун-мәрасимин иштиракчыларынын бөркләринә ағ вә көј парча бағлајырлар вә бишмиш әти мизин үстүнә гојур, мизлә биркә гајын ағачынын чеврәсинә үч дөфә доланырлар. Гајын ағачынын башына доланмада шаман да дөфәсиз иштирак едир, гурбанлыга хејир-дуа верир, һамыны бөјүк дағлары, чајлары һимајә едән көј руһуна алгыш сөз (дуа) демәјә чағырыр»²⁹⁷.

Оба вә гајын ағачы илә бағлы бу ојундакы—мәрасимдәки мифолокија илә сәсләшән, обанын ағачла илишкәли мәсәләләри, јазыг ки, арашдырычыларын диггәтиндән јајынмышдыр. Обанын вә онун ағачла миф бағлылығыны ајдынлашдырмаг үчүн бу ојундакы мифоложи мәсәләләри илк дөфә ајдынлашдырмага чалышачагыг. Обанын—даш галагын ортасына гојулмуш, Күлтәкин абидәсиндә дејилдији кими Умајла көјдән енмиш гол будаглы гајын ағачы сөзсүз ки, Дүнја ағачынын бәлкәсидир (Дүнја ағачынын бәлкәси гајын ағачы, ушаглары горујан Умајла көјдән кәлдијинә көрәдир ки, ушаглары һимајә едир). Бу белә бир фикир јүрүтмәјә имкан верир ки, бир чох түрк халглары Дүнја ағачына ајрыча тапынмагла бәрәбәр оба (даш галаг) илә биркә дә онун шәрәфинә ојун-мәрасим кечирирмишләр. Әски дүнјада мифоложи тәфәккүрүн, мифоложи көрүшләрин һаким олдуғу чағларын бир чох абидәләриндән, о сырадан «Маадај Гара»дан, «Короғлу»²⁹⁸ эпосундан ајдын көрүнүр ки, дагла, Дағ руһу, Дағ таңрысы илә Гајын ағачы (Дүнја Ағачы) кәләчәјин горхмаз икидләрини бөјүдүр, онлары бәсләјир, тәрбијә едир. Дағлары, дағдакы

²⁹⁷ Н. Ф. Катанов. «Передавание присаянских племен о прежних делах и людях». Сб. в честь семидесятилетия Г. Н. Потанина». Зап. имп. русск. географ. о-ва по отд. этн: 1909, том XXXIV, сәһ. 282—283.

²⁹⁸ Ба х: Мирәли Сејидов. Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында». «Азәрбајҗан» журналы, 1978, № 3, сәһ. 186—189.

гајаларын, даш галагларын, тәк ағачын еләчә дә ағачларын чөлә атылмыш ушаглары һимајә етмәләри, бөјүтмәләри һадисәсинә нағылларда да туш олуруг. Дағ (даш) өвлад, истә'дад (шаманлыг, ашыгылыг) верир, Улу ата-аналар дағда-мағарада јаранырлар, ағач (гајын) шүә илә (Күнәшлә) издивача кириб улу бабаны доғур. Белә өрнәкләрин сајыны артырмаг олар. Бизчә ағачын, дағын (дашын) бу миф сәчијәсини көз гаршысына кәтирәрәк түрк халглары, о сырадан Сагајлар, Гатинләр онларын шәрәфинә ојун кечирирмишләр. Нә үчүн обанып—даш галағын ортасына бәркидилмиш гајын ағачына вә ојунда—мәрасимдә иштирак едәнләрин бөркләринә ағ, көј рәнкли парчалар бағлајырмышлар? Әнчә гејд едәк ки, обада бағланмыш парчалара түрк халглары јалама//чалама//далама//чалым—салама дејирмишләр. Бу парча һаггында ашағыда ајрыча данышачағыг. Бағланмыш парчаларын ағ вә көј рәнkdә олмасы тәсадүфи дејилдир, һәр ики рәнк мифоложи тәфәккүрлә илишкәлидир. Ағ рәнки јахшы истәр инсанларыи, һәмәтләри јарадычысы Үлкенин рәнкидир. Чүнки Үлкән ишыгы, ағ дүнјанын таңрысыдыр, Сонралар удуглары—мүгәддәсләри, бир сыра онгонлары ағ рәнки илә бағламышлар. Һәтта хаганлар өз ордаларынын, дүшәркәләринин адларынын өзүнә ағ сөзү артырмагла өзләрини, өзләринә мәхсус олан јерләри һөрмәтә миндирирмишләр.

Көј рәнки исә Көјтаңрысынын рәнкидир. Демәли, обанып—даш галағынын ортасындаки гајын ағачынын вә даш галағын шәрәфинә ојун-мәрасим кечирәркән баш таңры Көјтаңрысыны, Үлкени дә јад етмишләр. Буна көрә дә ојун иштиракчылары бөркләринә ағ, көј парча тикирмишләр. Түрк халглары јалныз ојунда, мәрасимдә дејил, дејүш сәһнәләриндә дә бу рәнкли парчалардан истифадә едирдиләр. Бу инам-адәт түрк халгларынын миниатүрләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Дејүш сәһнәләрини, ордуу тәсвир едән рәссам бир сыра дејүшчүләрин дәбилгәләринин башында ағ, гырмызы (Күнәшин рәнки), көј рәнкидә кичик бајраглар чәкмишдир. Биз бу бајрагчыглардан ағы Үлкенин, гырмызыны Күнәшин, көјү исә Көј таңрысынын бәлкәси олдуғу фикриндәјик. Белә дејүшчүләр бајрағын рәнкиндән асылы олараг, һәмми таңрынын һимајәсинә сығынмыш вә онун шәрәфинә

фәда олмаға һазыр олдуғуну билдирирмиш²⁹⁹. Көј, ағ, гара (Ерликин рәнкидир) рәнкинин матәмдә дә јад едилмәси халг јарадычылығында өз әксини тапмышдыр.

*Күл ачмаз, гара бағлар,
Көј бағлар, гара бағлар.
Баласы өлән ана
Башына гара бағлар.*

Бунула халг өлүнүн руһуну көј таңрысына, Үлкәнә, Ерликә тапшырырмышлар. Бу еләчә дә үчлүк башлангычы, инамы (көј, јерүстү, јералты) илә сәсләшир.

Ојунда—мәрасимдә гојунун ахта олмасы да мифоложи илә бағлыдыр. Мифоложи инама көрә зооморф онгонлар (ат, өкүз, гојун) сөзсүз нәсил, дөл вермәлидир. Гурбанлығы зооморф онгонлар сырасындан чыхармаг үчүн ону дөл вермәкдән мәһрум едирдиләр. Елә буна көрә дә јухарыда һаггында данышдығымыз ојунда, мәрасимдә гојун ахталанмыш олур. Ојунда гурбан кәсилмиш гојунун сағ ајағыны ирәли чыхарараг ону үч дәфә обанып—даш галағын, гајын ағачынын чеврәсинә доландырырлар. Бу адәт дә миф көрүшү илә сәсләшир. Түрк халгларынын, о сырадан азәрбајчанлыларын миф көрүшләринә көрә күнчыхан сағ јөндүр вә о, Күнәшлә бағлыдыр. Түрк халглары Күнәшә тапындыглары үчүн онлар күнчыхан тәрәфә үстүнлүк верирмишләр. Сағ јөндә Оғузун Күнәшин инсанлашмыш, ишыгла—јарутла—шүә илә көјдән кәлән ханымындан доғулан үч оғлу—Бозоглар јурд салмышлар. Чүнки онларын анасы Күнәшдир вә сағ јөндә күнчыхандыр. Елә онларын Бозог (јә'ни ишыгы оғ, ишыгы, ағ—јүксәк аилә) адланмалары да аналарынын Күнәш олмасы илә дә бағлыдыр. Бу үстүнлүк дәвләт гурулушунда да өзүнү кәстәрмишдир. Оғуз оғланлары Үчоглара дејир ки, сиз јајын бурахдыгы ох кими олун, Бозоглар јајдыр, јә'ни, Бозоглара табе олун. Сағ јөнүн үстүнлүјү анлајышы һәтта сон чағлара кими Азәрбајчан халгы арасында бу вә башга сынамааларда өзүнү кәстәрмишдир. Халг арасында белә бир сынама вармыш ки, әкәр бојлу отурдуғу јердән галхыб илк дәфә сағ ајағыны габаға атарса оғлан, сол ајағыны атарса гыз доғар. Халгда дејәрләр ки, бојлулуғун сәккизинчи ајында онун дө-

²⁹⁹ Б а х: Мирәли Сејидов. «Көј, ағ, гара рәнкләринин әски инамла әлағәси». Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијат, ичәсәнәт серијасы), 1978, № 2, сәһ. 28—32.

шүнә сүд кәләр. Бојлунун габагча сағ дөшүнә сүд кәләрсә оғлан, сол дөшүнә сүд кәләрсә гыз доғар³⁰⁰. Нә үчүн илк дөфә сағ ајағыны габаға атанын, габагча сағ дөшүнә сүд кәләнннн оғлу олур. Бәллидир ки, кечмишдә оғлан ушағы аилә очағынын горујучусу, давамчысы олдуғундан үстүн сајылырмыш. Елә буна көрә дә сағ јөнлә Күнчыханла—үстүлүклә илишкәләндирилмишдир. Халг арасында белә бир дејим вардыр: «Сағ көз сәјријәндә хошбәхтлик, сол көз сәјријәндә бәдбәхтлик кәтирәр»³⁰¹. Бу дејимдә дә үстүлүк сағ јөнә верилир. Ара-сыра көз сәјиртмәси кечмишдә билаваситә Күнәшлә илишкәләндирилирмиш. Көз сәјирәркән хошбәхтлик олсун вә сәјиртмә кәсилсин дејә, көзүн үстүнә кичик гырмызы (әкәр гырмызы олмаса ағ) парча, сап јапышдырарлар. Бизчә, сапын гырмызы олмасы Күнәшә, ағ олмасы исә Үлкенә ишарәдир, онларын бәлкәси кими гәбул олунурмуш. Күнәш таңрысындан, Үлкендән баш верәчәк јаман һадисәни говмасы истәји илә гырмызы вә ағ парча, сап јапышдырырмышлар. Сағ—Күнәш јөнүнүн үстүлүјү илә бағлы даһа бир мисалы да јад едәк: Короғлу дастанында охујуруг: «Сағ ахурдакы атын (сөһбәт Гыратдан кедир—М. С.) чиинләриндә ики дәнә ганад вар иди. Гаһадлар алов кими јапыр, гызыл кими парылдајырды»³⁰². Белә мисалларын сајыны артырмаг олар. Ојунда—мәрасимдә ат сүдүнүн олмасы да мифә көрә атын Күнәшлә бағлылығына ишарәдир.

Оғузда сағ ајағы ирәли чыхардылмыш гурбанлыг гојуну обанын—даш галағын, онун ортасындакы гајын ағачынын башына үч дөфә доландырырмышлар. Бу үчлүкәр (көј, јерүстү, јералты) јухарыда дејилдији кими өлү басдырма мәрасиминдә дә јад едилirmiш. Өлүнү көтүрәркән үч дөфә галдырыб јерә гојма да бу үчлүјүн шәрәфинә имиш. Ола билсин азәрбајчанлыларын улу бабалары да мифоложи тәфәккүрлә јашадыглары чағлар өлүнү һәр галдыранда бир таңрынын—көј таңрысынын, јерүстү—Үлкенин, јералты—Ерликин адыны чәкирмишләр вә дејәсән өлүнүн руһуну бу үчлүјә тапшырырмышлар. Үчлүк аңлајышы түрк халгларында дөвләт гурулушунда да өзүнү көстәрир. Бир сыра түрк халглары, о сырадан гырғызлар үч гола ајрылырмышлар. I Орта—

³⁰⁰ Бу сынаmaları бизә верән фолклорчу Бәһлул Абдуллајевә миннәтдарлығымызы билдиририк.

³⁰¹ Халғымызын дејимләри вә дујумлары. Бакы, 1986, сәһ. 387.

³⁰² Короғлу. Бакы, 1956, сәһ. 26.

јүз, II Сағ—јүз, III Сол—јүз вә һәр бир јүзүн—голун өз башчысы вармыш: Көкчәхан, Манас—Ер—манас (тутулу Сары Манас)³⁰³, Гара Ноғаж-дыр. Бәллидир ки, үч рәгәми үчлүк аңлајышы илә бағлыдыр. Көрүнүр ки, гурбанлығы үч дөфә обанын, ағачын башына доландырмагла ики үчлүјү (ола билсин башга үчлүјү дә) јад едирмишләр. Үчлүкәрдән бир үч үчлүјү көз гаршысына кәтирмишләр. Бу ики үчлүкәрдән бири јералты таңрысы, вахты илә Күч таңрысы (елә Ерлик—Күч, еркә, киши башланғычы имиш) Ер+лик—кишилик Ерликин адларыннан бири дә Ајбустан—Ајбыстандыр. «Маадај гара»-да үчлүк көрүшү верилир вә орадача да Ерликин ады чәкилир:

*Тогзон кырлу таш өрбө динг гәниш алты —
Тогуз кырлу мөңгүн чакы бар болуатыр.
«Алтыын учы алтыи ороон
Айбыстаннынг бу чаданы,
Устии учы үстии ороон —
Уч-Курбустан бу чакызы.*

*Тал ортозы
Кара калтар јакшы ајту
Маадай — Кара баатырдынг
Бу чаданы бу болуатыр³⁰⁴.*

Т ә р ч ү м ә с и:

*Дохсанбучаглы јурдун кирәчәјиндә
Доггузбучаглы атбағланан күмүшдирәк дурур.
Ашағы һиссәси ашағы дүнјада
Ајбыстана атбағлајандыр ат бағланан дирәк
гуллуғ едир.*

*Онун јухары учу јухары дүнјададыр.
Уч—Гурбустана атбағлајан
Орта һиссәси
баһалы кәһәр ат белиндә кедән
Баһадыр Маадај Гараја
атбағлајыр дирәк гуллуғ едир»).*

³⁰³ Бизчә Манаса «Сары» титулу вермәклә онун көкүнү Күнәшлә илишкәләндирилмишләр. Бунула ону мугәддәсләшдирмишләр. Бир дә диггәт един: Манас Сағ јүзүн—күнчыханын Күнәш голунун һакимидир. Она көрә дә онун Сары Манас адланмасы мифик бахымдан гәбишдир.

³⁰⁴ Маадай—Кара. М., 1973, сәһ. 70.

Бу парчада дүнја јухары, орта вә ашағы һиссәјә бөлүнүр. Ашағы һиссәдә Ајбыстанын ады чәкилир. О, бурада јаманлыг таңрысы кими верилмир. Үчлүјүн бири кими тәгдим олунур. Ајбыстан, бизчә Ај+быс (бус)+тан тәркибләриндән јаранмышдыр. Ај «јарадычы» јарадычы таңры», быс//бус «пус»-маг, тан исә «дан» демәкдир. Ајбыстан таны, Күнәши пусаң, јарадычы таңры аңламындадыр. Ачыгча көрүнүр ки, Ерликин һәр ики ады јахшылыгла бағлыдыр. О, илкин јаранаркән јахшылыг аңлајышы илә бағлы јаранмышдыр. Сонралар эксликләр көрүшү онун сәчијјәсини дәјишмиш, јаманлығын бәлкәси етмишдир. Һәмни үчлүјү јерүстү, јахшы истәр Үлкен, үчүнчүсү исә Көј таңрысы (Таңгрехан) дахил имиш. Икинчи үчлүјү Күнәшин сағ вә сола ајрылмыш јарыглары—шүалары вә Горбустандыр. Онларын һамысы бир јердә Үчгорбустан адланмышдыр. Ојундан — төрәндән көрүнүр ки, мәрәсим иштиракчылары дағ, чај һимајәчи руһлара, Көјтаңрысына алгыш сөйләмәјә дәвәт олунурмушлар. Ојунда гајын ағачындан гајрылмыш мизин ајагларынын мүәјјән һиссәсинин јерә басдырылмасы да оба-даш галаг инамы илә сых бағлыдыр. Ајаглары јерә—торпаға басдырмагла обанын јерлә дә илишкәнлијини көзә чарпдырмаг истәмишләр.

Бу ојунда—мәрәсимдә түрк халгларынын чеврәни дәрк етмәләринин, инсанын миф көрүшләриндәки дүрлүк ајдынча көрүнүр.

Ашағыда да көрәчәјик ки, әразинин, јерин, чеврәнин руһунун—јијәсинин шәрәфинә ара-сыра оба-даш галағы дүзәлдирмишләр. Азәрбајчанын бир чох јерләриндә дағда, дағдөшүндә даш галыглары јығар вә һәрдән бөјүк даша чобанлар елат даға көчәркән она тапынармышлар. Белә даш галаглара Губадлы дајоңунда Гарачилли кәндиндә (бах шәкил № 1), јенә о рајоңун Сарыјатаг кәндиндә туш кәлмәк олур³⁰⁵ (бах шәкил № 2). П. А. Равинскинин³⁰⁶, Ј. Т. Қагаровун³⁰⁷ верилән билкиләрә көрә бир сыра түрк халгларында вә Монголларда јерин, чеврәнин шәрәфинә дә оба—дашгалаг дүзәлдирмишләр. Бура кими дејиләнләрдән ајдынлашыр ки, түрк халгларында

³⁰⁵ Бу дәлилләри вә фотошәкилләри бизә верән әдәбијјатчы Вәли Нәбијевә миннәтдарлығымызы билдиририк.

³⁰⁶ Ба х: П. А. Равинский. Сб. в честь семидесятилетия Г. П. Потанина. Зап. имп. русск. географический о-во по отд. этн. 1909, том XXXIV, сәһ. 576.

³⁰⁷ Ба х: Е. Г. Қагаров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 124.

да Европанын бир чох халгларында хусуси илә Јунаныстанда дашгалаг дүзәлтмәјин тарихи әскидир. О, ән әски миф көрүшләри илә сәсләшир. Һәтта ону Гермеслә бағламаг ајдынлашдырыр ки, дашгалаглар јунан халгынын мифоложи тәфәккүрлә јашадығы чағда да вармыш. Арашдырычыларын јаздыгларына көрә Европа халгларында дашгалаглар Дағ пәрисинин, јол таңрысынын шәрәфинә дүзәлдиләрмиш (дашгалаглар башлыча олараг һәр ики таңрынын шәрәфинә Јунаныстанда олмушдур. Европада чаниләрин, өзүнү өлдүрәнләрин гәбирләринин үзәриндә јарадылмыш дашгалагларла таңрыларын шәрәфинә дүзәлдилмиш дашгалаглар арасында бөјүк фәрг вар. Биринчи нифрәтдән, икинчи исә инамдан јаранмышдыр. Түрк халгларында јухарыда көрдүјүмүз кими обалар—даш галаглар Дағ таңрысынын, јер, чеврә руһунун—јијәсинин шәрәфинә, һәрдәнбир бөјүк гамларын-шаманларын, адлы-санлы икидләрин гәбири үзәриндә дүзәлдиләрмиш. Бизчә, икидләрин вә шаманларын гәбри үзәриндә оба-даш галағы јаратмаг сонракы чағларла бағлыдыр. Демәли, түрк халгларында оба јалныз мүсбәт сәчијјәли олмушдур. Дејилдији кими Обалардан вә онлара гојулмуш гајын ағачындан (һәрдән бир башга ағач да олурду) дүрлү рәнкли парчалар асырмышлар. Бу дуруму ирәлидә обалардан—даш галаглардан данышдыгда јад етдик. Обалардакы ағача бағланан парчалара чалама дејилирмиш. Түрк халгларында чаламанын шорларда јала³⁰⁸, чала, Телеутларда³⁰⁹ јалама точинләрдә чалама³¹⁰, тофаларда чалама³¹¹, салама, чалоба, салоба, далоба, салама вә б. фонетик сәсләнмәләри вардыр вә биз ашағыда бу сөзүн чәтин сөз ачымыны верәчәјик.

Алтајларын оба инамы һаггында А. В. Анохин јазыр ки, Алтајлар дағы ашаркән дағын ашырымында, кәдиндә «...өзләринә борч билирдиләр ки, бу дағын руһунун шәрәфинә (ту еези) даш вә еләчә дә будаг (гаралтма бизимдир—М. С.) гојсунлар. Беләликлә, даш вә будаг галағы јаранырды. Ора обого адланан парча вә ат

³⁰⁸ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, II һиссә, сәһ. 1878.

³⁰⁹ Јенә орада, I һиссә, сәһ. 164.

³¹⁰ Ба х: Н. Д. Алексеев. «Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири». Новосибирск, 1980, сәһ. 268.

³¹¹ Јенә орада, сәһ. 268.

түкү баглайырлар»³¹². А. В. Анохин чөл материалларына дајанага вердији билкидеки бир сыра инамлара, онун изләрине диггет јетирек. Чүнки бурада јад едилән инамлар обанын вә еләчә дә јад олуналарын миф сәчијјәсини ајдынлашдырмага јардым едир. Инамла бағлы бу адәтдә оба-дангалағы илә Дүнија ағачына (обаја ағачлар, будаглар гојулурду. Бу Дүнија ағачынын бәлкәсидир) инам биркә јад едилир. Сөзсүз ки, бу тәсадүфи дејилдир. Адәтдән көрүнүр ки, алтајлар обаја даш вә ағач будаглары да гојурмушлар. Мифоложи тәфәккүрлә бағлы ики инамын бәлкәсине обого адланан парчаја вә ат түкүнә туш олуруг. Демәли, дағ башындакы оба-ларда Дағ, Јер руһуна, таңрысына, Умај илаһәси илә Көјдән кәлән Дүнија ағачына, Күнәшлә бағлы, Күнәшдән сөнән ата биркә тапынырмышлар. Елә буна көрә дә обаја ат түкү дә гојурмушлар, Обаја, Дүнија Ағачына бағланан парча сөзсүз ки, јалама—чалама—салама—салоба-дыр. Парчанын рәнки јазылса иди, онда билинәрди ки, бурада даһа һансы таңры вә антропоморфик таңрылар да тапынырмышлар. Бағланылан парчанын рәнки гырмызы олардыса Күнәш, ағ Улкен, көј рәнкли олса иди Көј таңрысы јад едилирмиш. Инамла бағлы кәтирилән адәти јазыја аларкән парчанын рәнкине диггет јетирмәдикләриндән мифоложи көрүнүш һәртәрәfli ајдын олмур. Биз, Сибир халгларында да јаламанын—чаламанын—салобанын—салама-нын ағ вә көј рәнкдә олдуғуна туш олуруг. Сибирдә јашајан түрк халгларынын этнографиясыны, мифолокијасыны арашдыран Н. А. Алексеев јазыр: «Ағач будагларындан дүзәлдилмиш комадан азча аралыда овчулар бу јерин руһунун, јијәсинин шәрәфинә ағ вә көј рәнкли парчалардан тикилмиш чаламаны гајын ағачындан, сидир ағачындан, гара шам ағачындан асармышлар»³¹³. Диггет јетирин, Сибирдә јашајан түрк халгларында да чаламанын рәнки ағ, көјдүр вә бурада да чалама ағачдан, хүсусилә гајын ағачындан асылыр. Бу ағачларын һамысы түрк халгларында мифоложи инамларла бағлыдырлар. Тувинләрдә гајын ағачына бағланан парчаја чалама дејилир³¹⁴. Марағлыдыр ки, тувинләр Бөјүк ајы бүрчүнә төрән кечирәркән гурбанлыг гојунун бојнуна бағладылары парчаја да чалама

³¹² Анохин А. В. «Материалы по шаманству алтайцев». Л., 1924, сәһ. 147.

³¹³ П. А. Алексеев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 254.

³¹⁴ Ба х: В. П. Дјаконова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 174.

дејирмишләр³¹⁵. Демәли, белә чыхыр ки, гајын ағачына асылан вә гурбанлыг һејванын бојнуна бағланан парча чалама адланыр. Түрк халглары јалһыз Бөјүк ајы бүрчүнә дејил, бир чох мүнәсибәтләрлә обаларда вә онларын чеврәсиндә кечирдикләри ојунларда—ајиндә чаламадан истифадә едирдиләр. Чөл материалларына дајанага јазырлар ки, һејванларын, сүрүләрин сағлам олмасына, артымын уғурлулуғуна һәср едилмиш төрәндә һејваны обаа//оба-нын јанына кәтирилдиләр вә обанын гаршысында гојулмуш әтирли маддәләри јандырыр, онун башына үч дәфә доландырырдылар. Сонра удуг—мүгәддәс булағын (аржан) сујундан ағзына төкүрләр, бу су илә башына, күрәјиндән тутмуш та гујруғуна кими јујурлар. Башыны вә ајагларыны дағлајырлар вә «ардыч ағачынын түстүсүнә верирләр». Сонра гылдан һөрүлмүш бојун бағына (халтасына) рәнкли парча бағлајыб һејваны јенидән сүрүјә бурахырдылар. Бурадакы мифолокија илә, инамларла бағлы мәсәләләри чөзәләјек. Нә үчүн һәср олуномуш һејваны јахшы ијли түстүјә верирмишләр. Бунун бир сәбәби јохмушму? Түрк халгларынын инамларына көрә од (одун һејваны јандырма-масы үчүн төрәндә түстүдән истифадә олуномушдур) инсанлары, һејванлары, һәтта чансыз һәснәләри—шејләри пис, јаман руһдан тәмизләјәрмиш. Елә буна көрә дә бу вә башга чанлыны, һәснәни јаман руһдан тәмизләмәк үчүн ону одун арасындан кечирәрмишләр. Һәтта хағанларла көрүшмәк истәјән јабанчы елчиләри, тачирләри вә онларын һәдијјәләрини дә ики од арасындан кечирәрмишләр. Бизчә бу инама дајанага, һәср едилмиш һејваны үч дәфә түстүнүн чеврәсинә доландырырмышлар³¹⁶. Һејваны елә бу инамла бағлы түстүјә вермәклә ону јаман руһлардан тәмизләјирмишләр. Азәрбајчанда ијирминчи илләрә кими хәстә гарамалы сағалтмаг үчүн ону түстүјә верирмишләр вә куја беләликлә дә сағалырмыш. Одун јаманы, бәланы, азары говмасы инамыны хатырладан бир төрәни дә өтәри дә олса јад едәк. Ахыр чәршәнбә күнү тонгал галајыб үстүндән атланырмышлар ки, өтән илин дәрд-бәласындан тәмизләнсинләр. Одун үстүндән атлананлар дејәрмишләр:

«Ағрым-уғрум төкүлсүн,
Ода дүшүб күл олсүн.

³¹⁵ Јенә орада, сәһ. 178.

³¹⁶ Кенши билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Азәрбајжан мифик тәфәккүрүнүн гајнағлары», Бақы, 1983, сәһ. 132—192.

Кечмишдә мал-гараны да бу тонгалдан кечирирмишләр вә инанырмышлар ки, беләликлә һејван өтән илин дәрл-бәласындан гуртарыр. Төрәнлә бағлы ше'рдәки бир мәсәлә арашдырычыларын диггәтиндән јајынмышдыр. Ше'рдән ајдын сәур ки, одун үстүндән јалныз дәрди-бәладан гуртармаг үчүн атланмырдылар. Онлар оддан бәхтләринин ачылмасыны да («мәним бәхтим ачылсын») тәмәнна едирмишләр. Одун инсанын бәхтини ачмасы миф сәчијјәси чағымыза кими кәлиб чатмышдыр вә бу арашдырычыларын диггәтиндән јајынмышдыр. Лухарыда үч рәгәминдән данышмышыг. Аржаны—удуг—мүгәддәс булаг сујуну һејванын агзына төкмәк вә ону бу су илә јумаг да мифоложи көрүшләрлә илишкәлидир. Түрк халгларында су илк башлангыч сајылырмыш. Илк улу баба сујун да иштиракы илә јаранмышдыр. Нағыл вә дастанларда су ара-сыра инсаны көзәлләшидир. Сујун белә миф кејфијјәтини көз гаршысына кәтирәрәк одда (түстүдә) исе, јаман руһдан тәмизләниши һејваны суда да чимиздирмәләрәи ону мифоложи бахымдан даһа да тәмизләјирмиш. Белә бир мифоложи вә көрчәк тәмизләмәдән сонра онун бојнуна гылдан һөрүлмүш чаты, рәнкли парча (јулама) бағлајырмышлар. Әкәр һејванын бојнуна бағланан чатыат вә еләчә дә кечи гылындан һөрүлмүшсә онда бу мәсәләјә дә өтәри дә олса тохунмагы көрәкли сајырыг. Инама көрә ат Күнәшлә илишкәлидир, кечи исе Күнәшин истисини, јазы тәмсил едир. Онда һејванын бојнуна белә бир чаты салмагла ону Күнәшә, һејванлара јем верән, биткиләрә чан верән јаза, онун истисинә (јенә Күнәш) тапынырмышлар. Бу дејиләнләрдән дејәсән ајдын олур ки, ајры-ајры руһлара, илаһијә, танрыја һәср олунмуш һејваны нијә нахыра бурахырмышлар вә беләликлә дә бу һејван сүрүнү, нахыры хәстәликдән, бәладан, азардан вә с. јаманлардан горујармыш. Башга бир түрк халгында да обаја—дашгалага ат түкү бағламаг әдәти дә атын Күнәшлә илишкәли олдуғуна ишарәдир. Мисал үчүн алтајлар дағын ән уча јериндә оба—дашгалагы дүзәлдирләр вә ора ағач гојур, ип бағлајыр вә она парча (јалама—чалама—салоба—

³¹⁷ *Азәрбајжан фолклору антологиясы. Бакы, 1986, сәһ. 31.*

салама) вә ат түкү бағлајырлар³¹⁸. Ағачдан, хусусилә гајын ағачындан ип бағлајыб јалама асмаг јухарыда дејилдији кими, сөзсүз ки, Дүнја Ағачына инамла, тапынмагла бағлыдыр. Алтајлар јурдун гаршысында ики гајын ағачы дикәлдир (дејәсән, ағачын ики олмасы дуал тәшкилат гурулушуна ишарәдир), онларын арасындан ип бағлајыр вә орадан јалама—салоба—чалама асырлар³¹⁹. Ашағыда да јаламанын Дүнја Ағачынын бәлкәси олан гајын ағачындан асылмасына туш олачағыг. Диггәт едиләрсә јалама—чалама башлыча олараг обаја гојулмуш гајын ағачына бағланармыш. Бу да белә бир фикир јүрүтмәјә јөнәлдир ки, түрк халгларында Дүнја Ағачы дағ, јер, јер руһу, јијәси, танрысы биркә дүшүнүлдүјүндән онлара да биркә јалама асмышлар.

В. В. Радловун јалама сөзү һаггында вердији билки мараг доғурур. О, јазыр: «Ики гајын ағачы арасындан ипдән ијирми парча (јалама—М. С.) асылмыш, онларын ортасында мүгәддәс һејван көрүнүшү вар». Бу билкијә диггәт јетирәк: биличинин билкисиндән ајдын олур ки, јалныз гајын ағачындан вә обадан асылмыш парчаја јалама дејилмир. Јалама бир сыра инамларын шәрәфинә асылырмыш. Бураја Дүнја Ағачынын бәлкәси гајын ағачындан асылмыш ијирми парча вә һејван көрүнүшлү парча да дахилдир. Бу сонунчу билкијә биз јалныз В. В. Радловда туш олуруг. Тәәссүф ки, биличи һејванын һансы һејван олдуғуну демәмишдир. Нәр һалда етимал етмәк олар ки, чалмаларын ортасындан асылмыш һејван көрүнүшү зооморф онгонлардан биридир. Инанмаг олмур ки, зооморф һејван олмајан шәкли мүгәддәс ипдән, јаламаларын јанында асылсын. Беләдирсә, онда јалама, зооморф онгонла—һејванла бу вә башга шәкилдә бағлы имиш. Демәли, В. В. Радловун билкисиндән ајдынлашыр ки, јалама Дүнја Ағачынын, зооморф һејвана инамын бәлкәси имиш. Апарылан арашдырма көстәрир ки, јалама—салоба—чалама, долама аиләни, соју горујан руһла, танры илә вә башга инамларла да бағлыдыр. Көрүндүјү кими јалама чох јөнлүдүр. Биз онларын бир сырасыны јад едәк. Алтајлар гам-шаман дәфинә јалама—салоба бағлајырмышлар³²⁰. Нә үчүн дәфлә јалама—сало-

³¹⁸ *Ба х: В. И. Вербицкий, «Алтайские инородцы». М., 1893, сәһ. 43.*

³¹⁹ *Јенә орада, сәһ. 43.*

³²⁰ *Ба х: А. М. Сагалаев. «Мифология и верования алтайцев», Новосибирск, 1984, сәһ. 24.*

ба, долама баглайрмышлар? Арашдырычылары диг-тэтиндэн јаынан бу мәсэләни биз белә ајдынлашдыры-рыг: гам-шаман дөфлә ојун-ајин, төрән кечирирмиш. Дөфинин тәсирли көрүнмәси үчүн күчлү инамларла бағлы онгонларын, таңрыларын онларын бөлкәсини дөфин үстүндә шәклини чәкдирәрмиш, бир сыра эләмәт-ләрини дөфин јаһында асармыш. Мисал үчүн гам дөфи-нин үзәриндә фәләјин чәрхинин вә онун чеврәсинин ичин-дә јералты, јерүстү дунјанын вә орада мифлә бағлы бир сыра шәкилләр чәкирләрмиш³²¹. Бу шәкил түрк халгла-рыннын јагадылыш—космогоник көрүшләри илә уграшан-ларын диггәтиндән јајынмышдыр. Гам-шаман дөфинә јаламанын бағланмасы да јаламанын миф көрүшлә бағ-лылығыны көстәрир. Әкәр көз гаршысына кәтирсәк ки, јалама—салоба јаман руһлары говур, онда дөфдән ја-ламанын—салобанын асылмасы сәбәби даһа да ајдын-лашыр. Гам јаламаны—салобаны дөфдән асырмыш ки, јаманы, бәланы говсуи, јахшылығын гәләбәсинә јардым етсин. Чүнки јалама Күнәшлә, одла илишкәлидир.

Јухарыда јаздыг ки, јалама—салоба аиләни горујан инамлардан имиш вә бир чох инамларла бу вә башга шәкилдә бағлы олмушдур. Бир сыра биличиләрин чөл материалларындакы дәлилләр буна јахшы өрнәкдир. В. П. Дјаконова Тувинләр арасында топладыгы матери-аллара дајанараг јазыр ки, Тувинләрин Гарахолы сој-бирләшмәсиндә, голунда чалама вә саран аиләни гору-јан сајылырмыш. Арашдырычынын тәсвир етдији чалама узун, енсиз дүрлү рәнкли парчадан кәсилмиш лентдир. Чаламаны јурдун гапысыдан асармышлар ки, јаман руһлары говсуи. Чаламанын—јаламанын—салобанын јаһындан һәмишә ағ рәнкли бир дәстә лент—саран асар-мышлар. Сараны јурдун габағында чыхышда сағда, сол-да асармышлар³²². Саранын ағ рәнклә олмасы сөзсүз ки, онун Үлкенлә бағлы олдуғуну көстәрир. Инди Саранын сөзачымыны верәк: Дејәсән, «саран»—«сар» вә «ан» тәркибиндән јаранмышдыр. Сарын түрк дилләриндә «күч», «тәмиз», «пак», «чәсарәт», «гочаглыг», «икид-лик»³²³ анламлары вардыр. Икинчи тәркиби «ан» исә сифәт дүзәлдән шәкилчидир. Белә олдуғу һалда, «сар+ан»

³²¹ Ба х: Мирәли Сејидов. «Гызыл дөјүшчү»нүн тәлеји», Бакы, 1984, сәһ. 44.

³²² Ба х: В. П. Дјаконова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 208.

³²³ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, IV чилд, I һиссә, сәһ.

күчлү, тәмиз, пак анламлыдыр. Јалама—чалама—сало-ба илә ағ рәнкли сараны асмагла халг јурду, еви, соју күчлү, пак, чәсарәтли Үлкенин горудуғуну билдирмәк истәмишдир.

Дејилдији кими, асылан чаламаларын бириндә һејван шәкли олур. Башга бир арашдырычынын експедиција материалларында дејилир ки, Јагут овчулары овда угур-сузлуга уграјаркәп тәмизләмә ојуну-ајини чылгаан ке-чирирләр. Ојунда ики мстр һүндүрлүјүндә ағачын ба-шында адам үзүнүн ағачдан јонулмуш шәкли гојулур. Чылгаанын гаршысында рәнкли јалама—салама асыр-лар³²⁴. Биз јаздыг ки, бир чох түрк халгларында ортадан асылан јаламада һејван шәкли олур вә бунун зооморф онгон олдуғуну еһтимал етдијимизи дә сөјләдик. Инди биз башга бир дурум илә туш олуруг. Јагут овчулары чалама илә инсан симасы јонулмуш ағачын гаршысын-да пак олма, тәмизләмә—чылгаан ојуну кечирәрмиш-ләр. Дејәсән, ағачдан јонулмуш Таңрынын үзүдүр. Бу дәлилә дајанараг демәк олар ки, чалама илә кечирилән ојунлар—ајинләр илкин бу вә башга зооморф онгонла, сонралар исә таңры илә «кечирилирмиш». Бәллидир ки, заман кечдикчә бир сыра зооморф онгонлары таңрылар әвәз етмишдир. Демәли, мәһәви тәмизләмә ојуну—аји-ни да јалама—чалама илә кечирилирмиш.

Бир чох түрк халглары, о сырадан јагутлар, алтајлар, теленгитләр, тофалар, тувинләр вә б. чалама—јалама—салоба—ја гурбанлыг верирдиләр, чалама асырдылар ки, ов руһу, таңрысы онлара ачысын. Овда угурсузлуг овчулугла да уграшан халг үчүн проблем иди. Илкин чағларда ов онун үчүн һәјат мәсәләси иди. Елә буна кө-рә дә белә халгларда ов руһу, ов таңрысы башлыча руһ-лардан, таңрылардан олмуш вә һәмишә ону разы сал-маға чалышмышлар. Һәтта бир сыра түрк халглары ов таңрысына нағыллар сөјләјәрмишләр. Овун угурлу ол-масы үчүн Монгул—Тайга, Гара Хола, Тувин овчулары ағачдан гајрылмыш команьн чыхачағында чалама асар вә она гурбанлыг верәрмишләр³²⁵. Түрк халглары тәкчә обанын, овун руһунун, таңрысынын шәрәфинә чалама—

³²⁴ Ба х: Гурвич И. С. «Охотничьи обычаи и обряды у населения Оленеского района». В кн. «Сборник материалов по этнографии Якутов», Якутск, 1948, сәһ. 78.

³²⁵ Ба х: Л. П. Потанов. «Материалы по этнографии тунцев ра-йонов Монгул—Тайга и Кара Холя». В кн. труды Тувинской архео-лого-этнографической экспедиции, т. I, материалы по археологии и этнографии Западной Тувы. М.—Л., 1960, сәһ. 234.

жалама—салоба асмырдылар. Олар Тајга руһунун шәрәфинә дә чалама — жалама (елама) асырдылар³²⁶.

Н. А. Алексејев ов адәтләриндән данышаркән мараглы бир билки верир. Оун јаздыгына көрә јагутлар ова чыхмаманышдан габаг гаранлыг мешә руһунун «азад сәрбәст» оглунуц, «азад, сәрбәст» гызынын шәрәфинә салама—чалама—жалама асырлар. Ики ағачын арасындап әл чатап һүндүрлүкдә иш асырлар вә она довшан дәриси, ағ атын түкүнү, ағачдәлән гушун түкүнү асырлар³²⁷. Диггәт един: бу адәтдә дә ағ атын түкү асылыр. Бәллидир ки, ағ, боз рәнкли һејванлар, еләчә дә атлар үстүн сајылырмышлар. Чүнки бу рәнк Үлкәнә аид иди. Елә буна көрә дә әфсанәләрдә, нағылларда, дастанларда, ағ, боз атлары мүгәддәсләндирмишләр. Тарихдән билирик ки, түрк хаганлары, бөјүк икидләри дә ағ, боз ат минмишләр. Бу төрәиләрдәки довшан дәриси уғурлу ова ишәрәдир, ағачдәлән гушу исә дејәсэн зооморф онгондур. Верилән билкидән белә чыхыр ки, Јагут овчулары овун уғурлу олмасы үчүн салама—жалама илә бирликдә ағ рәнкини вә атын јијәсини, онгонлары јад едирмишләр. Белә дүшүнүрмүшләр ки, онлар овун уғурлу олмасына јардым еләчәкдир. Бир сыра түрк халглары мәишәтләри, тәсәррүфатлары илә бағлы олараг Су руһуна, Су јијәсинә (Суч езибизчә, суч јох, сув олмалыдыр) чалама асырлар. Мисал үчүн, башлыча тәсәррүфат мәшгулијәтләри балыгчы олан Тофалар Сув (Суч) езинә—су јијәсинә, таңрысына овдан габаг белә төрән кечирирдиләр. Ова башламаздан өнчә чајын саһилинә гајын ағачы гојурдулар вә ағача рәнкли парчалар—чалмалар асырдылар. Јазыг ки, арашдырычы чалмаларын нә рәнkdә олдуғуну јазмыр. Бизчә, бу чалмалар ағ (Үлкәнни рәнки), гырмызы—сары (Күнәшин рәнки), Көј (көј таңрысынын рәнки) рәнки олмалы имиш. Тофалар чалма асдыглары гајын ағачынын јанында тонгал галајырмышлар вә ода чај, сүд сычратмагла, јағ төкмәклә су јијәсинә гурбан верирдиләр³²⁸. Тофаларын төрәнинә, ојунуна диггәт јетирәк. Бурада да башга түрк халгларында олдуғу кими гајын ағачынын, чалманын гаршысында од јандырыб она гурбанлыг верирдиләр. Демәли, тофалар башга

³²⁶ Ба х: Н. А. Алексејев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 266.

³²⁷ Ба х: Н. А. Алексејев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 248.

³²⁸ Ба х: Б. Е. Петри. Промыслы у Карагас. Иркутск, 1928, сәһ. 45—46.

түрк халглары кими гајын ағачы, чалма илә биркә ода (од Күнәшин бәлкәсидир), од таңрысына тапынырмышлар ки, ов уғурлу олсун.

Оба илә сых бағлы олан жалама илә илишкәли кәтирилән материалларда жалама—чалама—салобанын дүрлү фонетик сәсләнмәләрини јад етдик. Сөзүн илк сәсини мүхтәлиф олмасы (ј, д, ч, с вә с.) «ј»-нын, «ч»-нын, «с»-нын, «д»-нын түрк дилләриндә сөзөпүндә әвәзләнмәси илә бағлыдыр. Инди, имканымыз дахилиндә, жаламанын сөзачымыны—етимоложисини верәк. Чүнки жаламанын сөзачымы обанын мифоложи сујумуну даһа да ајдынлашдырмаға јардым едир. Елә буна көрә дә жалама һағында данышдыг. Биз жаламанын—«јала» вә «ма» төркибләриндән јарандыгыны дүшүнүрүк, «јал//јала» бир чох түрк дилләриндә алов (пламя) демәкдир³²⁹. Азәрбајчан дилиндә јал+ов варианты вар. (Оун «чала» сәсләнмәси илә гам-шамаң дәфиндән асылы парчаја—чала+ма-ја дејилир). Бир сыра түрк дилләриндәки јалбыс—јал+быс да алов демәкдир³⁰³ вә бу сөzlә бир јувадан олан јалбыш—јал+быш аловлу, одлу аңламлыдыр. (Јалбысла јалбыш сөzlәриндә сонда «с» сәс дәјишмәси олмушдур). «Ал»-ын түрк дилләриндә «уча» аңламы да вардыр вә бу сөздән бир чох мүрәккәб сөzlәр јаранмышдыр. «Ал» сөзүнүн ачыгдан-ачыға учалыгы билдирән аңламына бир өрнәк көстәрәк. Јереванда азәрбајчанлылар арасында јајылмыш Азәрбајчан әски маһныларындан бириндә дејилир:

*«Ирэванын ал јохушу,
Кедәр јазы, кәләр гышы,
Ширин олар јар өпүшү, — вә с.*

Мүрсәл Һәкимов «Ал дәрвиш» адлы нағыл топламышдыр. Бу нағылын адындакы «Ал» да учалыгы билдирир.

Бир чох түрк дилләриндә «ал»-ын иштиракы илә учалыгы, удуглуғу—мүгәддәслији билдирән сөzlәр јаранмышдыр. Мисал үчүн, Алтај (уча дағ), Алаш—Ал+аш (учалыға тај) дағ адларындакы «ал» (учалыг) башлыча төркиб кими иштирак едир. Түрк дилләриндә чох аңламы «ал» сөзүнүн «јүксәк» «уча»³³¹, алтајча «һүндүр», «уча», «гүдрәтли», «улу»³³² аңламлары вардыр. Көрүнүр

³²⁹ Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III ч, I һиссә, сәһ. 153.

³³⁰ Јенә орада, сәһ. 188.

³³¹ Туркменско-русский словарь, М., 1968, сәһ. 42.

³³² Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, I чилд, I һиссә, сәһ. 349.

ки, биллчилэр «ал» сөзүнүн бу аңламларыны көз гаршысына кәтирэрэк жазырлар ки, Алтај—Учалыг (ал-уча «тај-тау-таг» даг демәкдир) аңламлы олдугуну жазырлар³³³. Елә Алаш (Ал+аш) дагынын тәркибиндәки «ал»-да-учалыгы, жүксәклији, гүдрәти билдири. «Алаш»дакы «ал» дежилдији кими учалыгы «аш//әш-ин исә «тај», «дост» аңламы вардыр. Онда Ал+аш учалыга, гүдрәтә тај демәкдир. Алтајча Ал+тај+га—Ал+тајга—улу, бө-јүк, сылдырым гајалы даг вә сләмә дә улу, уча даг аңламындадыр³³⁴. Азәрбајчанлылар ара-сыра удуглуғу, учалыгы билдирмәк үчүн «ал» сөзүндән жарарланмышлар. Товуз рајонундакы Алдәдә (Ал+дәдә) бир ады буна өрнәк ола биләр. Ал-дәдә—уча, улу дәдә демәкдир.

Жаздыг ки, «ал»ла, јал бир сөздүр, бир јувадандыр вә «уча», «алов» аңламы вар. Ашагыда көрәчәјик ки, «ал» дежиләркән, уча од, Күнәш көз гаршысына кәтирилирмиш. Азәрбајчан дилиндәки ав+о (ал+ов) јалов фонетик варианты да вар), ал+дүз (алгыш) јав—ата= (јал+ама) сөзләриндәки ал//јал тәркибләри Ал+басты, Ал+арвады (бу сөзүн Ал варианты да вар) сөзләриндәки ав//ал, јав//јал-ла сјии сөздүр. Бир сыра түрк дилләриндә јал—јала-ын од, алов, аңламы вардыр. Јери кәлмишкән јазаг ки, Азәрбајчан халг рәгси «јаллы»нын ады да, јал (јала)-ла, одла илишкәлидир. Онда јаллы—јал+лы, од+лу, ав+лу, јал+ов»лу демәкдир. Дејәсән, әски азәрбајчанлылар одун, аловун (бурада күнәш дә көз гаршысына кәтирилирмиш, Ола билсин илкин рәгс башлыча олараг Күнәшлә илишкәли имиш) шәрәфинә јаранмыш төрән рәгси имиш. Сонралар Күнәш, од инамы илә бағлы төрән—мәрасим рәгси ади ојуна, рәгсә чеврилмишдир. Бу-нун да бәлли сәбәби вар: биринчи, инсанда дүнјәви һиссләр вә бу һиссләрлә бағлы сәнәтә мејл күчлү олур. Бу да төрән-рәгсинин дәјишилмәсинә, топлантыларда ојна-нылмасына кәтириб чыхармышдыр. Икинчи сәбәб исә одур ки, мәрасим—рәгси Күнәшә, ода тапынма илә бағлы имиш. Бу инам эәифләдикчә рәгс дә дүнјәвиләшмишдир. Сөз јох ки, бу төрән рәгси заман кечдикчә тәкмилләшмиш, инамла бағлы пантамимија, мимик һәрәкәтләр азалмыш, сонралар галыг һалында галмыш, дејәсән лап

³³³ Бах: М. Мурзаев. «Орономия внутренней Азии. Орономия. Советские ученые к X международному конгрессу ономастических наук, Вена, 1969, сдл. 39.

³³⁴ В. В. Радлов. Көстәриләни әсәри, I чилд, I һиссә, сдл. 399.

из шәклиндә өзүнү горумуш, онун јеринә дүнјәви һиссләрлә бағлы һәрәкәтләр кәлмишдир. Јаллы рәгсиндәки бир һәрәкәтә дә диггәт јетирәк. Оба вә башга ојун—төрәнләрдә көрдүк ки, һәмишә бүтүн төрәнләр јалама—чалама—сааоба—салама јайлыгы илә кечириллирмиш. Бу парчалар, јайлыглар исә адәтән гырмызы, көј, ағ рәнкдә олурмуш. Бизчә, јаллы рәгсиндә дә рәгсин башчысынын әлиндәки ағ, гырмызы рәнкли әл јайлыгы, парча вахты илә јалана имиш, сонралар онун миф сәчијәси унудулмуш рәгсин бир әламәтинә чеврилмишдир. Демәли, јаллы рәгси Күнәшлә, одла, аловла—јаловла илишкәли төрән рәгси олмушдур. Елә буна көрә дә рәгс јал+лы—одлу—аловлу адланмышдыр. Јаллы заман кечдикчә дүнјәви рәгсә чеврилмишдир.

Садаланылан сөзләрдәки (Ал-басты, Ал-арвады, алгыш, ал-ов, ј-ал-лы, ј-ал-ама) ал//јал жүксәклији, оду билдирир. Ал+гыш—ын сөзачымы, ал-ын аңламыны даһа да ајдынлашдырачагдыр. Алгышын «ал» тәркиби дежилдији кими «уча», «јүксәк», «гыш» тәркиби исә гаргыш—гар+гыш-дакы гыш-ла бир аңламдадыр, бир көкдәндир. Дејәсән, һәр ики сөздәки «гыш» нә вахт исә «сәси», «сөзү» билдирмишдир. Елә Азәрбајчан дилиндәки «гыш+гырмаг» фе'ли дә фикримизин доғру олдугуну көстәрир. Заман кечдикчә «гыш» ајрыча јашамамыш бу вә башга сөзүн тәркибиндә чағымыза кими кәлиб чыхмышдыр. Онда алгыш — уча сәс, гүдрәтли, жүксәк сәс демәкдир. Азәрбајчан дилиндәки бир дил дәлили дә фикримизин доғрулуғуна јардым едир. Түрк халгларынын чохусу әрәб сөзү дуа әвәзинә «алгыш» јә'ни, гүдрәтли, уча сөз дејирләр. Гаргыш исә башга аңламдадыр. Гар+гыш-дакы, гар-а дејәсән, «Гара» сөзүдүр, «гара» вә гыш бирләшәркән ондакы сон «а» вургусуз галмыш вә беләликлә дә дүшмүшдүр. Бизчә алгыш уча, гүдрәтли сөз, гаргыш исә күчлү (гарагышгырыгда олдуғу кими), пис, јаман, хош олмајан сәс, сөз демәкдир. Јери кәлмишкән јазаг ки, Короғлунун атасы Алы—Ал+ы кишинин ады да ал—ла бағлыдыр. Ал+ы киши јә'ни «уча, улу киши» аңламындадыр. Ал—јал—јала (од алов) вә бундан јаранан «јал+ама» Күнәшлә бағлыдыр. Апарылан арашдырма көстәрир ки, Ал (Аларвады) да Күнәшлә илишкәли илаһә олмушдур. О, илкин јахшы истәр илаһә дә олмушдур. Сонралар дејәсән, ана хаганлығынын арадан көтүрүлмәси илә бағлы олараг онун пис истәр јөнү үстүн кәлмишдир. Демәли, топлумсәл һәјатдакы һадисә-

ләр Ал (Ал арвады)-ын мифик кејфијјетини дәјишмишдир, ону аиләнин, артымын, гадынын (бојлунун өлдүр-мәси) дүшмәни кими јенидән бичимләндирмишдир. Анчаг буна бахмајараг, о, неч олмаса јалныз өз адындакы илкин миф сәчијјәсини сахламышдыр.

«Оба» илә сыхы бағлы јалама—чалама—салоба сөзүнүн сөзачымыны даһа да ајдынлашдырмаг үчүн ал—јал—ла илишкәли бир миф образыны да јад едәк. Түрк халгларындан Гитанларда Ал (арвады) кими Күнәшлә сых бағлы иләһәјә Гырмызыхатун—гадын дејирләр (јада салаг ки, «ал» сөзүнүн аламларындан бири дә гырмызыдыр). Биз Ал арвады—Албасты илә илишкәли бөлүмдә бу барәдә јаздығымыздан бурада лап өгәри јад едик. Нәр ики образ Күнәшлә илишкәлидирләр, елә буна көрә дә биринә Ал//Ал (гырмызы) уча, о биринә исә Гырмызы хатун (гадын) дејирләр. Демәли, јаламадакы «ал»-дакы «ал» Күнәшлә илишкәлидир. Дејәсән, ајдын олур ки, нә үчүн оба вә башга ојунларда, төрәнләрдә јалама—чалама—салоба јад едилер. Чүнки чалама—јалама Күнәшин бәлкәсидир.

Гам-шаман вә ондан габагкы инамларла сәсләшән Ал арвады (тубалылар Албыс, алтајлар Алмыс, јагутлар Албас, гырғызлар, татарлар, команлар Албыс, түркләр Алгарысы дејирләр) илкин инамларла, миф тәфәккүрү илә бағлыдыр. Ал//јал вә онун иштиракы илә јаранмыш сөзләр улулуғу, удуглуғу билдирмишдир. Бу вә башга сөз ал//јал-ын јухарыдакы доғма аламларынын әксинәдирсә, бу сөзүн сонрадан газандығы аламыдыр. «Јал»-дан јаранан Азәрбајчанда јер, чај адлары вардыр. Мисал үчүн неч бир фонетик дәјишиклијә уғрамадан Азәрбајчанда Јалама адасы, Јалама адлы јер вар. Губанын ичиндән ахан чај Гудјал—Гуд+јал чај адланыр. Гуд+јал адындакы «гуд», «гут»-ун фонетик («д»-нын «т»-јә кечмәси дил һадисәси) сәсләнмәсидир. Бәллидир ки, түрк дилләриндә «д» «т»—әвзәләнмәси һадисәси фонетик һалдыр. Гуд (гут)-ун «бәхт», тале, хошбәхт бир нәснәнин мајасы, күч аламлары да вардыр. Онда гуд (гут)+јал хошбәхтлик, күч оду демәкдир. Јал//ал-ын уча аламы көз гаршысына кәтириләрсә онда Гудјал//Гут+јал «уча маја» демәкдир. Демәли, халг ону чөлләрин, әкиләрин уча мајасы, јәни мүгәддәс мајасы сажмышдыр. Јал//ал-ын вә ондан јаранан мүрәккәб сөзләрин аламларындан јал//јаланын аламы ајдынлашды. Јаламанын икинчи тәркиб һиссәси «ма» (јала+ма)-дыр.

«Ма»-нын түрк дилләриндә, о сырадан ујғур дилиндә «төрәдән», «јарадан»³³⁵ аламы вардыр. Онда јалама (фонетик сәсләнмәләри салама, чалама, долама вә с.) од (јал//јала), алов јарадан (ма) јарадычы од демәкдир. Бизчә, бу сөзлә халг Күнәши, оду јараданы көз гаршысына кәтирмишдир. «Оба»ја бағланмыш вә онун јанындакы гајын ағачларындан асылмыш јалама Күнәшин, одун јараданлы јарадычы оду, еләчә дә рәнкиндән асылы олараг бу вә башга руһун, тапрыннын да бәлкәси сажылмышдыр. Сөзсүз ки, јалама—чалама асмагла Күнәшә, онун јердәки бәлкәси ода тапынырмышлар. Оба ојунунда—ајининдә бир нечә инам биркә јад едилрмиш вә көрүнүр ки, бурада Күнәшә дә тапынмыш вә төрән рәгси (јаллы) ифа едә-едә илкин чағларда пантамимија, мимика илә Күнәшә, обаја истәкләрини, амачларыны билдирмишләр. Јалама—чалама—салама сөзүнүн бир варианты да «салоба»дыр. Бу вариантлардакы илк сәсләр «ј», «ч», «с» бир-бирини әвзәләјән сәсләрдир. Онда салоба вә саламадакы сал//сала, јал//јала-нын сәс әвзәләнмәсиндән јаранмыш вә о да «од», «алов», учалыг демәкдир. Онда «Салоба»—сал—оба, сал—од, алов вә «оба» сөзүндән јаранмышдыр. Ашағыда көрәчәјик ки, обанын күчлү, горујучу аламы да вардыр. Онда салоба—сал—оба күчлү, горујучу ода, алов демәкдир.

Инди оба сөзүнүн түрк халгларында башлыча олараг һансы инамла илишкәли олдуғу вә «оба»нын сөзачымыны ајдынлашдырмаға чалышаг. Арашдырычылар «оба», онун фонетик сәсләнмәләринин сөзачымына—етимолокијасына киришмәмишләр. Биз обанын сөзачымыны ајдынлашдырмадан габаг чалышачағыг ки, онун һансы инамларла илишкәли олдуғуну кәстәрәк. Јухарыда чоханламы, «оба» сөзүнүн түрк халгларында «дашга-лаг», «гурган», «тәпә», «төкмә тәпә» (јапма тәпә), дағ, дағ тәпәси, дағларда јәј отлағы, сој ады, кәнд, јашајыш јери, аул вә с. аламларыны јад едик. «Оба»нын белә чох аламлы олмасы сөзсүз ки, онун әски тәфәккүрдәки мөвгәји, јери вә тарихән кечиб кәлдији јолда һәрдән тарихи һадисәләрин кедиши илә күчлә, һәрдән исә тәбии јолла газанмышдыр. Оба вә онунла илишкәли јалама, гајын ағачы чох әски чағларын көрүшләри илә сәсләшир. Биз газандығы аламларын, көрүшләрин башлычала-

³³⁵ Ба х: В. В. Радлов. Кәстәрилән әсәри, III чилд, I һиссә, сәһ. 153.

рыны јада салаг. Азәрбајҗан халгынын сојкөкүндө дуран сојларын, гәбиләбирләшмәләринин әски чағларла сәсләшән инамларына, анимист, тотемист—онгончулук көрүшләринә, еләчә дә гәбиләнин кечиб кәлдији дуал тәшкилат гурулушунун ганунларына көрә сојун, бир сыра тәбиәт һадисәләринин көкү, кени бирдир вә бу көкдән ајрылмырлар, анчаг һачаланырлар. Көк-кен тәбиәтдир, чеврәдир, орда баш верән олајлардыр—һадисәләрдир. Тәбиәт һачалаһманын, ајрылмаһын, әкликләрин елә бил аһасыдыр. Тәбиәт, чеврәдәки бу вә башга варлығын өлүмүнүн, јох олмасынын, еләчә дә һәјата кәлмәсиндә, вар олмасында сәбәбкардыр, бу һадисәләрин јарадычысыдыр. Демәли, һәр ики һадисә өлүм, јох олмаг, олум, вар олмаг онда баш верир. Белә бир көрүшдән ајдышлашыр ки, дуал тәшкилат гурулушунун вә Азәрбајҗан сојкөкүндә дуранларын тәфәккүрүндә тәбиәт, чеврә һәм дә јарадычы аһадыр. Анчаг улу бабалар бу јарадычы аһанын башга бир кејфијјәтини дә көрмүшләр. Бу аһа—тәбиәт өзүнүн јаратдығынын, төрәтдијинин гәнимидир. Белә олдугда јох олмагла, өлүмлә олумун, дирлијин, вар олмағын бир јердә үз-үзә кәлмәси, бир аһа бәтлиндә олмасы иһаһына вә әкликләр дүшүнчәсинә көрә ганундур вә елә бурадан да чыхыш едәрәк белә бир фикир јаранмышдыр ки, һәјатда баш верән олај—һадисә (шәрти олараг буну ушаг адландыраг) доғулан ушаг вар олмаг, һәјатын даһамы үчүн һәјат чәрхинин—фәләк чәрхинин дөвраныны даһам етдирир. Јери кәлмишкән јазаг ки, ола билсин елә тәбиәтдәки тәбии һадисәләрдән доғулан бу дүшүнчәләрә, көрүшә, гәһәтә көрә әски түрк—азәрбајҗанлы сојларында, гәбиләбирләшмәләриндә вахт аһлајышы да бунула бағлы олмушдур. Бу дүшүнчә белә бир фикир сөјләмәјә имкан верир ки, тәбиәт өзү јарадырса, өзү дә јаратдығынын гәнимидирсә, ону өлдүрүрсә онда јашајан мөвчуд аһ јалһыз тәбиәт өз бәтниндә оланы доғана кими јашадыр. Јеничә доғулан өзүндән габаггы аһы өлдүрдүјү кими өзү дә өзүнүн гәнимини кәләчәјин аһыны јарадыр вә беләликлә аһлар, вахтлар бир-бирини әвәз едир, һәјат ирәли кедир, әвәзләһмәләр һәјатын чәрхини ирәли итәләјир. Белә дүшүнчәләр әски түрк халғларынын, о сырадан азәрбајҗанлыларын вахт, заһан аһлајышыны, һәјата диалектик бахышынын көкүндә, өзүлүндә дурур вә елә буна көрә дә әски азәрбајҗанлылар аһы, заһаны вә ону тәмсил едән вахты мифләндирмишләр. Оһа јарадычы, горујучу кими бах-

мышлар. Белә көрүш аһағыда көрәчәјимиз кими өз әксини «оһа»да да тапмышдыр. Вахтын, заһанын, аһын белә аһлајышынын әски јунанларын заһан аһлајышы илә сәсләшмәси көстәрир ки, бу һәјата, чеврәјә мүнәсибәтдә, һәјаты дәрк етмәкдә тәфәккүрдәки јахынлыгла бағлы олараг көрүшдә (дәрк етмәдә) тиположи һадисәдир. Әски азәрбајҗанлынын сојкөкүндә дуран сојлар, гәбиләбирләшмәләри дүшүнүрдү ки, чәрхин дөвранынын, башга сөзлә, вахтын ирәлиләмәси, һәјатын даһамы үчүн јени аһ доғулмалыдыр. О, јашајышы ирәли итәләмәлидир. Јени доғулаһ кәләчәкдә доғулачаг аһын аһасы, төрәдәни, јараданыдыр вә еләчә дә јаздығымыз кими кәләһ аһ һеч бир күзәштә кетмәјәндир, онун гәнимидир. һәјаты белә идрак етмә, оһа тәбии диалектик бахымдан, мүнәсибәтдән доғурду. Бу ишығлы көрүш чағы үчүн вә еләчә дә бир һечә јүзилликләр боју ирәлијә атылаһ аддым иди вә бу аддым иһсанын өзү-өзүнә иһанмасына, өзүнәиһам кими фикри јарадыр, ону јүксәлдирди. Аһы иһсан елә билрди ки, өзүнү, чаныны. (иһсаны) јарадан, өзүнүн ирәдәсинин аз-чоһ јијәси олаһ онгон, таһры иди. Бу фикрин иһкишафы кәтириб оһа чыхартды ки, о, бу фикрин иһкишафы кәтириб оһа чыхартды ки, о, бу «јарадычы»лар сырасында јер тутмаға башлады. һәјата, онда долашаһ һадисәләрә, иһамлара, еләчә дә өзүнә белә чәсарәтлә јанашма иһсанда иһтәр онгончулуға (тотемизмә), иһтәрсә дә чоһ таһрычылыға, тәк таһрылыға тәбии гаршыдурма, тәбиәтдән кәләһ гаршыдурма кими бејүк, јенилмәз, иһсаны шәрәфләндирән иһсини, фикрини јарадырды вә беләликлә дә онда онгон, таһры олмаг иһтәјини доғурурду, өзүнәиһам иһсини, дүјғусуну, фикрини даһа да күчләндирди. Демәли, иһсан иһанырды ки, о, һәјат чәрхинин дөвраныны, һәјатын кедишини ирәлиләдә биләр вә доғулаһ чағ, заһан, вахт тәзәләһир (доғулаһ аһ—ушаг) јараныр, һәјат даһам едир. Иһсан иһанырды ки, доғулмуш аһ мүтләг өлүмә мөһкум олмуш вахты, заһаны, аһы јениси илә, һәјатла, вар олмагла дә јишир. Беләликлә, әвәзләһмәләр сонсузлуғу—вахт сонсузлуғуну јарадыр. Көрәчәјимиз кими «оһа» илә бағлы көрүшләрин бир сырасы јухарыдакы халғ тәфәккүрү илә сәсләшир. Оһа илк вә ола билсин оһа јахын иһамлар дүһјасыны кечдикчә јени-јени иһамлара, иһам чаларларына јијәләһир, өзүнүн бир сыра өз һәјат габилијјәтли көрүшләрини һәјат бурулғанында гојуб ирәлиләмишдир. Бу мифоложи һадисә әксинә дә ола биләр. Оһа иһкин бир чоһ иһамлары өзүндә топламыш, заһан кечдик-

чә инамларын бир сырасы ајрылмыш, ајры бахымсыз инама чеврилмиш, онлардан елэләри олмуш ки, оба илә илишкәләрини гырмамышдыр. Мифолокија аләминдә белә дурума туш кәлмәк олур. Миф инамынын, образынын аз-чох дәјишилмәси топлумсал көрүшләрлә, онларын сојбирләшмәләриндәки, даһа сонракы чағлардакы дуруму илә, сојларын ајрылмасы, зорла вә еләчә дә истәјәрәк бирләшмәси, чарназланмасы илә сых бағлыдыр. Һәјат тәрзи, истәһсал аләти, мәишәт дәјишдикдә буишларла бағлы топлумсал көрүш, һәјата, чеврәјә бахыш дәјишир, кечмишлә илишкәли, онун јетирдији, боја-бухуна чатдырдыгы мифи дә аз-чох дәјишир. Јашајыш тәрзи илә илишкәли һәјата бахыш, топлумсал көрүш дәјишдикчә миф аләми аз-чох дәјишир вә јени көрүшләр өзү илә биркә ичтимаи-топлумсал бәдни тәфәккүрү, естетик зөвгү, идеалы да дәјишидирирди. Биз јухарыда дедик ки, тәбиәт һәјатда вар олан анын, вахтын, заманын анасы вә гәнимидир. Бу көрүш Азәрбајчан халг јарадычылығында—нағылларда, дастанларда бәдни дон кејмиш шәкилдә өзүнү көстәрир. Нағылларда, дастанларда башлыча олараг јахыш истәр дәрвишләр ушағы олмајанлар алма вә б. нәснәләр верир, төсијә едир ки, арвады илә јесин. Пис истәр дәрвишләр дә алма верир. Сонра ушаг доғулур. Пис истәр дәрвиш кәлир ушағы анарыр, өлдүрмәк истәјир. Ушағы өлдүрмәк һеч бир нағыл вә дастанда бәдни бахымдан әсасланмыш. Елә бил дәрвиш бу иши көрмәјә мәчбурдур. Бизчә ушаг доғулан андыр, дәрвиш ону өлдүрүб јенә башгасыны јарадыр. Бу дәрвиш аны доғуб (нағылларда доғулмасына имкан јарадан) доғдугунун гәними оландыр. Көрүнүр дәрвишин бири јарадыр (олума сәбәб олур), о бири дә белә едир, анчаг доғуланы өлдүрүр. Демәли, дәрвишләр јаратмаг бахымындан бирдирләр, биркәдирләр. Анчаг сонрадан ајрылырлар. Јә’ни көк бирдир, дәрвишдир—тәбиәтдир вә сонра әксликләр јараныр, бири јашадыр, бири өлдүрүр.

«Оба» илә дашгалагла ишилкәли инамын кимә, һансы халга мәхсуслуғу марағлы вә гаршыда дуран елми дүјүнләрден биридир. Бизчә, Авропанын бир сыра өлкәләриндә, хусуси илә Јунаныстанда вә түрк халгларында чохдан јајылмыш бу инам һәјат тәрзинин тәфәккүрдә јаратдығы јахынлыгдан доған тиположи һадисәдир. Бу инам мүәјјән тарихи һадисәләрлә дә бағлы олараг бир халгдан башгасына кечә биләр. Бу ики мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн оба—дашгалаглар илә бағлы инамла-

рын көкүнә, сөзүн өзүнүн дахили гурулушунун түрк халгларынын мәишәти, һәјат тәрзи илә бағлылығына диггәт јетирмәк кәрәкдир. Белә бир чидди, чәтин арашдырма апармадан бир чох инамлары өзүндә бирләшдирән обанын миф сәчијјәсини ајдынлашдырмаг олмаз. Көрдүк ки, «оба»лар дашлардан дүзәлдилмиш вә орада асылан јалама-чалама түрк тәфәккүрү илә сых бағлыдыр. Индијә кими билчиләри обанын нә үчүн дашдан дүзәлдији кәрәкли соргу дүшүндүрмәмишдир. Ахы, бу соргуја вериләчәк чаваб обанын мифоложи сәчијјәсини өјрәнмәјә јардым едә биләр.

Билчиләр диггәтиндән јайынан бу соргу Обанын миф көрүшләрилә илишкәли мәсәләләри ортаја атыр. «Оба»ларын чоху дағда, ашырымда дүзәлдилмиш. Түрк халгларында, о сырадан азәрбајчанлыларда дағын бәлкәси сајылан дашла бағлы инамлар вармыш.

Әски халгларын чохунда јунапларда Олимпә, Фәләстин јәһудиләриндә Синаја, һиндиләрдә Һималаја инам вармыш. Түрк халгларынын дејәсон һамысында даға инам күчлү имиш вә онлар Бөдын—Инли, Алтај, Сагчаг, Аггаја, Гарадаг, Алаш вә с. дағлара тапынмышлар. Елә бу башдан јазаг ки, даға-даша инам аниmist бахышла сых илишкәлидир. Инсан тәбиәти, ондакы һәр нәснәни—чанлы көрмүш, онун руһу олдуғуна инанмышдыр. Түрк халглары јашадығлары әразидән асылы олараг, әскидән овчулугла, малдарлыгла, әкинчиликлә уграшмышлар. Бу тәсәррүфатларын һамысында торпаг гәдәр дағ (даш) да кәрәкли олмушдур. Чүнки дағ (даш) су, јағыш демәкдир. Елә буна көрә дә түрк халгларында јағышы чағыран, ону јағдыран башга нәснә јох, елә мәһз даш-јада, чада јағышдашы олмушдур. Јери кәлмишкән јазаг ки, түрк халгларында јағыш јағдырмаг үчүн чада//сада јағышдашына мұрачият едирмишләр. Бу инам аниmistлә бағлы олдуғундан чох әскидир. Бәллидир ки, аниmistм ән әски көрүшләрлә сәсләнир. Аниmistләшмиш дағ, онун бәлкәси даш күндәлик тәсәррүфатла, мәишәтлә илишкәли олдуғундан халг она бир чох мифлә бағлы сәчијјәләр вермишдир. Биз даға тапынма һаггында вахты илә кениш бәһс етдијимиздән бурада јалныз лап гыса да олса онунла бағлы инамы јада салачајы³³⁶. Әски Чин гајнагларына дајанараг Н. Ја. Бичурин (Иакинф) кечән

³³⁶ Ба х: Мирәли Сејидов. «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында». «Азәрбајчан» журналы, 1978, № 3, сәһ. 185—192.

јүзиллијин эввэллөриндө јазыр ки, алтајлар Бодын—Инли дагына тапынмышлар³³⁷. Дагы анимистләширән түрк халглары ону еләчө дә сонралар, даһа дәгиг десөк, таңрылар јаранаркән јерүстүнүн таңрысы Үлкенлә бағламын вә белә бир инам да јаранмыш ки, дағ бу таңрынын јанындан кәлмишир³³⁸.

Иә үчүн түрк халглары дагы јахшы истәр Үлкенлә илишкәли дүшүнмүшләр? Бизчө, бу сорғуја белә чаваб вермөк олар. Елә ки, анимизм күчлү бир көрүш кими јаваш-јаваш мөвгеји эәифләјир (бу һадисә бирдән-бирә олмур, узун јүзилликләр боју давам едир), онун јеринә онгонлар, сонра таңрылар кәлир. Таңрыја инам кетдикчө формалашыр вә күчлөнир. Дағ инсан һәјатында, мәншәтдә бөјүк рол ојнадыгы үчүн (Дағ судур) она инамы горумағ үчүн Үлкенлә бағлајырлар. Әкәр даға инам тамам арадан кетсә иди, онда бөјүк бир инамлар системи дағыларды. Түрк халгларынын гаманлары-шаманлары буна разы ола билмәздиләр. Чүнки гам көрүшләринин дүзүмү аз-чох позула биләрди. Түрк халгларындан һәтта һәр бир сојун, сојбирләшмәсинин тапындыгы дағ вармыш. Белә дағлар удуг вә сојун, гәбиләнин көкү илә бағландығындан ону тос-тау³³⁹ башлыча башланғыч дағ адландырмышлар.

Азәрбајҗанын бир чох јерләриндә сојбирләшмәсинин дагы јох, һәр сојун, аиләнин үзвүнүн өз дагы вармыш. Лилә башчысы аиләнин үзвләринин адына һәјәтдә даһи гојармыш. Аиләдә адам өләркән онун дашыны һәјәтдән бајыра атармышлар³⁴⁰. Елә көрүнүр буна көрә дә биринин иши чох пис оlanda «онун дашы атылыбдыр» дејәрләр. Сојлар, гәбиләбирләшмәләри удуг сајдыглары дағлары еләчө дә улу баба, улу ана сајырдылар. Белә инам вармыш ки, улу бабалар, аналар дағда јаранмышлар. Бу бахымдан јухарыда данышдығымыз гыпчагларын улу ата-ана һаггындакы әфсанә ајрыча марағ доғурур. Инди исе бир даһа ондан бәһс етмәји мөгсәдәујғун сајырығ, Гыпчагларын мәмләкәтләрлә, сојкөклә бағлы әфсанәсини XIII јүзиллијин јазары—мүәллифи Әбу Бакра Ајбек-

³³⁷ Бах: Иакинф «Собрание сведений о народах Средней Азии. обитавших в древние времена», том I, сәһ. 270—271.

³³⁸ Бах: Л. П. Потапов. «Культ гор на Алтае», «Советская этнография» 1946, № 2, сәһ. 149.

³³⁹ Тос—бир нәснәнин-шејин башланғымы.

³⁴⁰ Бу билҗини фолклорчулар С. Пашајев вә М. Гасымов бизә вермишир, онлара миннәтдарлығымызы билдиририк.

е-Давадари јазыја алмышдыр. Бизчө онун јазыја алдығы әфсанә чох әскиләрдә јаранмышдыр. Әфсанәдә дејилир ки, Гарадағчы дағындакы инсан шәкили чызылмыш мағараја лилли сел долур. Лиллә мағараја долмуш, топ-лантылар гајнајыб-гарышыр. Јајын гызмар Күнәши мағараны гыздырыр, доғгуз ај мағараны күләк дөјүр. Доғгуз ајдан сонра мағарадан инсанабәнзәр варлығ Ај—Атам чыхыр. Јенә лилли сел кәлир, мағараја долур, јенә инсан шәкли чызылмыш јерләрә долур. Бу дәфә јајын сон күнләри олдуғундан Күнәш габагкы кими исти олмадығындан мағара вә орадакы гармагарышығ нәснә аз гызыр. Доғгуз ајдан сонра јенә орадан инсана охшар Ај—Ва—гадын чыхыр.

Бурада бир мәсәләјә өтәри дә олса диггәт јетирәк. Көрүндүјү кими киши (еркәк) јаранаркән исти чох, гадын јаранаркән исти аз олур. Дејәсән, бунунла әски миф јарадычысы кишини—еркәји исти илә даһа чох илишкәли, актив, гадыны исе исти илә аз бағлы, пассив олдуғуну вермәјә чалышмышдыр. Бу елми проблем хүсуен өјрәшилмәлидир.

Ај—Ата илә Ај—Ванын ушаглары олмуш, кет-кедә сој артмыш, сојбирләшмәси, гәбилә јаранмышдыр. Көрүндүјү кими бу әфсанәдә јарадычы дағдыр (мағарадыр). Јерри кәлмишкән јазар ки, әфсанәдә әски гыпчагларын инсанын јаранмасында тәбиәт үстү бир гүввәнин, таңрынын дејил, түрк халгларында илк башланғычлар сајылан су (сел), торнағ (лил), истилик (јарадычы истилик, Күнәш) күләк иштирак едир. Дејәсән күләк бу әфсанәјә сонрадан Ислам дининин тә'сири илә артырылмышдыр. Бир сыра түрк халгларында белә бир инам вармыш ки, инсан дағ руһундан јаранмышдыр. Бу инам онларын бәдни сөз сәнәтиндә дә өз әксини тапмышдыр. Мисал үчүн: Алтајларын «Маадај Гара»сында дејилир:

«Сүју јелбистенг ады буткен-кара-калтар,

Туу јелбистенг боју «буткен—Маадај — Кара»³⁴¹.

Азәрбајҗанчасы:

«Онун түнд гонур аты су руһундан јаранмыш,
Маадај—Гара өзү дағ руһундан јаранмышдыр»).

Тәкчө Маадај—Гара дејил, онун јенилмәз оғлу халғыны јағы әлиндән гуртаран Көкүдеј—Мерген дә өз кө-

³⁴¹ «Маадај—Кара». Москва, 1973, сәһ. 76.

күнү дагла баглайыр. О, фəхрлə билдирир ки, онун атасы дағдыр:

*«Кара тайга адам — дејит
Торт тор каынг энем—деит
Каынг суузын мен ичкенде,
Катан болор болбойым — диат.
Кара таига адааа даа,
Батыр болор болбойым — диит»³⁴².*

(Азəрбајчанчасы:

*«Гара дағ атамдыр—деди.
Дөрд гајын агачы атамдыр—деди,
Мəн гајын агачынын сују (ширəси) илə
гидаланмышамса,
Демəли, сөзсүз, гајынам,
Гара дағ атам олмушса,
Сөзсүз мəн батырам—икидəм—деди».)*

Көкүдөј Мəрген она көрə батырдыр—икиддир ки, онун «атасы» Гара дағдыр. Демəли, дағ-даш-гаја инсана икидлик дə, батырлыг да верир. Биз белə бир инама азəрбајчанлыларда да туш олуруг. Бу инам «Алдəрвиш нағылы»нда да өз əксини тапмышдыр: «Сај Əрəлə (нағылы икиддириндəндир—М. С.) гызлар нə гэдэр əллəшиб-чəллəшдилəрсə, Алдəрвиши гујудан чыхара билмəдилəр. Гырх Бирчəк вахтилə атасынын* дедији сөзлəри жадына салды. Күрəјини, голларыны, əллəрини кəнара атылмыш дəјирман дашына сүртдү. Сонра елə бир нəрə чəкди ки, Алдəрвиши сүрүјүб гујудан чыхартды»³⁴³.

Көрүндүјү кими, гыза күчү даш верир. Елə бу нағылын башга бир јериндə дə дашын күч вердији инамына туш олуруг. «Алдəрвишлə гыз—Гырх Бирчəк вурушурлар, неч бири јенилмир: «Онлар бу кечə дə өз чадырларына чəкилдилəр. Иши белə көрəн Рəмдэр Пəри (гызын бачысы—М. С.) кечə бачысы јатаркəн күрəјинини вə башынын алтына гојдуғу дашлары көтүрүб чадырдан хəјли кəнара гојду... Пəһливанлар бир-бирлəринə довкəлə билмирдилəр. Амма Гырх Бирчəк артыг күчсүзлəширди»³⁴⁴. Гызын күч алдыгы јенə дашдыр. Дашлары

³⁴² Јенə орада, сəһ. 158—159.

* Гызларын атасы Күн Султандыр. Дејəсэн, бу Күнəшин инсанлашмышдыр.

³⁴³ «Халгымызын дејимлəри вə дујумлары» (топлајаны М. Гəкəмов), Баки, 1986, сəһ. 207—208.

³⁴⁴ Јенə орада, сəһ. 214.

атандан сонра пəһливан гыз күчсүзлəшир. Даш-гаја жалныз күч дејил, елəчə дə кəнчлəри бир-биринə бута верир. Јенə «Алдəрвиш нағылы»на диггэт јетирəк: «Галача сənə јол верчəк, ичəri дахил оlanda сачларындан асылмыш гəнирсиз кəзəl керчəксən. Оғул! О сəнин бутандыр»³⁴⁵. Алдəдə она бута верən гајаны мүгəддəс сајдыгындан она анд ичир». «...анд ичирəm сəни мənə бута верən Даш гајаја»³⁴⁶.

Азəрбајчанлыларын əски гəбилəбирлəшмəлəриндə дə Маадај Гарадакы кими дашын—дағын Улу баба, сојун атасы олмасы барəдə əфсанəлэр, миф сəчијјəли дејимлэр вардыр. Бу инам һəтта бајатыларда да өз əксини тапыбдыр. Ики варианты олан ашағыдакы бајатыја диггэт јетирəк:

*«Ашығам, ашдан-ашдан
Сən кирпикдən, мən гашдан.
Нə атам јох, нə атам
Јаранмышам ағ дашдан»³⁴⁷.*

Өнчə јазаг ки, бајатыдакы фикир чох əски заманлара илишкəлидир. Көрүнүр бајатыдакы фикир сон јүзилликлэрə кими јашамышдыр. Бајатынын һэр ики вариантында Ашығын, Лəлəнин дашдан, бириндə исə «ағ дашдан» јарандыгы сөјлəнилир. Өтəri дə олса јазаг ки, дашын ағ олмасы да əски инамларла, мифолокија илə сəслəшир. Бəллидир ки, ағ рəнк јахшы истəр, јерүстү танрысы Үлкенин рəнки сајылырмыш. Өзүнүн көкүнү ағ даша багламагла дашын ади дејил, мүгəддəс танрыја—Үлкəнə анд олдуғу кəзə чарпдырылыр.

Дəдə Горгуд икидлəри дə өз көклəрини «ағ гајанын гапланына бағламалары да бу көрүшлə бағлыдыр. Үлкəнлə илишкəли ағ даш дүшүмлү сајылырмыш. Биз бу көрүшə башга түрк халгларында да туш олуруг. Мисал үчүн «Маадај Гара»да дејилир:

*Сол колына ууштанып бу чыккан—
Тогус кырлу гара таш — диит,
Онғ колына ууштанып бу чыкканы —
Јети кырлу боро таш — диит»³⁴⁸.*

³⁴⁵ Јенə орада, сəһ. 201.

³⁴⁶ Јенə орада, сəһ. 203.

³⁴⁷ Устад ашығлар, Баки, 1983, сəһ. 40.

³⁴⁸ Маадај—Кара. М., 1973, сəһ. 34.

Бу бајатынын башга варианты беләдир:

«Ләләјәм мән дашдан,
Бу гајадан, бу дашдан,
Нә атам вар, нә анам,
Һүзүр олдум бу дашдан».

(Азәрбајчанчасы:

Доғуларкән сол әлиндә
Доғгуз бучағлы гара-даш сыхмышды.
Дүнјаја кәләндә сағ әлиндә
Тедди бучағлы боз даш сыхмышды»).

Биз бу мисралардакы мифоложи анламы башга бир јердә кенншлији илә инчәләдјимиздән бурада тәкчә демәк истәјирик ки, «боздаш» елә «ағ» даш демәкдир. Маадај Гаранын сағ әлиндә боз//ағ даш олмасы онун дашла—мүгәддәс дашла биркә јарандығы, дашла биркә дүнјаја кәлдији фикрини ирәли сүрүр³⁴⁹.

Азәрбајчанлыларда белә бир инам вармыш ки, даш өвлад верир. Ашағыдакы халг дејими бу бахымдан диггәти өзүнә чәкир: «Ағ даш, гара даш, Аллах, мәнә бир гардаш». Дејимдән көрүнүр ки, гардаш истәјән танры илә биркә ағ вә гара даша да мүрачиәт едирмиш. Нәтта о илкин дашларын, сонра исә танрыннын јардымына сығынмышдыр. Јери кәлмишкән јазаг ки, нијә дашларын рәнкләри мүхтәлифдир. Бизчә, дашларын ики рәнkdә олмасы дуал тәшкилат гурулушу ганунлары вә әксикләр тәфәккүрү илә илишкәлидир. Бу мифоложи дәлил исбат едир ки, инамлар, дуал тәшкилат гурулушун ганунлары илә сых бағлы, јухарыда анылан дејим миф көрүшләри илә сых бағлыдыр. Дејимдән ајдын олур ки, халг дашдан гардаш истәјир. Демәли, даш (дағ) ушаг верир. Буна охшар инама алтајларын инамына көрә «гут»у—ушаг руһуну, чаныны Алтај дағы верир³⁵⁰.

Азәрбајчанлылар дашы-дағы улу баба сајдыгларын-дан дағлары ата, баба адландырмышлар. Мисал үчүн, Бөјүк Гафгаз дағларындан бири Баба дағ адланыр. Дејимиз кими, башга түрк халглары да сојун, һәрдән бир нечә аиләнин тапындығы дағы улу баба, улу ата сај-

³⁴⁹ Кеннш билки үчүн бах: Мирәли Сејидов. «Гызыл дөјүшчү»-нүн тәләји», Бақы, 1984, сәһ. 17 вә давамы.

³⁵⁰ Бах: А. В. Анохин. «Материалы по шаманству у Алтайцев». Сб. МА, т. V, Л., 1927, сәһ. 92.

мышлар. Елә буна көрә дә дағы Ада—гаан—Ата—хан адландырмышлар³⁵¹. Јухарыда јаздыг ки, түрк халглары, о сырадан азәрбајчанлылар дағы анимистләшдирмишләр. Бу Азәрбајчан халг әфсанәләриндә, дејимләриндә өз әксини, ифадәсини тапмышдыр. Мисал үчүн: Дағлар сеvir, дағлар вурушур, балалајыр вә с. Бир өрнәк кәтирәк: «Агрыдағы» әфсанәсиндә дағ доғур, «Гара дағ» әфсанәсиндә дағлар севкилләр Көзәлә, Бутаја јардым едирләр³⁵². Дағын-дашын удуглуғу—мүгәддәслији илә бағлы vir әдәти јад етмәји мәгсәдәүјгун сајырыг. Азәрбајчанлылар дағы ачыгдан-ачыға очаг сајмышлар. Нахчыван вә онун чеврәсиндә кеннш јајылмыш бир инама вә әфсанәјә диггәт јетирәк. «Елә дәдә-бабадан Шаһпур дағыны очаг сајырыг. Кимин нәзири варса, апарыр гочу, гојуну дағын јанында кәсир. Сонра дағын дибиндә булах вар, Шаһпур булахы. Гурбаны вә бы гурбаны кәсэн пычағы бы булахта јујурлар. Анчаг кәсилмиш гурбаны һеч вахт Шаһпур дағында јемәзләр. Кәтириб кәтдә ев-ев пајлајарлар.

Новруз бајрамында һамы кедәр Шаһбуза. Дағын лап ашағысында тахчалар вар. Ораја шам гојуб јандырырлар, сонра һәрә үрәјиндә бир истәк тутун хырдача гуш атырлар. Кимин истәји, нијјәти битәчәксә, даш јапышыр даға. Киминки јеринә јетмәјәчәксә, јапышмаз, дүшәр јерә»³⁵³.

Биз мифоложи көрүшләрлә илишкәли бу әфсанәдәки бир сыра мәсәләләри ајдынлашдырмаздан габаг даһа бир әфсанәни дә анмаг истәјирик. Нахчыванын чеврәсиндә топланмыш әфсанәдә дејилир: «Илахырынын сәһәрсини обашданиан кедәрик чаја сујун үстүндән тулланардыг, сонра сујун ичиннән чынғыл көтүрәрдик. Сујун кәпарында битән ағачлардан хырдача будаглар гырыб бир-биринә бағлајардыг. Габларымызы су илә долдуардыг, кәтирәрдик евә. Будаглары гојардыг бушгаға, чынғылы гојардыг буғданын ичинә, унун ичинә, чөрәк тахчасына, јағ габына, пул кисәсинә. Елә јерә гојардыг ки, евә бәрәкәт кәтирсин, сују сәпәрдик евә, һәјәтә»³⁵⁴. Дашла

³⁵¹ Бах: Н. А. Баскаков. «Принципы избирательности наименования гор у алтайцев Горного Алтая». Сб. «Орономика. Советские ученые к X международному конгрессу ономастических наук». Вена, 8—9 сентября 1969 г. Москва, 1969, сәһ. 41.

³⁵² Бах: Мирәли Сејидов. «Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында». «Азәрбајчан» жур., 1978, № 3, сәһ. 188—189.

³⁵³ Сөјләјәни Шәрур рајонунда јашајан Н. һ. Аббасовадыр.

³⁵⁴ Сөјләјәни: Ш. В. Мейдијева.

илишкәли даһа бир марағлы әфсанә: «кәлин ушағы да-лына бағлајыб башыны јујур. Бу вахт гајыната кәлир. Кәлин һәјасындан үзүнү көјә тутуб дејир: «Еј таңры, мәни даһа дөндөр» вә ушагла биркә кәлин даша—бөјүк бир гајаја дөнүр. Бу гаја «Кәлин гајасы» адланыр. Адамлар истәјини, диләјини «Кәлин гајасы»на данышыр, диләк диләјирләр. Диләкләринин јеринә јетәчәјини билмәк үчүн хырда дашлары гајанын башына атырлар. Даш орада галарса, диләк јеринә јетәчәк, јох, дијирләниб јерә дүшәрсә мурад да һасил олмаз». Дашла бағлы чохсајлы әфсанәләрден бириши дә јад едәк. Нахчыван јахынлыгында Асәф—Кәф дағына вахты илә зијарәтә кедәрмишләр. Онлар үрәкләриндә диләк тутандан сонра даға кичик даш атармышлар. Даш даға јапышармышса, демәли, диләк јеринә јетәчәјимини, әкинә, даш јерә дүшәрмишсә, истәк јеринә јетмәјәчәјимини. Белә өрнәкләрин сајыны артырмағ олар. Инди биз кәтирдийимиз өрнәкләри чөзәләјәк вә онларын «оба» илә илишкәсини ајдынлашдырағ. Дағ (даш) түрк халғларында дејилдији кими әчдадла бағлыдыр. Улу ата-анадыр, өвлад, гутчап, ашығлығ, шаманлығ верәндир. Јухарыдакы әфсанәләрдә исә онун башга бир кејфијјәти өзүнү көстәрир вә бу да «оба» илә сых бағлыдыр. Шаһнур дағы илә илишкәли әфсанәдә дағы очағ—пир мүгәддәс сајырлар. Елә буна көрә дә она гурбан кәсирләр, онун шәрәфинә шам (од) јандырырлар. Бизчә, бу шам (од) Күнәшин бәлкәсидир. Диләк диләркән оддан (шамдан) — Күнәшден, дағдан диләнилир, обанын да гаршысында од јандырырлар. Икинчи әфсанәдә сујун үстүндән атланмағ, дејәсән, ахыр чәршәнбәдә одун үстүндән атланмағ кимидир. Ола биләр гызлар сујун үстүндән атланмагла өтән илин ағырлыгыны суја төкүрмүшләр. Ахы, бир дә су тәмизләјичи сајылырмыш. Азәрбајҗан халғы арасындакы бир дејим дә фикримизин доғрулдугуну тәсдиғ едир. Халғ дејир ки, «пис јуху көрдүнимү суја данын». Ахы, азәрбајҗанлыларын улу бабалары јухунун керчәк олдуғуна инанырмышлар. Һәтта нағылларда јухунун алыныб-сатылдыгынын да танығы—шаһиди олуруғ. Илкин башлангыч су, пис јухудақы јаманы тәмизләјир. Пис, јаман судан чәкинир, горхур, һәр үч әфсанәдә даға даш атмағ адәти марағлыдыр. Инамла илишкәли бу адәт түрк халғларынын чохунда обаја даш атмагла, даш гојмағы она даш нәзири вермәк адәтини јада салыр. Обаја даш гојмагла ондан һејванларын доғумунун уғурлу олмасы вә с.

бу кими диләкләр диләјирмишләр. Јухарыда көрдүјүмүз кими даға даш атанда да диләк диләнир. Бу ики адәтин көкү бирдир, даға инамла илишкәлидир. Јунаһыстанда вә бир сыра Авропа өлкәләриндә јанма дашга-лағлара даш атырлар. Тәкрар едирик түрк халғларында даға даш атанда үрәкдә диләк тутулур.

Јад едилән әфсанәләрден көрүндүјү кими, даш хусуси илә чајдашы (ахы, чај—су илкин башлангычлардан бирдир) бәрәкәт верир. Елә буна көрә дә онун пул кичәсинә, чәрәк олан јерә, буғданын, унун ичинә гојармышлар вә инанырмышлар ки, чај дашы бунлара бәрәкәт верәчәк. Мифолокија илә бағлы даһа бир адәти анағ. Бир чох рајонларда чај дашыны неһрәнин ичинә гојурлар ки, јағ чох дүшсүн, бәрәкәтли олсун³⁵⁵. Бу мифоложи дәлил көстәрир ки, даш (дағ) бәрәкәтин, боллуғун бәдкәсидир. Нә үчүн белә бир инам јаранмышдыр? Чүнки, дағ (даш) илкин ата-анадыр, судур, мүгәддәсдир. Бах елә буна көрә дә ев тикәркән ев саһибинин, аиләнин хошбәхт олмасы үчүн ағсағгал евин өзүлүнә даш гојур. Аилә гурмагда дашла бағлы бир сыра инамлар да вардыр. Биз һеч олмаса онлардан бирини јад едәк: Кечмишдә Азәрбајҗанын бир сыра рајонларында, еләчә дә Нахчыванда кәнчләр севишәндән сонра оғланын ата-анасы гыз евинин һәјәтиндән кизлин бир даш кәтириб өз һәјәтләринә гојардылар. Бир һәфтә, он күн көзләрдиләр. Әкәр хејир ишләр олса иди, дејәрдиләр гыз очаға дүшүр вә гызы алардылар. Бурада даш һәм дә һәр гәбиләнин, сојун өзүнүн тапындығы дағ олдуғу инамыны јада салыр. Көрүрсүнүзмү һәр аиләнин, сојун, очағын өз дашы вар. Дашын јени аиләдә јахшы вә пис нәснә-шеј олачағыны габағчадан билдирмәси марағлы мифоложи бир мәсәләдир. Гам-шаманларын јарарландығы көрүшә көрә даш һәр шеји биләндир. Бах, бурада да гам-шаман инамы илә Нахчывандан топланмыш әфсанәдәки (дашын евләмәдә ролу) дашын дүшәр-дүшмәзи билмәси инамы бир көкдән олдуғуну көстәрир. Бу бахымдан Орог шаманлары арасында кениш јајылмыш дашын һәр шеји билмәси инамы илә бағлы бир адәти јад едәк: Орог гамлары-шаманлары иши даша бағлајыб дарта-дарта бу сөzlәри

³⁵⁵ Ба х: Л. Я. Штернберг. «Первобытная религия в свете этнографии». Л., 1936, сәһ. 377.

дејирләр: «Еј даш, сән узун өмүрлү, һәр нәснәни билән сән. Азарын нәдән олдуғуну сөйлә—дејирләр»³⁵⁶.

Дашын (дағын) һәр нәснәни билмәси Азәрбајчан миф әфсанәләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Дејәсән, бу көрүш әски гам-шаман көрүшләриндән габаг вармыш. Чүнки миф көрүшү анимизм илә илишкәлидир. Бәллидир ки, анимизм илк көрүшләрдән бири олмушдур вә сонралар гамлар бу көрүшдән јарарланмышлар. Дашын һәр нәснәни билмәсини әкс етдирән мифә диггәт јетирәк: «Гызылча кәндиини (Нахчыван) јахынлығында бир тәпә вар. Адына Дабан тәпәси дејилир. Орадакы дашлар удуг—мүгәддәс сајылыр. Онлар көјдән дүшүбләр. Кечмиши дә билирләр, кәләчәји дә. Адамын дәрдини дә билирләр, дәрманыны да. Орада бөјүк даш вар. Она ана даш дејирләр, һәр ил балалајыр. Ону башга јерә апаранда кечә гајыдыб өз јеринә кәлир». Алтајда да, Азәрбајчанда да (Нахчыван) даш һәр нәснәни-шеји, кечмиши, кәләчәји, азары, онун дәрманыны да билир. Әски тәфәккүрләрлә илишкәли бу көрүшү бир сыра түрк халгларында, о сырадан, Азәрбајчанда гамлар, халг јашатмышдыр. Көрүнүр ки, нә вахты исә Азәрбајчанда да бу инам, көрүш гамлары-шаманлары инамлары сырасында вармыш. Демәли, даш һәр нәснәни биләндир. Түрк халглары инанырмышлар ки, дағ (даш) инсана батырлыг да, икидлик дә верир. Биз бу инама ачыгдан-ачыга «Маадај Гара»да туш олуруг. Орада дејилир ки, «Гарадағ мәнә ата олмушса, сөзсүз мән батырам»³⁵⁷. Һәтта бир сыра түрк халгларында белә бир инам вармыш ки, дағлар вахты илә јенилмәз, горхмаз икидләр олмушлар. Заман кечдикчә бу икидләр, батырлар, мүәјјән олајларла бағлы олараг дағлара дөнмүшләр. Белә икидләрлә дағы сјниләшдирән халга көрә дағ (тағ—ту (ези) јијәси, руһу) һәмин икидләрин руһларыдыр ки, дағда јашајырлар³⁵⁸. Сөзсүз ки, әфсанә әски миф көрүшү илә сәсләшир. Бурада дөнмә вә руһун дөнмәдә (дағда) јашамасы әски миф тәфәккүрү илә илишкәлидир.

Азәрбајчанлылар вә онларын улу бабалары да инанырмышлар ки, дағ, јурду, халгы горујурмуш. Бу миф тәсәввүрү инди дә халг арасында јашајан «Једди гардаш

³⁵⁶ Бу билкини бизә фолклорчу Мәһәррәм Гасымов вермишдир. Она миннәтдарлығымызы билдиририк.

³⁵⁷ Маадај—Кара. М.: 1973, сән. 159.

³⁵⁸ Ба х: В. И. Вербицкий, «Алтайские инородцы», М., 1893, сән. 125.

дағы» әфсанәсиндә өз әксини тапмышдыр. Мифдә дејилир: «Бир ел ағсагалынын боја-баша чатмыш једди оғлу вармыш. Өзү дә гочалмышды, әли гылынч тутмурду. Јағылар фүрсәти бада вермир, тез-тез басгын едиб ели талајырлар. Күнләрин бир күнүндә јенә јағылар кәлир. Једди гардаш гошун јығыб онларын габагына чыхыр. Анчаг бунлар ушаг, јағылар исә нечә илин ган төкәни. Једди гардашын гошуну басылыр. Онлар көрүр ки, гошун басылды, јағылар јенә ели чапыб-талајачаг. Одур ки, үзләрини көјә тутуб танрыја јалварырлар ки, еј танры, бизи кечилмәз даға дөндәр, габагы кәсәк, јағылар елимизә ајаг басмасынлар. Танры онларын сөзүнү ешидир, гардашлары даға дөндәриб јан-јана дүзүр. Беләликлә, јағылар кечмәјә јол тапмырлар... ата-баба бу дағлары очаг сајыр»³⁵⁹. Јухарыдакы әфсанәдән вә орадакы инамдан ајдын көрүнүр ки, дағ (даш) инсана нәинки гәһрәманлыг верир, һәтта икидләр өзләри дөнүб дағ олурлар. Белә бир инам да вар ки, даш дөнүб инсан олур. Бу бахымдан ашыг Ләлә һаггында әфсанә мараглыдыр. Ләләнин анасы дашы бешијә гојуб јыргалајыр, бу вахт әри кәлир, јени доғулмуш ушағы көрмәк истәјир. Әри бешијин үстүнә атылмыш парчаны көтүрәркән ана даш әвзинә ушаг (кәләчәјин Ләләси) көрүр³⁶⁰. Бу әфсанәдә даш инсана дөнүр. Түрк халгларынын о сырадан азәрбајчанлыларын әфсанәләриндә инсан дағ, даш инсан олур. Јери кәлмишкән јазак ки, чеврилмәләр, дөнмәләр һәр нәснәдән габаг анимист көрүшлә илишкәлидир. Көрүндүјү кими дөнмәдә, чеврилмәдә чох һалларда руһгалыр, тәкчә шәкил, форма дәјишилир. Демәли, дөнмәдә инсан чеврилиб бу вә башга шәкилә кирәркән көрүнүшчә дәјишлир, мәзмун галыр. Елә көрүнүр буна көрә дә чеврилмишләр, дөнмәләр өзләрини инсан кими апарырлар. Башга шәкилә дүшмүш дөнмәләр дә илкин тәбиәтини аз-чох бұрузә верирләр. Инсанын ән әски көрүшү анимизм һаким олдуғу чагда јашајаркән о, тәбиәтин, тәбии һадисәләрин, чеврәдәки дағын, чајын, мешәнин вә с. руһу олдуғуна инанмышдыр. О чагда инсан өзүнү аз-чох таныјырды. Она көрә дә һәр нәснәнин руһу олдуғуна инанан инсан онлары да өзүнә охшадырды. Дашдағ инсан кими доғур, о, һәтта инсан да доғур, инсан кими дүшүнүр. Дағ (даш) көјдән кәлмишсә, удугларса—

³⁵⁹ Топлајаны филологи елләр намизәди Ариф Рәһимов.

³⁶⁰ Ба х: «Ләлә әфсанәси», «Јүксәлиш» гәз., 31 март 1972-чи ил.

мүгәддәсдирсә, үстәлик инсан кими дүшүнүрсә, демәли, онун һәр нәснәни билмәси, дәрдрәни вә онларын дәрманыны билмәси мифоложи бахымдан тәбиидир.

Јаздыг ки, түрк халглары, о сырадан, азербайчанлылар алтајлар вә б. инанырмышлар ки, даг һәр нәснәни, һәтта дәрдрәни дәрманыны да билир. Бу инама аз-чох дәјнишләрнин шәкилдә Дәдә Горгуд бојларында туш олуруг. Дәдә Горгуд бојларынын тапынмыш батырларындан-икидләриндән Буғач аз гала хәјанәткарлығын гурбаны олачағымыш. Өлүмчүл јараланыр, һәмишә дарда галмышлара јардым едән Хызыр Буғача дејир: «Даг чичәји ана сүдү илә сәнин јарана мөлһәмдир³⁶¹. Нә үчүн елә даг чичәји мөлһәмдир. Чүнки бурада мүәјјән бир чичәјин доғрудан-доғруја јараны сағалтмаг сујуму вә дағын миф бахымындан јардым етмәси көз гаршысына кәтирилмишдир. Дағын-дашын мүгәддәслији, онун инсанларын улу бабаларыны јаратмасы, инсана дарда јардым етмәси (Бута вә Көзәл әфсанәсиндә олдуғу кими), һәр нәснәни билмәси кими миф сујумлары кәстәрир ки, даг түрк халгларында арутос—удуг—мүгәддәс башлангычдыр, горујучудур, писи, јаманы говандыр, даг руһу инсана јахшы кејфијјәтләр—батырлыг-икидлик, шамаңлыг, ушаг руһу—гуту верир. Даға-даша инам түрк халгларынын миф инамлары пансионунда башлыча инамлардандыр. Елә буна көрә дә даг ашырымларында, тәпәләриндә обалар дашдан олур вә она даш нәзири верирләр, она даш гојурлар. Ахы бир дә инама көрә дагдаш инсанлары јамандан горујур. Бу мифоложи дәлиләр исбат едир ки, обанын башлыча олараг дашдан олмасы вә она даш гојмаг адәти түрк халгларынын әски, доғма көрүшү илә илишкәлидир вә анимист бахышы илә бағлыдыр. Анимизм бәшәријјәтин дан сөкүлән чағында јаранмыш көрүшүдүр вә о илкин фәлсәфәнин вә динин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Даг-даш мәишәтлә, тәсәрруфатла илишкәли олдуғундан онунла бағлы инам да узун өмүрлү олмушдур.

«Оба» илә бағлы ојундан, төрәндән өрнәкләр кәтирәркән көрдүк ки, дашгалаг олан обалара адәтән гајын ағачы будаглары, һәрдән исә ортасына онун бөјүк будағыны гојармышлар. «Оба»нын гаршысында гајын ағачы вармышса ону ојуна ајинә дахил едәрмишләр. Бу даглара, ағача јалама (—чалама—салама—салоба) асар-

³⁶¹ «Китаби-Дәдә Горгуд». Бакы, 1962, сәһ. 23.

мышлар. Биз јухарыда обанын нә үчүн дашдан дүзәлт-дикләрини, она нә үчүн даш нәзир вердикләринин реал, мифоложи сәбәбләрини имканымыз дахилиндә ајдынлашдырдыг вә јаламанын сөз ачымыны ачдыгдан сонра јаздыг ки, обаја, ағача јалама—«јарадычы алов», «од јарадан» асмагла һәр нәснәнин анасы сајылан Күнәш көз гаршысына кәтирилмиш вә беләликлә дә дејилән алгыш сөзләр (дуа), истәкләр Күнәшә, обаја анд иди. Елә буна көрә дә јалама адәтән гырмызы рәнкдә олурду. Јаламанын ағ вә көј рәнкинә дә туш кәлинир. Белә рәнкли јаламаларын асылмасы аз сонрақы чағларын миф көрүшләри илә сәсләшир. Гырмызы Күнәшин, көј көјүн таңрысынын, ағ исә Јер үстү таңрысы Уликенин рәнкидир. Бунунла да ојунда һәр үч миф инамы јад едилмишдир. Инди исә «оба» илә биркә гајын ағачынын јад едилмәсинин мифоложи сәбәбләрини ајдынлашдыраг.

Биз дәфәләрлә јазмышыг ки, бир чох әски дүңја халглары кими түрк халглары уча ағача, хүсуси илә гајын ағачына тапынмышлар. Бурада ағача инам, тапынмаг һаггында јаздыгларымызын кичирик бир һиссәсини јад етмәјә мәчбуруг. Чүнки бунсуз «оба»да ојунун—төрәнин ағачла биркә кеширилмәсинин сәбәби ајдын олмаз. Бизчә ағача, хүсуси илә гајын ағачына инам гам-шамаң инамларындан габагкы чағла бағлыдыр. Чүнки ағача инам ону анимистләшдирмәклә илишкәлидир. Анимизм исә, дедијимиз кими, илкин миф—дини көрүшләрдәндир. Онда ағачла илишкәли миф көрүшләри дә әскидир. Сонрадан гам-шамаң көрүшләри дүзүмүнә дахил олмушдур. Ағач—Дүңја ағачы дејилдији кими анимизмлә бағлыдыр вә тәбиәтә инамын ән әскиләриндән, ән узун өмүрлүләриндәндир. Чүнки бу инамы—әски инсанын мәишәти, илкин инсанын өзүнү јашатма, вар олма, олум горума һисси јаратмыш вә узун јүзилликләр боју јашатмышдыр. Ағач гидадыр, ағач илкин силаһлардан биридир, ола билсин лап илкишидир. Ағачын јухарыда садаланаң кејфијјәтләрлә бағлылығы әски халгларын улу бабаларынын тәфәккүрүндә охшарлыг јаратмыш вә беләликлә дә халгларын она инамында тиположи һадисә кими көз чарпыр.

Азербайчан халгынын сојкөкүндә дураң сој, гәбилә-бирләшмәләриндә, елә халгын өзүндә ағача инам күчлү имиш. Бизчә, Азербайчанын миф пансионуну ағача инамсыз көз гаршысына кәтирмәк чәтиндир. Ағач вә онун

бөлкәсән саҗылан аҗры-аҗры биткиләр түрк халгларында о сырадан, азәрбаҗанлыларда ара-сыра ана, ата, инсан-лара җардым едән бир миф образыдыр. Бу бахымдан «Әжил, чинарым, әжил» нағылы аҗрыча мараг доғурур³⁶². Ағачла илишкәди фикирләримизи аҗдынлашдырмаг үчүн «Әжил, чинарым, әжил» нағылынын лап гыса мазмунуну верәк: шаһын көзүнүн ағы-гарасы бир оғлу вармыш. Һәдди-булуға чатан оғлуну шаһ евләдирмәк истәҗир. Оғлан исе евләнмир ки, евләнмир. Илләр өтүрдү, оғлан евләнмирди. Өлкәдә дәрдрәри билән бир гары варды. Оғлан онун җанына кедир ки, евләнмәк истәмәдиҗинин сәбәбини билсин. Гары шаһ оғлуну көрән кими дәрдини билди, она деди ки, филан җердә бир бостан вар вә орада бир хиҗар вар³⁶³, кет ора. Бир габ су көтүр, сују габагча биринчи хиҗар тағына, сонра икинчи таға вер, ахырынчы таға сујун һамысыны вер. Оғлан гарынын дедиҗи кими дә етди. Үчүнчү таға сују верәндән сонра тағдакы хиҗардан бир гыз чыхды. Шаһ оғлу илә хиҗарын ичиндән чыхан гыз бир-биринә вурулурлар. Гыз оғлана деҗир ки, җахшы инчи дүзүрәм, атлара җахшы бахырам. Оғлан тоҗ еләмәк үчүн гыздан ичазә истәҗир. Көзәл гыз она деҗир ки, мәни мешәнин ортасында бир чинар (гаҗын) ағачы вар, онун җанына апар, сонра кет евә, атандан евләнмәк үчүн ичазә истә вә адәт үзрә кәл мәни ал. Оғлан гызы ағачын җанына кәтирир. Гыз үзүнү чинара тутуб деҗир: «Әжил, чинарым, әжил». Чинар әҗилир. Гыз чинарын башына чыхыб орада отурур. Мешәнин җахынлығында бир варлы җашаҗырды. Варлынын чиркин, гапгара гуллуғчу-су палтарлары бу ағачын алтындакы булагда (гујуда) јуҗарды. Јенә дә кәниз бурада палтар јујанда көзү суда көҗчәк гыз шәклинә саташды. Елә билди ки, шәкилдәки өзүдүр. Гәзәбләнир ки, бу гәшәнкликдә гыз ола-ола онун-бунун палтарыны јујур. Бир нечә күндән сонра ағасынын ушағыны чимдирмәҗә кәтирир, јенә шәкли суда көрәндә гәзәбиндән истәҗир ушағы нарчаласын. Бу вахт хиҗардан чыхан гыз дөзмәҗиб ағачын башындан деҗир ки, ушағы ниҗә инчидирсән, судакы шәкил сәнники деҗил. Кәниз

³⁶² Бу нағылы бизә ф. е. н. фолклорчу Мәһәмәд Тантәкин вә фәлсәфә елмләри намизәди Б. Бағыров данышмышдыр. Һәр ики биличинин дедикләринә көрә нағылы аналарындан ештмишләр. М. Тантәкинни вә Б. Бағыровун сөҗләдикләри бу нағылда чох аз фәрг вардыр. Нағылы бизә сөҗләҗән һәр ики биличиҗә миннәтдарлығымысы билдиририк.

³⁶³ Бу җердә Тантәкинлә Б. Бағыровун сөҗләдикләри вариантда аз фәрг вар.

ағачын башындакы гызы көрәндә даһа да ачыгланыр вә гыза деҗир: — Ора нечә чыхдығыны демәсән, ушағы өлдүрмәҗәм.

Ағачдакы гыз чарәсиз галыб деҗир:

— Әжил, чинарым, әжил.

Чинар әҗилир, гуллуғчу чинарын лап башына чыхыр вә орадан хиҗар-гыза бир тәшик вуруб ону җерә салыр, гыз өлүр. Өлдүҗү җердән бир алма ағачы битир. Бир нечә вахтдан сонра, шаһын оғлу тоҗ тәдарүкү илә кәлир гызын ардынча. Ағача бахыр көрүр гара, меҗмун кими бир гыз-отуруб онун башында. Оғлан билмир неҗләсин. Сорусур: — Сәнә нә олуб белә гаралмысан?

Гуллуғчу гыз деҗир ки, нечә вахтдыр ағачда отурмушам, Күнәш дәҗиб гаралдыбдыр. Оғлан истәр-истәмәз гызы апарыр евинә. Вахт тамам оlanda гуллуғчудан ушаг олур. Гуллуғчудан олан ушаг һеч бир бешикдә җатмыр. Гуллуғчу гызын хиҗар гыз өләндән сонра онун җериндә битән алма ағачындан көзү су ичмирди. О, ағачы мәһв етмәк истәҗир, елә буна көрә деҗир:

— Мәним ушағыма җалһыз һәмин мешәдә битән филан алма ағачындан бешик дүзәлтсәниз орада җатар. Анчаг ағачдан бир гырыг да җерә дүшмәмәлидир.

Шаһ оғлу артыг шаһ иди. Мешәҗә адам јоллаҗыр. Адамлар алма ағачындан бешик дүзәлдирләр. Анчаг ағачдан бир парча сүрүшүб дүшүр мешәҗә. Адамлар нә гәдәр ахтарырларса да дүшән ағач парчасыны тапа билмирләр. Анчаг шаһ оғлунун арвады гуллуғчу гыза һеч нә демирләр. Һәмин мешәдә бир гоча гары тәкбашына одун җығырды. Бир дә көзүнә һәмин ағач парчасы дәҗир. Өз-өзүнә деҗир—нә җахшы олду, апарарам бу ағач парчасыны гоҗарам су габынын ағына. Гары белә дә едир. Гарынын һеч кәси јох иди. Һәр дәфә чөлә кедиб гаҗы-данда көрүр ки, еви кимсә чох сәлигә илә җығышдырыбдыр. Башлаҗыр пусмаға. Көрүр ки, су габынын ағына гоҗдуғу ағач парчасы дөнүб гыз олду. Гары кизләндиҗи җердән чыхыр, чох севинир вә гыза деҗир:

— Мән сәни бурахан деҗиләм, сәни көҗдә ахтарырым, җердә әлимә дүшүбсән. Гызын да хошу кәлди гарыдан. Күн кечир, аҗ кечир, гыз илә гары ана-бала кими җашаҗырлар. Хәбәр җаҗылыр ки, шаһ оғлу сахламаға ат паҗлаҗыр. Гыз гарыдан ханиш едир ки, атдан бирини сахламаға алсын. Гары габагча разы олмур, гыз чох җалварыр, ахырда разы олур. Гарыҗа лап өлүмчүл ат верирләр. Деҗирләр ки, гары нәдир ки, сахладығы ат нә ола.

Вахт чатанда шаһ оғлунун адамлары јохлајырлар, чо-хунун аты пис вәзијјәтдә олур. Ахырда јадларына гары дүшүр. Келәк, бир гарына да јохлајаг, көрәк ат галыб, јохса өлүбдүр? Гарыкилдә бир ат көрүрләр ки, кәл көрәсән. Сорушурлар бу аты ким сахлајыбдыр? Гары ча-ваб верир ки, гызым сахлајыб. Шаһын адамлары инанмаг истәмирләр. Олар ата јахын дура билмирләр. Јалпыз гыз кәләндән сонра ат адамлары јахын бурахыр, һамы тәәччүб едир. Гајыдыб шаһ оғлуна әһвалаты данышыр-лар. Шаһын оғлунун јалына чинар әһвалаты вә гызын она «мән јахшы ата бахырам, инчи дүзүрәм» сөзләри дүшүр. Олур ки, шаһ оғлу өз-өзүнә дејир ки, арвадымы—гуллуғчу гызы бир дә јохлајым. Шаһ арвадына дејир ки, инчи дүзсүн. Арвады бу сөзү елә бил биринчи дәфә еши-дирди. Мән шаһ арвады инчи дүзәчәјәм?! Шаһ оғлу баша дүшүр ки, арвады онун илк дәфә бәјәндији гыз де-јил. Шаһ оғлу чар чәкдирир ки, ким инчи дүзмәји ба-чарса кәлсин шаһын сарајына, шаһ она әһам верәчәк-дир. Неч ким бу ишин өһдәсиндән кәрәјинчә кәлмир. Ахырда гарынын гызы — ағач гыз кәлир вә «дүзүл, ин-чим, дүзүл» дејир. Инчиләр ара вермәдән дүзүлүрләр. Гыз башына кәләни шаһоғлуна данышыр. Шаһ оғлу ағач гызла евләнир...

Инди нағылда ағач вә онунла илишкәли бир сыра мәсәләләри чәзәләјәк. Нағылын апарычы образы ким-дир? О, хијарын ичиндән чыхан гыздыр. Бу гыз нағыл боју су вә ағач (битки) илә илишкәли верилир. Онун дүнјаја кәлмәси үчүн хијар тағына су верилмәсинин на-ғылда өн плана чәкилмәси, ағач парчасына дөнүб су габынын ағына гојулмасы тәсадүф дејилдир. Бунунла нағыл јарадычысы сујун илкин башланғычла бағлылы-ғыны көзә чардырмаг истәмишдир. Су илк башланғыч олмаса иди, ола биләрди ки, гыз да хијарын ичиндән чыхмазды. Бизчә, хијар дүнја ағачынын чеврилмиши, дөнмүшүдүр. Гыз исә дүнја Ағачынын инсанлашмышы-дыр.

Биз јаздыг ки, мифләрдә дөнмәләрә, чеврилмәләрә тез-тез туш кәлмәк олур. Диггәт едип, гыз нағыл боју чинарла, битки илә илишкәли олур. О, һәрдән хәјардан чыхыр, һәрдән алма ағачы шәклиндә битир вә с... Көрүн-дүјү кими гызы гуллуғчу чинарын башындан вуруб са-лыр, гыз өлүр. Анчаг өлдүјү јердән алма ағачы битир. (Бәллидир ки, Азәрбајчан нағылларында алма ағачы Дүнја Ағачынын бәлкәси дә саылырмыш. Онун бир чох 208

миф сујуму да вардыр). Алма ағачынын кичик бир пар-часы дөнүб јенә һәмип гыз олур. Демәли, Дүнја ағачы јенә инсанлашыр. Биз јухарыда јаздыг ки, дөнмәләрдә, чеврилмәләрдә дејәсән башлыча олараг шәкил дәјиши-лир, руһ галыр. Чүнки анимизмә көрә һәр нәсәннин ру-һу вар, руһ гамлыға-шаманлыға көрә гутдур—күчдүр, чандыр. Сөзсүз ки, бу көрүш гамлыға-шаманлыға ан-имизмдән мирас галмышдыр. Гыз алма ағачындан өзүнә дөнүр, чеврилир. Диггәт јетирип, гыз һәрдән инсан, һәр-дән дә ағач, бостап мејвәси олур. Дүнја Ағачынын—алма ағачынын инсанлашмасы онун миф аләми илә бағлылы-ғыны көстәрир. Түрк халгларында, еләчә дә азәрбајчан-лыларда адәтән Дүнја Ағачынын алтында булаг олур. Короглу дастанында Чәлибелләки ағачын алтындан булаг чыхыр. Елә «Әјил, чинарым, әјил» нағылында чи-нарын дибиндән булаг чыхыр, су гујусу вар вә ашағыда данышачағымыз «Ағ оғлан» дастанында да беләдир. Ју-харыда миф инамлары илә, су, ағач, данла илишкәли бир әфсанәдән сөһбәт ачдыг. Орада дејилир ки, чај (је-нә су) кәнарындакы ағачдан кичик будаглар гырыб евә кәтир вә јухары башдакы бучаға гојарлар, она тохуп-мурлар. Әски азәрбајчанлыларынын сојкөкүндә дуран гә-биләбирләшмәләриндә белә бир инам вармыш ки, «бө-јүк көзәл ағач»³⁶⁴ јурду, она тапыналары горујур.

Шимали Гафгазын бөјүк бир әразисиндә һакимлик едән һун хағаны Алпилитвер Азәрбајчан халгынын сој-көкүндә дуран һунлара зорла христианлығы гисмән та-бул етдирир. Алпилитверин әмри илә гам-шаман тапы-нағлары дағыдылар. Бу дурума вә әмрә гамлар-шаман-лар бүтүн ағыр чәзалара бахмајараг етираз сәсләрини учалдыр, мүбаризәјә галхырдылар. Гам тапынағлары дағыдылар, катихосун көндәрдији јеписконос Израил һунларын тапындығы «көзәл ағачы» кәсир. Белә бир та-рихи дурумда ики көрүш—һунларын натуртәфәккүрү (башлыча олараг гамчылыг-шаманчылыг) илә христиан тәфәккүрү гаршылашыр, үз-үзә дурур. Динләр арасында вурушун алт гатында һәрби демократик гурулушу илә феодализм гурулушунун гаршылашмасы дурурду. Белә дурумда көрүшләр, сәнәт, мәшәт тәрзи, идејалар гар-шылашырды. Бу вурушда һәрби демократик гурулушун

³⁶⁴ Кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Муса Гағанга-лынын «Аған өлкәсинин тарихи» вә «Азәрбајчан мәдәнијјәти», «Го-бустан» топлусу, 1986, сәһ. № 1, (69), сәһ. 87.

һәҗәт сәһнәсиндән кетмәси, дикәринин гәләбәси өзүнү көстәрирди.

Гамлар-шаманлар ачыгча һисс едирдиләр ки, һәрби демократијадакы киши-һисан һисси азадлығы сыхышдырылдырды, һәҗәт сәһнәсиндән говулуурду. Христианлыг, сонралар Ислам дини өзү илә даһа күчлү истисмар методлары кәтирирди, шәхсијјәтин азадлығы даралырды. Гам-шаман вурушунун көкүндә башлыча олараг натур-фәлсәфә дурурду вә онлар јени динин мүддәаларына гаршы чыхыр, халг да онларын архасынча кедирди. Натурфәлсәфә, тәбиәти мүшәһидә стмәкдән, тәбиәтә јахынлашмаға чалышмагдан, һисанын тәбиәтлә өзү арасындакы ајрылығы ортадан көтүрмәк еһтирасындан доган көрүшләрлә вә онлары тәблиғ едән гамларла христианлыг аз сонралар Ислам дини арасында мүбаризә гызышдыгча, еһтираслар гаршылашдыгча үмумхалг көрүшләриндә чалхаланма даһа да күчләнирди. Гамчы көрүшләрини тәблиғ едәнләрә ағыр чәзалар верирдиләр. Доҗма көрүшләри горујаңлары дөрд јолун кәсишдији јердә гурулмуш дар ағачларындан асырдылар. Бу ачыначаглы дәһшәтли дурумуну VII јүзиллијин тарихчиси Муса Гағангатлы белә тәсвир едир: Гамлар үзләрини хагана тутуб бөјүк үрәк агрысы илә дејирдиләр: «Белә бир иш едәркән (һунларын тапындыглары Дүнја Ағачындан сөһбәт кедир—М. С.) нечә мүһакимә едир вә фикирләширсиниз? Буну сизә бизим вә бизим таңрыларын дүшмәнләри дејир. Ахы нијә онлара гулаг асырсыныз вә таңрылары, таңры евләрини дағыдырсыныз, јерлә јексан едирсиниз. Буңлары сизин аталарыныз, хаганлар тикдирмишләр вә букүнә кими бизим өлкәмиз башдан-баша онлара таныныр. Сиз јенилмәз сәркәрдәләр бу тапынагларын—мә'бәдләрин, таңрыларын, удуг-мүгәддәс ағачларын көмәји илә... дүшмәнләрә гаршы апардығыныз вурушда јенилмәз чыхдыныз. Сиз онун—јенископос Израилдин сөзләринә гулаг асырсыныз, һакимијјәти она верирсиниз ки, өлкәни хараба гојсун. Сизин таңрыларын тапынагларыны дағытсын. Ахы онлар (таңрылар—М. С.) кәрәк инчимәсинләр вә бизим өлкәни бөјүк-бөјүк вә ағыр зәр-бәләрлә чәзаландырмасынлар. О јердәки азмаң Тангрыхан тапынаглары тикилмиш, учалыр, она тапынсаныз ора ким чүр'әт едиб јахынлаша биләр, дағыда биләр. Ким о көзәл битмиш ағача јахынлашар? О, өлкәни сахлајан вә горујаңдыр. Ахы кимләр ки, наданлыгдан о ағачын јерә дүшмүн јарнагларындан вә гурумуш будагларындан

өз еһтијачы үчүн истифадә едирсә, ағач онлары ағыр јараларла, өлүмлә чәзаландырыр, онларын евини, сојуну мәһв едир. Ону кәсәни, тапынаглары учуранлары да белә едир. Биз бир шеји билирик ки, Израил сәјмазјаналыг едиб она јахынлашса, ағыр агрыларла чәзаланар, һәҗәт-дан мәһрум олар»³⁶⁵.

Тарихчинин бу билкисини она көрә тәкрат едирик ки, төплумсәл-ичтимаи, дини дурум ајдынлашсын. Ағач-Дүнја Ағачы мифи о гәдәр күчлү имиш ки, бу вә башга түрк дөвләтинин бајрагында, кербиндә дә өз әксини тапырмыш.

Биз башлыча мәсәләјә кечмәдән јазаг ки, бу парчада тарихчи Муса Гағангатлынын гам-шаман дининә кизлин бир рәғбәти һисс олунур. Бу тәбиндир, чүнки о, азәрбајчанлыдыр, ата-бабасы гам көрүшүнә тапынмышдыр. Бир дә өтәри дә олса ону јазмаг истәјирик ки, тапынаглары елә дағыдыблар ки, һеч онларын өзүлләри белә чағымыза кими кәлиб чыхмамышдыр.

Муса Гағангатлыдан кәтирилән парчадан ајдын олур ки, халг ағачы өлкәни, халгы горујаң кими танымышдыр.

«Короғлу» дастанында Алы киши Чәнлибелдә јурд саландан сонра оғлуна дејир ки, оғул, бурадакы дағларын бириндә бир гоша булаг вар, адына Гошабулаг дејирләр, кет ону тап. Ким једди илдән бир булагын улдузларын тогтушмасындан сонра көпүкләнән сујундан ичсә, ашыг олар, бу су кор көзләри сағалдар. Рөвшән (бу ад онун илкин адынын фарсча тәрчүмәсидир. Бизчә, Короғлунун илкин прототипинин ады ишыгла бағлы олмушдур) — Ишыг—Короғлу бир даға чатды. «Көрдү дағын бир тәрәфиндә уча, сылдырым, әлчатмаз, үнјетмәз бир гаја вар. Гаја елә бир гајадыр ки, икид истәјир үстүнә чыхсын, Ишыг—Рөвшән... мин бир әнван-мүсәбәтлә гајаја дырмашды... Орталыгда гоча бир ағач алтында да Гошабулаг дурна көзү кими гајнајыр. Көз јашы кими ахыб әтрафы сүд көлүнә дөндәрир»³⁶⁶. Диггәт јетирәк: һисана күч, ашыглыг истә'дады всрән, кор көзләри сағалдан булаг дағда, гоча бир ағачын алтындан чыхыр. Биз «Әјил, чинарым, әјил» әфсанәсиндә ашағыда һаггында бәһс едәчәјимиз «Агоғлан» дастанында да ағачын алтындан чыхан булага, суја туш олуруг. Дүнја Ағачы

³⁶⁵ Муса Гағангатлы. Агван өлкәсинин тарихи, сәһ. 194—196.

³⁶⁶ «Короғлу». Бақы, 1956, сәһ. 32.

адәтән дағда, субашында, булагын јанында битир. Доғрудур, «Короғлу» дастанында гоча, ағачын миф сүжүмундан данышылымыр. Ола билсин ки, дастан јенидән бичимләнәркән бу ағачын миф сүжүму ашығлары о гәдәр дә марағландырмамышдыр. Чүнки XVI—XVIII јүзилликләрдә дастаны бичимләндирәлләри башга проблемләр дүшүндүрүрдү. Кәндли үсјанынын иштиракчыларыны о чағлар Дунја Ағачынын миф сүжүму марағландырмазды.

Ағачын дағда, булаг башында верилмәси онун кечмин илә, миф дүнјасы илә бағлылығынын изләриндән биридир. Биз белә бир дурума «Симнарын нағылы»нда да туш олурут. Нағылда зүлмкар шаһ јеничә дунјаја кәлмин ишағы өлдүрмәк әмрини верир. Нөкмү јеринә јетирәлләр белә бир әдаләтсиз әмри јеринә јетирмәк истәмирләр вә буна көрә дә «...ушағы бир дағын дөшүндә бөјүк бир ағач варды, гојдулар ағачын алтына»³⁶⁷. Көрүндүју кими, бурада да дағ вә ағач вардыр. Анчаг нағылда һеч биринин миф сәнијјәсиндән бәһс олунмур. Сөзсүз, «Короғлу»нун вә «Симнарын нағылы»нын илкин вариантларында даһа дәғиг дејилсә, мифоложи көрүшләрин күчлү чағында ағачын, дағын миф сүжүму габарыг верилбимин. Биз ағачын, еләчә дә дағын миф сүжүмуну «Маадај Гара» дастанында ачыгча көрүрүк. Маадај Гара јеничә доғулмуш ишағышы Гара даға кәтирир вә орада дөрд гајын ағачындан һәһни асыр вә дејир:

*«Торт тор кайыг бу әмди ле
Энег болгой, балам» — деди»*³⁶⁸

(Азәрбајҹанчасы:

*Гој бу дөрд гајын ағачы
Ана олсун сәнә, балам,—деди)*

Демәли, Көкүдеј Мергенни анасы Гајын ағачы—Дунја Ағачыдыр. Әски Чин гајнағларында түрк халғларынын уду баба илә, әчдадла илишкәли бир сыра миф сүжүмлу әфсанәләри вардыр. Бу әфсанәләрин бириндә ағач ачығдан-ачыға анадыр. Әфсанәдә дејилир ки, Гара-Горум дағындан ахан чајын (јенә дағ, јенә су) чеврәсиндә гајадан (Короғлудақы гаја), Дағдан Селенга вә Тоғла чајлары ахыр. Бу чајларын арасында ики ағач (чај—булаг, ағач) битмин. Бу ағачларын јарпағлары һәмишә

³⁶⁷ «Азәрбајҹан нағыллары». I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 35.

³⁶⁸ «Мишдай—Кара». М., 1973.

јашыл олур вә төкүлмүр. Ағачлар ики дағын арасында битмишдир. Јери кәлмишкән јазаг ки, «Ағ оғлан» дастанында да Дунја Ағачлары һәмишәјашыл олур вә јарпағлары төкүлмүр. Бир күн бу ағачлара көјдән бир јаруг—шүа енмиш. Ики јандақы дағлар да бөјүмүшдүр. Шүа енир вә онун чеврәсиндә отуз дәфә шимшәк чахыр. Сонра ағачларын ичиндә беш чадыр вә һәр бириндә бир ушаг көрүнүр. Ушағлар ағачы ана сајырлар.³⁶⁹ Бу әфсанәдә ушағларын анасы ағач, аталары исә јаругдур.—шүадыр. Ушағларын дунјаја кәлмәсиндә ағачла, шүа илә биркә чај (су) вә дағ да актив вә ја пассив иштирак едир. Әкәр «Короғлу»да инсана дағдақы гаја, гошабулаг, јаруг—шүа јардым едирсә бурада да јенә дағ, су (булаг), шүа, ағач—ата-ана кими көзә чарпдырылыр. Доғрудур, Чин гајнағындан кәлиб чатмыш бу әфсанәдә дағын ана олмасы ачыгча билиммир. Анчаг буна ишарәләр вардыр. Ағачла јаругун издивачындан чеврәдәки дағларын икиси дә бөјүјүр. Бунунла әфсанә јарадычысы билдирмишдир ки, дағ дә һамилә олур. Ола биләр ки, чинлиләр әфсанәни јазија аларкән дағын һамилә олмасына әһәмијјәт вермәмишләр. Ағачын, биткинин ана олмасы инамына оғузларда да туш олурут. Оғуз дејимләриндән (бу дејимләр аталар сөзү дә адланыр) бириндә дејилир: «Аб—алача чичөкдән үндүм»³⁷⁰ (ендим), бир гәтрә мурдар мәһидән дөндүм, анә рәһминә дүшдүм, атә белиндән ендим, аләкөзлү див гызындан сугдүм, тәһри бир пејғәмбәри һәғг... билдим. Оғуз (хәлгинин) башына хејир кәләсини, шәр кәләсини билдим»³⁷¹. Бу аталар сөзүндә—гам-шаман көрүшүнә сонрадан Ислам көрүшү дә дахил олмушдур. Демәли, бурада ики көрүш гаршылашмышдыр. Горғудун апалчадан (лап ала) чыхмасы, енмәси оғузларын башына кәлчәк писи, јахшыны билмәси гам-шаман көрүшләри, пејғәмбәрлә бағлы фикирләр Ислам дини илә сәсләшир. Бизчә, Ислам дини илә илишкәли фикери, дејими аталар сөзүнә сонрадан артырылмыш вә беләликлә дә гам-шаман фикри Ислам дини пәр-

³⁶⁹ Ба х: Bahacddin Ogel, Türk mitolojisi, Ankara, 1971, сәһ. 73—75.

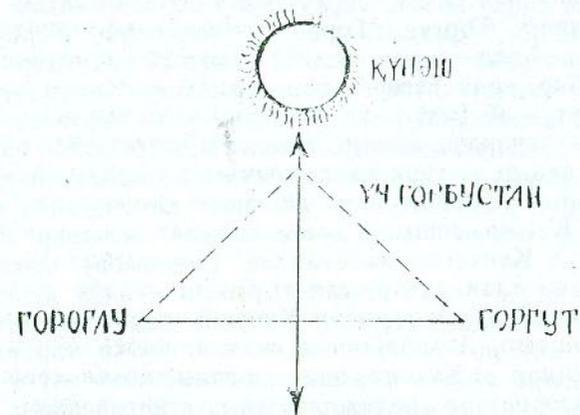
³⁷⁰ «Үн»дум-чыхдым, көрүндүм (бах: Малов С. Е. Памятники древне-тюркской письменности», М.,—Л., 1951, сәһ. 440).

³⁷¹ Disce H. F. Delwürdigkeiten vonin künstan unad Wissensse haf ten Bd. I—II, 1811—1815, сәһ. 182.

Бу аталар сөзү һағгында кениш билки алмаг үчүн ба х: Мирәли Сәјидов. «Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнағлары». Бакы, 1983, сәһ. 169—173.

дәси алтында чагын һаким көрүшләриндән өзүнү горужуб сахламышдыр. Дејилдән ајдып көрүнүр ки, Горгудун эпасы «Апалча» чичөкдир. Биз «ап-алча» сөзүнү бир нечә аңламда баша дүшүрүк. «Ап+ал+ча»дакы «ап», «аб» сөзү «ал» сифәтнин даһа да шиддәтләндирер. «Ал»ын исе уча, гырмызы аңламы да вар. Онда Горгуд «анал+ча»—лап уча, лап ал (гырмызы) олан чичөкдән епмишидир. Буцуила дејими јарадан халг, гам-шамап Горгутун јаранмасыны лап уча гырмызы чичөклә бағларкәп эски инамы көз гаршысына кәтирмишидир. Эски түрк халгларынын, хүсуси илә алтајларып инамына јерүстү тапрысы Үлкен тәкчә гамлары-шамаплары дејил, һәтта бүтүн инсанлары чичөкдән, өзү дә аг чичөкдән јаратышыдыр. Абалча—Апалча—аб (ап)—ал+ча сөзүндәки «ал»-ып гырмызы аңламыны јада салсаг онда ал+ча башга бир аңламла да бағлыдыр. Ав (ап)—алча—ја'ни лап гырмызы демөкдир. Горгуд «лап гырмызыдан» енибсә, демөк о, көјдәки гырмызыдан, (сөзсүз бу да Күнәшидир) енибдир. Бәллидир ки, Күнәш һәр нәснәнин јаралчысы сајылырмыш. Биз Күнәшлә (одла) илишкәли инамлардан дәфәләрлә билки вердијимиздән бурада бу инамлары јалпыз јад етмөклә кифәјәтләпәчәјик. Аңчаг Дәдә Горгудун Күнәшлә «абалча—лап гырмызы» илә илишкәлисини вә түрк халгларынын бир чох инамы вә оларла сыхы бағлы ојунда-ајиндә, төрәндә өзүнүп, һәрдән бәлкәсини иштирак етмәсини мифоложи сәбәбини ајдылапандырмаг үчүн арашдырычыларып көзүндән јајынмыш бир мәсәләјә тохунмаг истајирик. Елә јухарыда көрдүк ки, «оба»нын чеврәсиндә кечирилән ојуларда, төрәпәрдә Күнәш, онун бәлкәси тез-тез јад олунур. Күнәш инам түрк халгларында башлыча инамлардандыр, тәкпар да олса дејөк ки, түрк халглары мөкан, сонсузлуг аңлајыншыны вә Үчгорбустан көј тапрысыны да Күнәшлә бағламышлар. Түрк халгларынын лап эски биличиләри, ағсагталлары, елә халгын өзү мүшаһидә етмиш ки, Күнәш јаругу суда вә башга нәснәләрдә әкә олунаркәп, керп гајыларкәп—артар (хач) шөклинә дүшүр (шәкли № 3, бах).

Елә буна көрә дә артар Күнәшин, одун бәлкәси сајылымышдыр. Бир дә гуру агачы артар шөклиндә бир-биринә сүртмөклә дә од алырмышлар. Нәр ики һалда артар Күнәшин, одун бәлкәси олур. Фикримизни керчөк олдугуну инапандырмаг үчүн түрк халгларынын сој-көкүндә дуран гәбиләбирләшмәләри епленәләрини чохунун миф кө-

рүшләриндә јарадылыш һаггында тәсәввүрү јад едәк. Јарадылыш јухары, орта, ашағы дүпјаја бөлүнүр. Бу үчлүк јарадылышдыр — кайнатдыр. Јухарыда данышдыг ки, үчлүк аңлајышы түрк халгларынын мифоложиндә, дәвләт гурулушунда башлыча јер тутмушдур. Нәтта бөјүк гәбиләбирләшмәләри адларында үч рәгәмини белә ишләтмишләр. Буна оғузларып бөјүк бир һиссәсини тәшкил едән Үчог гәбиләбирләшмәсини мисал чәкмәк олар. Мифолокијада Көј илаһәсини ады Үчгорбустан — Үч+горбустандыр. Үчгорбустан сөзү ки, үч инамдан, үч удугдан—јаранмыш мифлә илишкәләри һаггында јазмышы³⁷². Үчгорбустанын адынын аңламыны, Күнәши изләјән аңламыны вермишидик. Нә үчүн она Үчгорбустан дејилир? Чүнки о, үч илаһини өзүндә бирләшдирмишидир. Бу үчлүк јухарыдакы шәкилдә көрүндүјү кими Горбустан, Горгут вә Гороғлу (Короғлу) олмушдур. Бу үчлүк өзләрини Күнәшлә, одла, миф көрүшләри илә бағлылыгларыны Ислам динини чагында белә бу вә башга шәкилдә горумушлар. Горгуд башлыча олараг одун руһу, одун чаны аңламында олмушдур. Гороғлу (Короғлу) исе Күнәшлә бағлы олараг тәбиәтин өлүбдирилмәсини тәмсил етмишидир. Онларып бу сәчијәләрә јијәләнмәләри мифоложи бахымдан ујғундур, тәбиидир. Чүнки Горбустан кими Горгуд вә Гороғлу (Короғлу) Күнәшин јаругу—шүасы илә илишкәлидирләр. Чох

³⁷² Ба х: Мирәли Сејидов. «Мифдә сонсузлуг, тәклик бахышы һаггында дүшүнчәләр», «Елм вә һәјат». 1986, № 6, сәһ. 25—27.

сонралар Гороглу да, Горгут да миф аләминдән узаг-лашмышлар. Горгуд, Гороглу (Короглу), Горбустан Күнәшлә—одла—горла (одла) бағлы олдуғларындан онлара бир жердә Үчгорбустан демншләр. Көрүндүҗү кими Горгутун аб (ап) алча чичәкдән—лап гырмызы—уча гырмызы чичәкдән ендиҗи, чыхдығы мифоложи бахымдан әсасланыр вә түрк халғларынын, о сырадан азәрбајчанлыларын көрүшләрн вә ашағыда көрәчәјимиз кими «оба»ја, Күнәшә инамла, ағача инамла сәсләшир. Демәли, Горгуд Күнәшдән вә ағачдан (чичәкдән) чыхмышдыр. Бизчә «лан уча», «лап гырмызы» чичәк дејәркән, мифлә бағлы дејим јарадан Күнәши «гырмызы чичәјә» охшатмышдыр. Азәрбајчанда ағачла, битки илә илишкәли инамлар аз да олса, иди дә галыг кими өзүнү көс-тәрир. Азәрбајчан фолклорчулары, этнографлары бир сыра рајонларда бу инамын галығларыны јазыја алмышлар. Нәлә ијирминчи илләрн сону, отузунчу илләрн башлангычында Гарабагда аҗрыча экспедијада олан И. Петрушевски Ағ оғлан (Аһ оһлан) мә'бәди, дағы һаггында әфсанәјә туш олмушдур. Бу әфсанә бир сыра мәсәләләрн, оба инамынын ариалыны өјрәнмәјә јардым едир. Ағ оғлан дағынын башында бу адда тапынаг (пир) олмушдур. Бизчә, Ағ оғлан тапынағы тикиләнән сонра дағ онун ады илә адланмышдыр. Нә үчүн биз белә дүшүнүрүк? Ағ оғлан тапынағы түрк халғлары удуғ инамларын тәләбинә ујғун сечилиб тикилмишдир. Бу дағын башында тәк бир ағач вардыр. Бу ағач түрк халғларынын тапынамаг јери үчүн башлыча шәрт, әламәт иди. «Короглу» да да инсанлара күч, ашығлыг верән, кор көзләри сағалдан булаг, дағ башындакы тәк ағачын алтындан чыхыр³⁷³. Бир чох түрк халғларында дағ башында тәк битмиш ағач Дүнја Ағачы гәбул едилирмиш вә бура мүгәддәс јер сајылырмыш. Көрүнүр ки, тәк битмиш ағачын алтында азәрбајчанлылар Ағ оғлан тапынағы дүзәлтмишләр. Бу белә дә ола биләр: дағ башындакы тапынағын јанында ағач әкмишләр. Нәр ики һалда да бу адәт түрк халғларынын, еләчә дә азәрбајчанлыларын әски көрүшләрн илә илишкәлидир.

И. Петрушевски Азәрбајчанда экспедијада оларкән бир чох јерләрдә, еләчә дә Ағ оғлан тапынағынын јанында даш галағларына (обаја) туш олмушдур. Бизчә бу дашгалағлар «Оба» илә илишкәли олмуш, сонра-

³⁷³ «Короглу». Баки, 1956, сәһ. 32.

лар онлара инам унудулмушдур. Ағ оғлан тапынағында инсана охшар бир шәкил габардылмышдыр³⁷⁴. Бу габартмаја сөјкәнән профессор И. Петрушевски белә бир фикир ирәли сүрүр ки, Ағ оғлан мифи битки (ағач) вә Күнәш мифи илә илишкәлидир³⁷⁵. И. Петрушевскинин Ағ оғлан һаггында ешитдиҗи тарихи-әфсанәдә дејилир: икид, јенилмәз Ағ оғлан халғыны јағылардан горујурду. Јенә јағы дәстәси һүчума кечир. Ағ оғлан онларла вурушур. Јағы чох иди. Ағ оғлан јараланыр, өлүр³⁷⁶ вә елә орадача да дағда басдырылыр.

Бизчә бу әфсанә тарихи, ичтимаи һадисәләрн тәсири илә илкин мифлә бағлы вариантдан ајрылмышдыр. Профессор И. Петрушевски јазыр ки, бу әфсанә азәрбајчанлылар вә ермәниләр арасында кениш јајылмышдыр³⁷⁷. Ермәниләрн азәрбајчанлыларын тапынағларына кәлиб тапынма һалларына X—XI јүзилликләрдә дә туш кәлмәк олур. Академик Мануг Абеҗанын јаздығына көрә һәлә X јүзилликдән габаг Оғуз гурганларына—тәпәләринә—гәбирләринә ермәниләр дә тапынмаға кәлирмишләр³⁷⁸. Ашағыда көрәчәјимиз кими Ағ оғлан түрк халғларынын илкин миф дүнјасы илә илишкәлидир. О, јарадылыш—космогоник көрүшлә сых бағлыдыр. Ағ оғлан һаггында профессор З. И. Јамполски, профессор Рәшид Көјүшов да данышмышлар.

Ермәни мүәллифләриндән бир сырасы јазырлар ки, азәрбајчанлылар Гарабагдакы Амараса Ағ оғлан дејирләр³⁷⁹. З. И. Јамполски Ағ оғланы астриал мифи илә бағлајыр. Бу фикирлә И. Петрушевскинин фикри јахындыр. О, еһтимал едир ки, бу инам Күнәшә тапынамагла сәсләшир³⁸⁰. Бизчә Ағ оғлан миф образы көј танрысы, дүнја ағачы илә илишкәлидир.

Рәшид Көјүшов Ағ оғлан тапынағы һаггында аз да олса јазылмыш јазылара көз кәздирмиш вә о да белә бир гәнаәтә кәлмиш ки, Ағ оғлан астриал мифлә бағлы-

³⁷⁴ Ба х: И. Петрушевский «О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха», 1930, сәһ. 40.

³⁷⁵ Јенә орада, сәһ. 39.

³⁷⁶ Јенә орада, сәһ. 38.

³⁷⁷ Јенә орада, сәһ. 38.

³⁷⁸ Мануг Абеҗан. «Әски ермәни әдәбијаты тарихи» (ермәничә), I ч, 1944, сәһ. 21.

³⁷⁹ Ба х: П. И. Јеффријан. «Вәтәнин тәсвири лүғәти» Венедик, 1903—1905, сәһ. 135 (ермәничә).

³⁸⁰ Ба х: З. И. Јамполский «Древняя Албания» III—I вв. до н. э. Баку, 1962, сәһ. 217.

дыр³⁸¹. Түрк халгларында кениш шәкилдә јајылмыш әфсанәдә Аф оглан илк инсандыр вә Дүнја Ағачы мифи илә илишкәлидир. Миф дастанын бу сүжуму һаггында азәрбајчанлы биличиләри бир кәлмә дә олсун данышмамышлар. Аф огланла бағлы Азәрбајчан кичик миф дејиминдә дејилир ки, о, күндә үч дәфә көзә көрүнәрмиш, күнүн галап вахтыны мешәјә чәкилиб тәк јашајармыш³⁸². Дејәсән бу дејим мифлә илишкәли дастандан гәлүб гәлүмүшдир. Бу балача дејим мәсәләнин аз-чох ачылмасына јардым едән дәлилләрдән бири ола биләр. Аз сонра көрәчәјик ки, Аф огланла илишкәли Јагут јарадылыш дастанында да о тәкдир, јалғызлыг ону сыхыр, үзүр. О, тапрыја, Дүнја Ағачына үзүнү тутуб она тај, еш вермәси истәји илә мүрачидәт едир. Аф огланын Дүнја Ағачы јанында (мешәдә) күн кечирмәси Јагут варианты илә сәсләшир. Әлимизә там шәкилдә чатмајан Азәрбајчан вә Јагут вариантларындакы охшарлыглар ади, тәсадүфи бәзәјишләр дејилдир. Аф огланын тәк јашамасы, Дүнја Ағачы (Азәрбајчанда мешәдә күн кечирмәси) илә бағлылығы Јагут вариантында башлыча миф мәсәләләри илә сәсләшир. Тәклик онун илкин инсан олмасына ишарәдир. Дүнја Ағачы илә јахынлыг (Азәрбајчан дејиминдә мешә илә) исә онун көкүнү ајдынлашдырыр. Бизчә, вахты илә Азәрбајчанда хусуси илә даһа чох Сағларын јашадыглары Гарабағда—Арсагда Аф оглан мифи вә онунла бағлы дастан јајылыбмыш. Бу белә ола биләрдир. Ерадан габаг Гарабағда—Арсагда јашајан гәбиләбирләшмәләри илә јагутларын улу бабалары арасында етник—сој јахынлығы олмушдур. Белә јахынлыг «Аф оглан» дастанынын һәр ики өлкәдә јајылмасына имкан јаратмышдыр. Анчаг Азәрбајчанда сојлар, гәбиләбирләшмәләри гајнајыб-гарышдыгча Аф огланла бағлы дастан да јаваш-јаваш унутулмуш, парчаланмыш, јалпыз алда-будда гырынтылары (мешәдә тәк јашамасы, онун мүгәддәслији вә с.) чағымыза кими кәлиб чыхмышдыр. Аф оглан адлы тапынаг Газах рајонунда да вардыр. О, Кәмәрли кәндинин әразисиндәки Гылынч кәнди харабалыгында Чаггалы дағынын арасындадыр. Бу тапынагла бағлы әфсанәләр, јары әфсанәләр халг арасында јајылмышдыр. Онун ајры-ајры һиссәләри нағыллара да дүшүмүшдүр. Бу бахымдан «Алдәрвиш» нағылында Аф оглан-

³⁸¹ Би х: Рәшид Көјүшов. «Амарас—Аф оглан». Бақы, 1975, сәһ. 25.

³⁸² Јенә орада, сәһ. 28.

ла бағлы һиссә марағлыдыр³⁸³. Бу һиссә «Аф оглан» миф әфсанәсиндән фәргләнсә дә, јенә дә өзүндә илкин миф сәчијјәсини сахламышдыр.

Азәрбајчанда Аф оглан тапынағы вә позулмуш мифи илә илишкәли дедикләримиздән белә чыхыр ки, һәлә ијирми-отузунчу илләрә кими бу мифлә бағлы тапынагда «оба» — дашгалаг да вармыш. Көрүнүр ки, Аф оглан мифи илә «оба» инамы гаршылашаркән бу јердә Аф оглан тапынағы да тикилмишдир. Азәрбајчанда Аф огланын ағачла (битки илә) Күнәшлә бағлы дејим, әфсанә там шәкилдә XX јүзиллијә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Анчаг башга түрк халгларында хусуси илә Јагутларда Аф оглан әфсанәси јарадылыш миф әфсанәси кими сон вахтлара кими јашамыш вә ону Авропа, рус түркологлары, етнографлары, дилчиләри јазыја алмышлар. Аф оглан дастаны Јагутларда «Ер Соғатаһ»да адланыр. Ер—Соғатаһ—Аф оглан демәкдир. Биз јарадылышла аз-чох бағлы Ер—Соғатаһ—Аф оглан дастанынын инчәләмәмизи огланын нә үчүн «ағ» адланмасы илә башламаг истәјирик. Түрк халгларынын чохунда—азәрбајчанлыларда, Јагутларда, түркмәнләр, өзбәкләрдә, түркләрдә, газагларда вә башгаларында рәнкләрин бир сырасы хусуси илә «ағ», «көј», «гара», «гырмызы» (сары) миф көрүшләри илә, инамларла илишкәлидир³⁸⁴. Аф рәнкин миф көрүшләрилә бағлылығы бир сыра адәтләрдә, төрәнләрдә әксини тапмышдыр. Азәрбајчанлылар, еләчә дә гырғызлар, газаглар матәм күнләриндә дә ағ кејәрмишләр, ағ сарынармышлар. Аф рәнки јахшы истәр, нәмәтләрин јарадычысы Үлкенин рәнки имиш. О, ишыглы нәснәләри дә јаратмышдыр. Елә буна көрә дә ағ гам-шаман Үлкәнә ојун кечирәрмиш, түрк дилләриндә «ағ»ын доғру, «керчәк» анламлары да вардыр. Гагаузлар, аксәз (ағкөз)-ү доғру, керчәк анламында ишләдирләр³⁸⁵. Әски мифлә бағлы әфсанәләрдән бириндә дејилир ки, Үлкән ағ чичәкләрдән ағ инсанлар јарадыр. (Јухарыда көрдүк ки, Горгуд ата да чичәкдән чыхыр, енир). «Ағ» јахшы истәр тапрыја удуглара анд рәнк олдугундан мифлә илишкәли әфсанәләрин, дејимләрин чохунда онлар ағ кејимдә көзә көрүнүрләр. Әски әфсанәләрин бириндә дејилир ки,

³⁸³ Халғымызын дејимләри вә дујумлары. Б., 1986, сәһ. 203—205.

³⁸⁴ Би х: Мирәли Сејидов. «Көј, ағ, гара рәнкләринин инамла әлағәси». Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт сәријасы) 1978, № 2, сәһ. 20—38.

³⁸⁵ Би х: Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973, сәһ. 35.

Буғутекин јухуда ағ кејмиш, ағ әлағачлы, ағсаггал ну-
рани, үзү ишыглы адам көрүр. Бу үзү ишыглы гоча ила-
һи удуг олдуғундан ағаппаг көрүнән гоча Јешим дашы-
ны она вериб дејир ки, бу даш әлимиздә олдуғча һаким
олачагсыныз³⁸⁶. Ола биләр ки, башдан ајаға ағ көрүнән
бу үзү ишыглы гоча елә Үлкенин өзү имиш. Јагутлара
көрә таңры ағаппаг дағ зирвәсиндә јашајыр³⁸⁷. Абаган
татарларынын әфсанәсиндә дејирләр ки, улухаган Ағ-
хан Ағдағын этәјиндә јурд салыбмыш³⁸⁸. Әски әфсанә-
ләрә көрә дүңјаны Ағана јаратмышдыр. Газагларда
удуглар—мүгәддәсләр башдан ајаға ағ кејинәрмишләр.
Оғузлар өз миф улу бабаларыны вә онунла илишкәли
зооморф онгонларынын ағ рәнкдә олдуғларыны дүшүн-
мүшләр:

Аға гајанын гапланынын еркәјиндә бир көкүм вар,

Ортач гырда сизин кејикләриниз дурғурмаја.

Ағ сазын асланында бир көкүм вар,

Газ алача јундүнү дурғурмаја...

Ағ сунгур гушу еркәјиндә бир көкүм вар,

*Ала өрдәк, гара газын учурмаја»³⁸⁸ (гаралтма бизимдир —
М. С.)*

Бахын азәрбајчанлыларын улубабалары удуг сајдыгла-
ры вә онлары ағ рәнклә илишкәләндрдикләри ағ гаја,
ағ сунгар, ағ саз вә онун асланы, гапланы илә фәхр едир.
Чүнки онлар ади дејилләр, удугдурлар.

Чох сонралар ағ рәнкли һакимләрә дә аид едилмиш-
дир. Ағ рәнк илә бағлы гыса шәкилдә вердијимиз бил-
кидән ајдын олур ки, ағ рәнки таңрыја, удуға-мүгәддәсә

³⁸⁶ Јешим бир чох түрк дилләриндә илдырым демәкдир (б а х:
В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, I һиссә, СПб, 1905, сәһ.
380). «Короғлудан билирик ки, онун танынмыш, од сачан мисри гы-
лынчы да илдырым дашындан, парчасындан гајрылмышдыр. Нурани
гочанын дедијиндән ајдын олур ки, Јешим дашы һакимијјәт бәлкә-
сидир. О, кимдә оларса о да һаким олур. Илдырым дашындан, пар-
часындан дүзәлән гылынчы мәғлубедилмәзлик, күч бәлкәсидирсә, де-
јилдији кими илдырым (Јешим) дашы исә һакимијјәт бәлкәсидир.
Нә үчүн илдырым дашынын белә мифик сәңијјәси вармыш? Чүнки
мифик инама көрә Илдырым—јерустү дүңјанын таңрысы Үлкенин
күчү сајылырмыш (б а х: М. Сејидов, «Алы киши вә Короғлу об-
разларынын...» «Азәрбајчан» жур. 1978, № 3.

³⁸⁷ Б а х: Баһәддин Огел. *Türk mitolojisi*, Istanbul 1971, сәһ. 291.
³⁸⁸ Б а х: «Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина»
Алма-Ата, 1972, сәһ. 48.

³⁸⁹ Китаби Дәдә Горғуд, Бақы, 1962, сәһ. 144.

аид имиш. Ашағыда көрәчәјимиз кими Ағ оғлан илкин
удуг, сонралар јарыудуг олдуғундан о, Ағ оғлан адыны
дашымышдыр. Баһәддин Өкәл топланмыш Ағ оғлан
дастанынын вариантларынын бир сырасыны олдуғу ки-
ми, бир сырасынын исә мәзмунуну чап етдирмишдир³⁹⁰.
Бу дастанын илк топлајычыларындан бири А. Th. вон
Миддендорфдур. Биз охучулары дастанын ајры-ајры ва-
риантлары илә лап гыса да олса таныш етмәк истәјирик.
Чүнки ајры-ајры арашдырычыларын топладығлары ва-
риантлар арасында мүәјјән ајрылығлар вардыр. А. Th.
Миддендорфуң топладығы дастанын лап гыса мәзмуну
беләдир: илк инсанын ады Ер—Соғотон—Ағ оғландыр.
О, тәк јашамыш. Бир јурдун ортасында еви вармыш.
Евин күндөганында һәр нәснәнин-шејин анасы Ағачха-
ган—Дүңја Ағачы варды, варлыг она бағлы иди. Аға-
чын там көкүндә бир булаг варды. Бу дирилик сују иди.
Бу судан ичәнләр күчә кәлирдиләр. Бу ағачын јијәси
гадын Таңрынын тулуг кими дөшләри варды. Ағ оғлан
ағачдан сорушмуш ки, мәни ким доғмуш? Ағач демиш
ки, көј таңрысы Ер—Тојон атан, анан исә Гүвәјхатун-
дур. (Демәли, Ағ оғланын атасы таңрыдыр). О, көјдә
доғулмушдур (әслиндә инсан оғлу (Ағ оғлан) көјләрдә
доғулмушдур), удуг иди. Ата-анасы ону јерә ендирмиш-
ләр. Ата-анасы она дирилик сују вермишләр. Күнләр
кечир. Бир күн Ағ оғлан вурушда өлмүш (Азәрбајчан
версијасында да Ағ оғлан вурушда өлүр). Дирилик су-
јуну она сычратмышлар вә о, дирилмиш³⁹¹.

Дастанын башга бир вариантыны И. А. Јудаков топ-
ламышдыр³⁹². Оңун чап етдирдији вариантын мәзмуну
беләдир: јерин ортасында, көбәјиндә бир бөјүк ағач вар-
мыш, башы көјә дәјирмиш. Ағачын тәпәсиндән сары
рәнкли су чыхармыш. Бундан ичән ачмазмыш, таңры
хошбәхтлик верәрмиш.

«Инсанын атасы», бурада јарадылмыш...:

Бу ағачы көрмүш, онун алтына кетмиш,

Бу судан ичмиш, һәјәт әлдә етмиш».

³⁹⁰ Б а х: Баһәддин Өкәл. *Көстәрилән әсәри*, сәһ. 96—106.

³⁹¹ Б а х: Middendorf A. *The Reisen in den äusersten Norden und
osten Libiriens I—IV st. pbg. 1851—1875.*

³⁹² Б а х: И. А. Юдаков. «Верхоянский сборник Иркутск» 1890,
сәһ. 112.

* Сөһбәт Ағ оғландан кедир.

³⁹³ Н. Горохов. «Юрюнг—Улан» Иркутск, 1885, сәһ. 43.

Ағ оғлан Ер Соготон) дастанынын башга бир вариантыны Н. Горохов топламышдыр³⁹³. Вариант беләдир:

Ағач дүңянын көбәжиндән лап көжә кими узанырмыш. Јерин вә көјүн көбәји вар вә чәннәтдә бурададыр. Дүңја—һөјәт Ағачы көјүн күңдоғанымдадыр (јагутлар Дүңја Ағачына Дәмирағачы да дејирләр). Ағ оғлан көјдә јараныр. Доғуланда сонра Күңдоғана кетмиш дағла тушлашмыш. Бу дағын башында једди көју дәлән ағач вармыш, тапрыннын јанына чатырмыш. Көјләрин тапрысы Чрүл+Аји. Тојон бу ағача атын бағлармыш. Ағ оғлан күңдоғанда сүд дәнизин көрмүш, шимал тәрәф гаранлыг мешәлик иди. Мешәнин архасында башы ағ олан дағ жүксәлирмиш, күләјин гаршысыны алырмыш... Бу илк инсан Ағ оғлан ағача јахынлашараг белә сөјләмишдир:

*«—Еј мәним Сајын һөрмәтли, көзәл, уча гадын Танрым,
Мәнә һәјәт верән, еј мәним бөјүк анам!
Варлығым, нәјим варса һамысы сәниндир (сәнинлә долмуш)
Дүңјадакы варлығлар һамысы сәндән доғулмушдур.
Анчаг елә јалғызам, о гәдәр јалғызам билсән,
Бары мәнә бәнзәјән, бир тај гадын версәнә!
Долашырам дүңјада ишсиз-күчсүз, башыбош...
Үмид вер мәнә ана, мәни јалғыз бәсләмә!
Башга танрым јохдур, мән сәни көрүрәм!..
Ағачын там көкүндән бир јарыг ачылмыш,
Ағачын јарығындан бир гадын чыхмыш,
Белиндән ашағысы ағачын көкүндә (көвдәсиндә) иди.
Гадынын кур сачлары, учушуб јанырды.
Мәмәсиндән сүд гајнајырды.
Оғлан она јанашмыш, мәмәсиндән сүд әммиш,
Артыг биринчи кәрәдән дојмуш,
Бәдәнинин һәр јери күчлә долмуш.
Бундан башга анасы она демии гутлу (хошбәхт — М. С.) ол...
Ағоғлана ајрыча су, од, дәмир вермиш
Сонра да гејб олараг, јенә јеринә кирмиш»³⁹⁴.*

Биз даһа бир вариантын мәзмунуну верәндән сонра дастан һаггында бир сыра фикирләримизи сөјләјәчәјик вә оба илә илишкәсини көстәрәчәјик. Мүтәхәссисләрин фикринә көрә Ер—Соготонун—Ағ оғланын ән јахшы вариантыны алман биличиси О. Бөһтлинк топланмышдыр.

³⁹⁴ Јенә орада, сәһ. 23 вә давами.
222

Оуну топладығы дастанда дејилир ки, гајын ағачы ди-кәлирмиш. Ағ оғланын јашадығы јердә ағачлар һәмишә јашыл олармыш. Јашадығы евин өнүндә бөјүк бир ағач вармыш. Бу ағача Хағанағач дејәрмишләр. Оуну диндән инсанлара өлмәзлик верән «дирилик сују» чыхырмыш. Гочалар, күчдән дүшмүш инәкләр бу судан ичәп кими јенидән кәнчләшмишләр. Евин чәнубунда гыз кими көзәл бөјүк бир гајын ағачы вармыш. Гајын ағачы тәпәдә (дағда) жүксәлирмиш... Ағ оғлан евләнмәк үчүн јола дүшүр. О, бир сәһәр Хағанағачы (бу Дүңја ағачыдыр) јанына кетмәздән габаг үзүнү Күнәшә тутмуш, үч дөфә салам вермиш. Хаған ағачын јанына кәлмиш, диз чөкмүш, сонра демии:

«— Мәним ағач Хағаным! Еј удуг-мүгәддәс руһ! Еј улу ханым! Мәним јурдумун руһу! Мән бир јетимдән башга бир нәснә-шеј дејиләм. Сән мәни бөјүтдүн... Кәл мәним нә олачағымы, кәләчәјими дә билдир!.. Еј улу ана!.. «Көј курлајыр, илдырым јерә дүшмүш... аз сонра ағ сачлы Ана—Тапры көрүнмүш. Јаваш-јаваш ағачын көкүндән бајыра чыхмыш вә оғланын гаршысында дурмуш... оуну ики бөјүк тулуғ кими мәмәләри варды... Оғлана демии ки, сәнин атан тапры Ер—Тојун, анан исә Күвәјхатындыр. Оғланы Ана—Тапры (ағачын ичиндән чыхан) бөјүтмүш. Ана Тапры дејир ки, сәнә инсанларын атасы олмаг бујурулмушдур. Атына мин чәнуба кет... Ағсачлы Ана Ағ оғлана дирилик сују вермиш вә оғлан сары атына минмиш, јола дүшмүш, оуну аты ара-сыра учурмуш.

Хејли јол кетмиш, Гаја гапысына кәлмиш... Сонра улу Тојонун, хан Тапғаранын сојундан олан Гара ханын өлкәсинә кәлмиш, оуну он оғлу вә доғуз гызы вармыш... Көјләр гаралмыш, јерләр ләрзәјә кәлмиш вә чәнәннәмин јијәси Буура—Доһсун кәлмиш, Гара ханын чаныны алмаг истәмиш, ушағлар ағлашмышдыр. Елә бу вахт Ағ оғлан кәлмиш вә о, Буура—Доһсунла вурушмушдур. О, чәнәннәм јијәсинин башыны кәсмиш, гәлбинин бир парчасы галан Буура—Доһсун гарғаја дәнмүш, учуб кетмиш. Ағ оғлан Гараханын кичик гызыны алмыш. Онлар јер үзүнә ениш вә Јагут халгы јаранмышдыр.

Ајры-ајры көрүшлү арашдырычыларын топладығы «Ағ оғлан» Әр—Соготан» әфсанә-дастанында аз-чоһ ајрылан јерләр олса да бурада үмуми, охшар мифоложи олајлар—көрүшләр анајдын өзүнү көстәрир. Бизни вариантылардакы, өрнәкләрдәки Дүңја Ағачы (Хаған ағач,
228

Дәмир ағач вә с.) дағ, су (булаг «оба» төрәһиндә ажан-улуғ-булаг) инамы вә онларын «оба» илә бағлылығы даһа чох марағландырыр. Инди охшарлығлар вә онларын азәрбајчанлыларын Ағ оғлан дејими, тапынағы илә илишкәли мәсәләләринә кечәк. Биз, шәрти оларағ А. Th. Миддендорфун топладығыны биринчи, И. Жудаковун топладығыны икинчи, Н. Гороховун вариантыны үчүнчү, О. Боһтлинкин топладығыны дөрдүнчү вариант адландырачағы. Бу вариантларын һамысында «оба» инамы, ојуну илә илишкәли охшарлығлар, ејни тәфәккүрүн јаратдығы адәтләрә туш олуруғ. Булардан бири Дүнја Ағачы, удуг Гајын ағачы (онларын бәлкәләри илә биркә), «оба»дакы, Ағ оғландакы ағачла ејни миф кејфиј-јәтлидирләр. Азәрбајчанда—Гарабағда Ағ оғлан тапынағында Дүнја Ағачынын бәлкәси олап мүгәддәс ағач, тәпәһин—дағып башында тәк битибдир. Бүтүн әфсанәләрдә, дастанларда, нағылларда, бөјүклү-кичикли дејимләрдә Дүнја Ағачы тәк вә адәтән дағда (тәпәдә) битир. «Оба» инамы илә илшкәли ојун-төрән адәтән тәк ағачын алтында, гаршысында (белә бир ағач олмајанда гајын ағачынын будағларыны обанын ортасына, һәрдән габағына гојурлар) кечирдиләр.

«Ағ оғлан» вариантларына көз кәздирәк. Вариантларын һамысында һәр нәснәһин јарадычысы, анасы Күндоғанда, һәрдән дүзәнликдә тәк битән Дүнја Ағачы—Ағачхаған—Дәмир Ағачы инсанын јарадычысы, һимајәһисн, бөјүдүб боја-бухуна чатдыраныдыр. Вариантларда Дүнја Ағачы Күндоғанда битир вә дибиндән булаг ахыр (бириндә исә башындан ширә ахыр). Белә дурума биз Азәрбајчан нағылларында, дастанларында туш олуруғ. Неч узаға кетмәдән Ишығын—Рөвшәһин—Короғлунун дағ башында туш кәлдији тәк ағачын дибиндән чыхан Гоша булағыны анағ. Вариантлардакы булаглар истинасыз оларағ бүтүн инсанлара, чанлылара күч верир, кәһчләшдирир. «Короғлу»да да беләдир. «Короғлу»дакы Гоша булаг күч верир, кор көзләри сағалтмаға гадирдир. Бир аз бундан габағ јаздығ ки, Дүнја Ағачы (Ағач хаған, Дәмир ағач) Күндоғанда битмишдир. Түрк халғларында күндоған башга чәһәтләрә көрә даһа үстүндүр. Чүнки бу халғлар Күнәшә тапынмышлар вә Күнәш башлыча јарадычы сојмуш, елә буна көрә дә она инам инамлар сырасында, дүзүмүндә ајрыча јер тутур. «Ағ оғлан» әфсанәви миф дастанынын дөрдүнчү вариантында Ағ оғлан Дүнја Ағачы илә данышмаға кедәркән илкин үч

дәфә Күнәшә күнајдын—салам демиш, баш әјмиш, тапынмышдыр. Күндоған үчлүк анлајышы илә дә илишкәлидир. Үчлүк анлајышында Үч Горбустанын бири күндоғандадыр³⁹⁵.

Азәрбајчан, еләчә дә Јагут Ағ оғланы тәкдир, јалғыздыр. Көрүнүр, вахты илә Азәрбајчанда Ағ оғлан әфсанәси дә инсанларын јаранмасы дүшүнчәләри илә илишкәли олмушдур. Јухарыда дејилди ки, әфсанәви миф дастанын вариантларынын демәк олар ки, һамысында көјдә доғулмуш Ағ оғлан—Әр—Соғотан ағачла данышыр, Дүнја Ағачы һимајәһи, ана кими көзә чарпдырылыр. Дүнја Ағачы биринчи вә икинчи вариантдан башга Ағ оғланын көзүнә јары ағач, јары инсан—гадын, һәрдән исә «тулуғ дөшлү гадын» кими көрүнүр. Инди о јери анағ. Ағ оғлан Ағача белә мүраһиәт едир:

*«Еј мәһим һөрмәтли, көзәл уча танрым гадын,
Мәнә һәјаты верән, еј мәһим бөјүк анам!..
Дүнјадакы варлығлар, һамысы сәндән доғмушдур!
...Ағачын там көкүндән, бир јарығ ачылмыш.
Бу јарығдан ағача бир дәлик ачылмыш
Ағачын јарығындан бир гадын чыхмыш.
Ағачын көкүндә иди белдән ашағысы,
Гадыннын кур сачлары дағылыб јанырды
Мәмәсиндән сүд гајнајырды.
Оғлан она јанашмыш мәмәсиндән сүд ичмиш,
Сүдү ичән Ағ оғлан илк дәфәдән дојмуш.
Бәдәһинин һәр јери күчлә долмуш».*

Башга бир вариантда Дүнја Ағачы—Хаған ағачы илә оғланын көрүшү верилмишдир.

Ағач хағанын дөшүнү әмән Ағ оғлан онун мәсләһәтилә јол кедир вә Гарахан өлкәһиндә чәһәһинәһин јијәһи Буура Доһсуну өлдүрүр вә орада евләһир. Бу мөвзу мүәјјән дәјишкәликләрлә Монғолустанда јашајан түркләрдә дә вармыш. «Боско» адлы нағылда дејилир ки, үч гардаш вармыш. Онлардан бөјүк вә ортанчыл гардашлар шикәст, чолаг, «кич» адланан кичик гардашы чох инчидирләр, јерсиз дөјүрләр. Бир дәфә бөјүк гардаш ону дөјмәк истәркән кичик гардаш онун көзүндән јайышыр.

³⁹⁵ Ба х: Мирәли Сејидов. «Мифдә сонсузлуг, тәклик бахышы һағғында дүшүнчәләр». «Елм вә һәјат» журналы, 1986, № 6, сәһ. 25—27.

вэ бөжүк ағачын көкүндө кизлэнир вэ орадан чыхыб ағача тохупуб астадан дејир: «Сэн мэним анамсан, мэни доғубсан, ешит мэни! Мэн отуз ил јашамышам вэ гардашларым отуз ил мэни инчидиблэр. Бу мүддөтдө онларын вердикләри чох дөрдлөрө, үзүнтүлөрө дөзмүшөм. Инди гардаш зүлмүнү атмағын вахты чатыбдыр. Көјдө мэним үчүн батыр силаһы вэ ат вар, онлары јерө сндир вэ мэнэ күч вер». Ағач ики дөфө јарылды, орадан тосун ағсачлы гадын чыхды. Кејими јаз пишији дөрсиндэн иди; Гадын шикәстә тәскиплик верди вэ сағ дөшүнү она әмиздирди, үч дөфө шикәстә дартды, шикәст һисс етди ки, она гејри-ади күч кәлди вэ гадына елә ағры верди ки, гадын ону итәләди. Шикәст јепә ондан јардым диләди. Гадын Ај Тојенә (јарадылышы јарадан) бу сөзләрлә мүрачиәт етди: «Сэнин оғлун, сэнин тәрәфиндән лә нәтләнмиш, отуз ил торпагда узанды, һәр чүр мәрһумијјәтләрә дөздү; инди ону бағышла, онун бәдбәхтлијинә сон гој!».

Бу алгыш сөзә (дуаја) чаваб дөрд бир јандан күләк галхды вэ көј булуда бүрүндү, илдырым чахды, көј курулдады вэ бирдән көј ики һиссәјә ајрылды³⁹⁶ вэ орадан ағ кејимли инсанлар чыхды, онлар јерә атлар вэ силаһ кәтирдиләр. Шикәст аты тутду вэ силаһа јијөләнди...

«Ағ оғлан» дастанында Ағ оғланла ағачдан чыхан гадынын она мүнасибәти илә «Боско»дакы шикәстлә ағачдан чыхан илаһәнин јахшылығы көз гаршысындадыр. Һәр ики гадыннын дөшләри күч верир, онлар Танры илә данышырлар вэ с.

Инди һәр ики вариантдакы Дүнја ағачына—Ағач Хағана диггәт јетирәк. Ону бөжүк ана, һәјат верән сајмышлар. Һәлә Х јүзилликдә башгырдлар ағачы Ағ оғлан кими онлары јарадан билмишләр. Олар ағач парчасыны бојуналарына бир удуг нәснә кими тахырмышлар. Х јүзиллијин әрәб сәјјаһы, Ислам динини јаян Ибн Фәдлан бојнунда ағач парчасы кәздирән Башгырддан сорушмуш: нә үчүн ағач парчасыны бојнунда кәздирисән? О, белә марағлы чаваб алмыш: «Она көрә ки, мән буна бәнзәрдән чыхмышам. Буна көрә дә «и не знал относительно себя самого иного творца, кроме этого».

Варлығын Дүнја Ағачындан јарандығына вэ ола билсин ондан чыхдығына инанырмышлар. Дөрдүнчү ва-

³⁹⁶ Г. И. Потанин. *Очерки северо-западной Монголии*, вып. 4, *Этнографические материалы СПб.* 1888, сәһ. 631.

риантдан көрүнүр ки, ону удуг билмиш вэ «јурдун—вәтәнин руһу» сајмышлар.

«Ағ оғлан» әфсанәсиндә апајдын көрүнүр ки, Дүнја Ағачы инсан тәлејини габагчадан билир. Елә буна көрә дә Ағ оғлан ағачы мүрачиәтлә дејир: «Мэним нә олачағымы, кәләчәјими де». Јери кәлмишкән бир инамы бир дә јада салаг. Түрк халғлары инанмышлар ки, даш да бу күндән, кәләчәкдән хәбәр верир.

Әски һунлар елә билирмишләр ки, көзәл ағач халғы, јурду горујандыр. Көрүнүр бир дә буна көрә «оба»ја ағач гојуб она тапынырмышлар. Өтәри дә олса јада салаг ки, әфсанәдә ананын ағсачлы верилмәси онун удуглуғуна ишарәдир.

Јарадылышла, илк инсанын јаранмасы илә илишкәли әфсанәви—миф дастанын вариантларынын үчүндә (I, III вә IV-дә) Ағ оғлан Дүнја Ағачы илә данышыр. Биринчи вариантда Дүнја Ағачы елә ади ағач кими верилир, анчаг данышыр. Үчүнчүдә белдән ашағысы ағач, јухарысы исә гадын, дөрдүнчүдә ағачын ичиндән чыхараг там инсан шәклиндә Ағ оғлан тәгдим олуноур. Бизчә, Дүнја Ағачынын ајры-ајры үч шәкилдә тәсәввүр олунамасы заманла онун кечдији чағларла вэ түрк халғларынын мифолокијасындакы һәјатла, топлумсал-ичтиман көрүшләрин инкишафы илә, көрүшләрдәки бөжүклү-кичкәли дәјишикләрлә илишкәлидир. Дүнја Ағачынын јалһыз ағач кими көзә көрүнмәси, Ағ оғланла данышмасы онун илкин чағы илә бағлыдыр. Бизчә, зооморф онгонлар, антропоморф култлар, танрылар миф көрүшләринин һаким олдуғлары илк чағлар өз көрүнүшләри, олдуғу кими—јәни ағач ағач, дағ дағ кими тәсәввүр олуноурду. Сонралар, даһа дәгиг дејилсә, инсан зооморф онгонларда, антропоморф култларда, танрыларда инсани кејфијјәтләр көрмәјә башламышдыр вэ бу вахтдан да о, өз «көрүнүшүнү дәјишир». Елә бу миф әфсанәви дастанда да беләдир. Биринчисиндә Дүнја Ағачы ағач, үчүнчүдә Дүнја Ағачы дәјишикләрә уғрамаға башлајыр. О, јары инсан, јары ағач шәклиндә тәсәввүр олуноур, сонунчу вариантда исә там инсана чеврилир. Демәли, үчүнчү вариант Дүнја Ағачы инамынын кечид чағы илә бағлыдыр. Дүнја Ағачынын белә еволјусијасы, дәјишмәси топлумсал һәјатдакы көрүшләрин инкишафы илә сәсләшир. Миф тәфәккүрү илә јашајан инсан илкин чағларда зооморф онгона онун өзүнүн олдуғу кими ағача ағач кими инанырдыса, заман кечдикчә, о, өз онгонуну, сон-

ралар таңрысыны өзүнә охшадырды. Онгона, таңрыја белә бир мүнәсибәт әски көрүшүн өзүлүнү сарсыдырды.

Инсан өзүнү онгон, таңры гатына жүксәлтдикчә, о, елә бил улулашыр, тохунулмаз олур, өзү-өзүнүн шәрәфини горујур. Миф инсаны мифләшдирир, она јени сујумлар верир. Бизчә, белә дәјишикликләр һеч дә дәнмәләрдән, чеврилмәләрдән кәлмир. Бу ики мифоложи дурум банга-банга нәснәләрди-шејләрди-р. Булар ајры-ајры көрүшләрлә бағлыдырлар. Дәнмәләр, чеврилмәләр даһа чох анимизмлә, онгонда, таңрыда инсан сујумлары көрмәк исә инсаның өзүнә инамла, инсаның өзүнү дәрк етмәси тәфәккүрү илә сәсләшир. Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә јазмағы мәгсәдә ујғун сајырыг. Көрүндүјү кими Дүнја Ағачы, чох чидди еволјусија кечмиш, дәјишиклијә уғрамышдыр. Белә дәјишиклијә уғрајан зооморф онгонлар вардыр ки, онлар јары таңры гатына кими жүксәлмишди-р. Беләләри тарихин бурулғанында елә бу шәкилдә дә галмышлар, ирәлиләјә билмәмишләр.

Јагут миф-әфсанәви «Ағ оғлан» дастанында Дүнја Ағачы дағын башында битмишди-р. Азәрбајчанда Ағ оғлан тапынағы дағда тәк ағачын јанында тикилмишди-р. Үмумијјәтлә, түрк халғларында Дүнја Ағачы дағда тәк битир. Дүнја Ағачының марағлы миф сујумлары вардыр. Бу сујумлар әски үмумтүрк дүнјакөрүшүнү, миф тәфәккүрүнү, ағачын обаја гојулмасының сәбәбләрини ајдынлашдырмаға јардым еди-р. Дүнја Ағачы һәр нәснәнин јарадычысыдыр. Бәллиди-р ки, бу миф сујуму ил-кин Күнәшә аид имиш. Нечә олмуш ки, Дүнја Ағачы да бу бөјүк миф сујумуна јијәләнмишди-р? Јары ағач (бел-дән ашағысы ағач), јары гадын Дүнја Ағачының сач-лары дағылыб јанырмыш, Дастанда «белдән ашағысы ағачын көкүндә олан» гадын, Дүнја Ағачы һаггында белә дејили-р:

«Гадының (Дүнја Ағачының—М. С.) кур сачлары учушуб јанырмыш». Демәли, Дүнја Ағачының сачлары јанырмыш. Бу ифадә сөзсүз ки, ону Күнәшлә илишкәлән-дири-р. Дүнја Ағачыны тәмсил едән гадын—ағача инам-да Күнәшә инам бирләшдијиндән онун сачлары јаныр-мыш, Күнәш кими ишыг верирмиш вә елә буна көрә дә о, Күнәш кими дә һәр нәснәнин јарадычысы сајылмыш-дыр. Дүнја Ағачы Күнәшлә, онун јер үзүндәки бәлкәси одла бағлы олдуғуна көрәди-р ки, о, Ағ оғлана од да верир. Бизчә, она бу сәләһијјәти Күнәшлә илишкәли вермиш-ди-р. Бу гыса билкидән дејәсән ајдынлашды ки, обада

тапынылан Дүнја Ағачы Күнәши дә тәмсил еди-рмиш. Инди исә Дүнја Ағачының оба илә илишкәли башга бир миф сујумуна диггәтимизи јөнәлдәк. Дүнја Ағачының ичиндән чыхан су, ширә күч верир, чанлылары кәнчләш-дири-р. Дүнја Ағачындан чыхан сујун, башындан ахан ширәнин бир дәфә ичмәклә инсаны дојурмасы, чанлыла-ра күч вермәси, кәнчләшдирмәси сөзсүз ки, онун јарады-чы зооморф онгон олмасы илә илишкәлиди-р. Түрк халғ-ларында белә бир инам вармыш ки, илдә бир дәфә онгонун-гојунун, кечинин әтини јејән күч топлајар, күнаһ-ларындан тәмизләнәр. Орта Асијада арашдырма апаран В. Н. Басилов бу инам һаггында јазы-р: «Дағ гојунунун әтини шәфа веричи сајырмышлар; кичик бир тикәси до-јуздурурду; илдә бир дәфә јејән ил әрзиндә етдији кү-наһлардан «тәмизләни-р»³⁹⁷.

Дүнја Ағачының—јары гадының вә там гадының ту-луг кими бөјүк дөшләри вармыш. Бунун көзә чапдырыл-масы тәсәдүфүдүрмү? Јох! Дастанда Дүнја Ағачы—га-дын белә тәсвир олунур: «...ики тулуг кими мәмәләри вармыш». Бу сүдү әмәнләр дәрһал дојурлар, күчлү олур-лар. Мәмәләринин чох бөјүк олмасы да тәсәдүфи дејил-ди-р, о мәһсулдарлыгга—веримлиликлә бағлыдыр. Орта Асијада археоложи газынтылардан чох ири дөшлү һеј-кәлчикләр дә тапылмышдыр. Булар да веримлијин ила-һәләриди-р. Пис истәр, јамаплыг миф образы кими дә танынмыш Ал//Ал арвады//Албастыр//Албыстыр чох бөјүк дөшлү тәсвир олунур. Һәтта, онун дөшләри о гә-дәр бөјүк имиш ки, чийинә атырмыш. Дејәсән, дөшләри-нин белә бөјүк олмасы онун илк миф сујуму олан јахшы истәр, мәһсулдарлыгга бағлылығының бәлкәсиди-р. Ил-кин Аларвады Күнәшлә, ишыгла да бағлы имиш. Бәлли-ди-р ки, Ал арвады Күнәшин бәлкәси сајылырмыш. Кү-нәш инсанлара јардым етдијиндән «Ағ оғлан»дакы Күнәшлә илишкәли Дүнја Ағачы да Ағ оғлана јардым еди-р. Обаның кечи илә бағлылығы да фикримизи тәс-дигләјән мифоложи туталғачларданды-р. Кечи јазын вә Күнәшин истисинин бәлкәсиди-р. Експеди-сија материал-ларына дајанараг Г. Снесарев јазы-р: «...Мифик вәһши кечинин онун јолуну көзләјән мүгәддәсин јанына ендији мүгәддәс јер» (сәһбәт обадан кеди-р—М. С.)³⁹⁸. Демәли,

³⁹⁷ Б а х: В. Н. Басилов. «Культ святых в Исламе», Москва, 1970, сәһ. 121.

³⁹⁸ Г. Снесарев. «Хорезмские ксвятые». «Наука и религия», М., 1983, № 8, сәһ. 35.

Ал арвады да вахты илэ веримликлэ—мәһсулдарлыглар бу вә баһга шәкилдә бағлы олмушдур. Буну бир даһа јада салмаг истәјирик ки, Орта Асијадан газынты заманы чох бөјүк дөшлү гадын һејкәлчикләри тапылмышдыр. Бунлар мәһсулдарлыг илаһәләринин һејкәлчикләридир. Ола биләр дә онларла сыхы бағлыдырлар. Албастыр//Аларвады//Ал илэ Дүңја Ағачындан чыхан гадын арасындакы илишкәјә дајанараг демәк олар ки, илкин Аларвады дә Күнәшлэ, мәһсулдарлыгла, артымла бағлы имиш.

Ағ оглан Гарахан өлкәсинә кәлән чәһәннәм јијәси Буура Доһсунла дөјүшүр. Нағлы олараг Баһаәддин Өкел Ағ оглапла Дәдә Торгуд икидләриндән Дәли Домрул арасында јахынлыг көрүр³⁹⁹. Бу јахынлыг бир даһа сүбут едир ки, Дәли Домрул түрк тәфәккүрүнүн јетирмәсидир.

Ағачын јухарыда садаланан миф сужумларына—ана, һимајәчи јурд руһу вәс. көрә «оба» илэ бағлы ојунда, төрәндә башлыча јер тутур. Азәрбајҗанлылар чинар, зоғал вә с. ағачлары пир сајмышлар⁴⁰⁰. «Оба» ојунундан—төрәниндән ајдынлашыр ки, о, јер, дағ, ағач, Күнәш инамлары илэ илишкәли олмушдур. Дејәсән, бура кими дејиләшләрдән ајдын олур ки, улу баба илэ бағлы дағ (лаш да обаны дүзәлтмәк орада јурдун руһу, инсанларын апасы Дүңја Ағачына тапынманын да мифоложи сәбәбләри ајдынлашды. Инди исә «оба»нын көкүнү, кимә мөхәсүс олдуғуну, һансы тәфәккүрүн мәһсулу олмасы һағгында фикримизи сөјләјәк. Бизчә «оба» түрк сөзүдүр вә дејиләндән ајдынлашды ки, түрк халгларынын миф көрүшү ону јаратмышдыр. Сөзүн сөзачымы да буна танышылыг верир. «Оба» сөзүнүн сөзачымына кечәк. Мүрәккәб сөз оба «О» вә «ба» тәркибләриндән јаранмышдыр. «Оба»нын «О» тәркиби күчлү (мошной) аңламындадыр⁴⁰¹. В. В. Радлов «ба» илэ «бар»ы ејни сөз сајыр. Биличинин дедијинә көрә бар//ба бир чох түрк дилләриндә, о сырадан түркмән, татар, гарагыргыз вә б. дилләрдә «мүдафиә етмәк», «горумаг», «һимајә етмәк», «хилас етмәк» вә бу кими аңламлары вардыр⁴⁰². Онда «оба»

³⁹⁹ Ба х: Баһаәддин Өкел. Көстәрилән әсәри, сәһ.

⁴⁰⁰ Ба х: Азәрбајҗан фолклору антологиясы, Бақы, 1968, сәһ. 276.

⁴⁰¹ Кениш билки үчүн ба х: Мирәли Сејидов. «Азәрбајҗан лифик тәфәккүрүнүн гајнағлары», Бақы, 1983, сәһ. 235.

⁴⁰² Ба х: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, IV җилд, II һиссә, сәһ. 1639.

күчлү горујан, күчлү мүдафиәчи демәкдир. Елэ она көрә дә обаја јурд руһу, көкүн руһуна инсанлары јашадан, горујан кими бахмышлар. «Оба»ја тапынан гәбиләбирләшмәләриндән, халглардан бир сырасы «оба» сөзүнү гәбилә аңламында да ишләтмишләр. Көрүнүр ки, белә гәбиләләр тапындығлары «оба»ны—күчлү горујаны өзләринә ад гәбул етмишләр.

«Оба»нын шәрәфинә кечирилән ојун—төрән күрчү халгына да кечмишдир. Бир чох әски гајнағлара хусуси илэ Қартлис Сховробаја дајанараг танынмыш күрчү билчиси С. Саба Орбелиани јазыр: «Оба—улуларын јурд салдығы јер»ә дејилир⁴⁰³. Күрчү дилинин изаһлы лүғәтиндә даһа бир марағлы билки вар. Орада јазылыр: «Оба»—дини бајрам, дини бајрамда кечирилән шәнликдир⁴⁰⁴. Демәли, күрчүләр дини бајрамдакы шәнлијә «оба» демишләр. Бурада бир мәсәләни дә ајдынлашдырмағы көрәкли сајырыг. С. Саба Орбелиани јазыр ки, күрчүләр улуларын јурд салдығы јерә оба демишләр. Инди ајдынлашдыраг «улу» дејәркән күрчүләр кими көз гаршысына кәтирмишләр: күрчү лүғәти бу сөзүн бир-биринә чох јахын ики аңламыны верир. Биринчиси: «улу» түркләрин-монголларын јашадығлары тарихи јер».

Икинчи ајдынлашдырма беләдир: «Көчәри монгол вә түркләрин јашадығы јер»⁴⁰⁵. Демәли, күрчүләр түркләрин јашадығы јерә «оба» демишләр. Күрчү дилиндә ки «оба»нын бу аңламы түрк халгларындан көтүрүлмүшдүр.

Будагов, даһа сонралар Е. В. Севортјан «оба»нын монгол сөзү олдуғу фикриндәдирләр⁴⁰⁶. «Оба» сөзүнүн сөз ачымы көстәрди ки, бу сөз түркдилли сөздүр.

Обаја инам, еләчә дә бир чох мифлә бағлы көрүшләр, дүшүнчә, фикир, топлумсал зөвгләр дүңјасынын сајсыз дәлилләри кими исбат едир ки, вахты илэ түрк халгларынын тәфәккүр системи јахын, бир олмуш вә бу да үмүттүрк мәдәнијјәтини јаратмышдыр.

Гам-шаман вә ондан габагкы көрүшләрин бу вә башга шәкилдә үмүттүркләрин дүңјаны дәрк етмәсинин көкүнү севәрлијин—јурдсевәрлијин—вәтәнсевәрлијин билчимләнемәсиндә бөјүк ролу олмушдур.

⁴⁰³ С. Саба Орбелиани, 1949, сәһ. 263.

⁴⁰⁴ Күрчү дилинин изаһлы лүғәти (күрчүчә), Тифлис, 1960, җ. ч. сәһ. 1.

⁴⁰⁵ Јенә орада, сәһ. 1510.

⁴⁰⁶ Е. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, сәһ. 398.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Гу гушунун сон нәғмәси	3
Гам-Шамап инамларына үмуми бахыш	15
Ал—Ал Арвадынын жарандыгы миф дүңјасынын сујуму	53
Мифдә илсансәвәрлик вә онун әксинә көрүш	80
Тәбиәтлә илсанын гаршылашмасындан јаранан миф инамы	114
Оба инамынын јаранмасы вә онун гам көрүшләриндә јерп	150

Seyidov Mirəli Mirələkbər oğlu
Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış

Bakı . Gənclik . 1994

Нәшријјатия директору *Ә. Т. Әлијев*
Мәтбәәшниц директору *С. Ә. Әһмәдов*

Рәссамы *Р. Мәммадова*
Бәдниц редактору *Фираван*
Техники редактору *Н. Шәрифова*
Корректору *Д. Мәликова*

ИБ № 6058

Јығылмаға верилминч 22.09.92. Чапа нмзәләвминч
11.01.94. Кағыз форматы 84×108 1/32. Мәтбәә кағзы
№-2. Јүксәк чап үсулу. Шарти ч/л 12,18. Учоғ нәшр в.
13,0. Тиражы 6500. Сифаринч №374. Мугавилә тиймәтилә.
Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информа-
сия Назирлији.

«Кәңчлик» нәшријјатия Баки, һүсү һачыјев күчәси, 4.
1 №-ли китаб мәтбәәси, Баки, Ә. Бајрамов күч. 3.